

Post modernism in literature

Durga Nath Regmi
Asst. Lecturer, English
Sita Ramesh Campus

Abstract

Modernity is that period- nearly a century- beginning well before WW2 and ending well after it. It dominated by the thought of Freud and Marx. Post Modern embraces a period from about 1980s to the present, challenged by new world views: feminism, multiculturalism, environmentalism, etc; old scientific certainties called into question; the replacement of mechanical metaphors with cybernetic ones. Postmodernism rejects the modernist ideals of rationality, virility, artistic genius, and individualism, in favor of being anti-capitalist, contemptuous of traditional modernity, and committed to radical egalitarianism. It is an anti-enlightenment position. Its origin can be traced to the French academy of the 1970s whose proponents are now called deconstructionists, the essence of which is that in any literary creation, the actual meaning of the screed is to be found in the reader, not in the author. The postmodernists reject the notion that anything can be resolved to be True. Everything is in the mind of the beholder: relative, forever shifting; and anything perceived to be a fact is the mere disillusionment of a cultural bias. Postmodernism is the unifying philosophy of the academic left which has replaced discredited Marxism. Although nothing can be determined to be "true", postmodernism itself is, of course, True. Nothing is true, and the Believer worships at that altar.

Key Words: skepticism, deconstructionism, anti-capitalist, Marxism, anti-enlightenment, relativism, obscurantism, nihilism, modernism, post modernism, deconstruction, post structuralism

Introduction

Postmodernism is an intellectual stance or mode of discourse defined by an attitude of skepticism toward what it characterizes as the "grand narratives" of modernism, opposition to notions of epistemic certainty or the stability of meaning, and emphasis on the role of ideology in maintaining systems of socio-political power. Claims to objective fact are dismissed as naive realism, with attention drawn to the conditional nature of knowledge claims within particular historical, political, and cultural discourses. Thus, the postmodern outlook is characterized by self-referentiality, epistemological relativism, moral relativism, pluralism, irony, irreverence, and eclecticism; it rejects the "universal validity" of binary oppositions, stable identity, hierarchy, and categorization.

SRMC Journal

Initially emerging from a mode of literary criticism, postmodernism developed in the mid-twentieth century as a rejection of modernism and has been observed across many disciplines. Postmodernism is associated with the disciplines deconstruction and post-structuralism. Various authors have criticized postmodernism as promoting obscurantism, as abandoning Enlightenment rationalism and scientific rigor, and as adding nothing to analytical or empirical knowledge.

Postmodernism is an intellectual stance or mode of discourse which challenges worldviews associated with Enlightenment rationality dating back to the 17th century. Postmodernism is associated with relativism and a focus on ideology in the maintenance of economic and political power. Postmodernists are "skeptical of explanations which claim to be valid for all groups, cultures, traditions, or races, and instead focuses on the relative truths of each person". It considers "reality" to be a mental construct. Postmodernism rejects the possibility of unmediated reality or objectively-rational knowledge, asserting that all interpretations are contingent on the perspective from which they are made; claims to objective fact are dismissed as naive realism.

Postmodern thinkers frequently describe knowledge claims and value systems as contingent or socially-conditioned, describing them as products of political, historical, or cultural discourses and hierarchies. Accordingly, postmodern thought is broadly characterized by tendencies to self-referentiality, epistemological and moral relativism, pluralism, and irreverence. Postmodernism is often associated with schools of thought such as deconstruction and post-structuralism. Postmodernism relies on critical theory, which considers the effects of ideology, society, and history on culture. Postmodernism and critical theory commonly criticize universalist ideas of objective reality, morality, truth, human nature, reason, language, and social progress.

Initially, postmodernism was a mode of discourse on literature and literary criticism, commenting on the nature of literary text, meaning, author and reader, writing, and reading. Postmodernism developed in the mid- to late-twentieth century across many scholarly disciplines as a departure or rejection of modernism. As a critical practice, postmodernism employs concepts such as hyperreality, simulacrum, trace, and difference, and rejects abstract principles in favor of direct experience.

Finding

The term *postmodern* was first used in 1870. John Watkins Chapman suggested "a Postmodern style of painting" as a way to depart from French Impressionism. J. M. Thompson, in his 1914 article in *The Hibbert Journal* (a quarterly philosophical review), used it to describe changes in attitudes and beliefs in the critique of religion, writing: "The raison d'être of Post-Modernism is to escape from the double-

SRMC Journal

mindedness of Modernism by being thorough in its criticism by extending it to religion as well as theology, to Catholic feeling as well as to Catholic tradition."

In 1942 H. R. Hays described postmodernism as a new literary form.

In 1926, Bernard Iddings Bell, president of St. Stephen's College (now Bard College), published *Postmodernism and Other Essays*, marking the first use of the term to describe the historical period following Modernity. The essay criticizes the lingering socio-cultural norms, attitudes, and practices of the Age of Enlightenment. It also forecasts the major cultural shifts toward Postmodernity and (Bell being an Anglican Episcopal priest suggests orthodox religion as a solution. However, the term postmodernity was first used as a general theory for a historical movement in 1939 by Arnold J. Toynbee: "Our own Post-Modern Age has been inaugurated by the general war of 1914–1918".

In 1949 the term was used to describe a dissatisfaction with modern architecture and led to the postmodern architecture movement in response to the modernist architectural movement known as the International Style. Postmodernism in architecture was initially marked by a re-emergence of surface ornament, reference to surrounding buildings in urban settings, historical reference in decorative forms (eclecticism), and non-orthogonal angles.

Author Peter Drucker suggested the transformation into a post-modern world that happened between 1937 and 1957 and described it as a "nameless era" characterized as a shift to a conceptual world based on pattern, purpose, and process rather than a mechanical cause. This shift was outlined by four new realities: the emergence of an Educated Society, the importance of international development, the decline of the nation-state, and the collapse of the viability of non-Western cultures.

In 1971, in a lecture delivered at the Institute of Contemporary Art, London, Mel Bochner described "post-modernism" in art as having started with Jasper Johns, "who first rejected sense-data and the singular point-of-view as the basis for his art, and treated art as a critical investigation".

In 1996, Walter Truett Anderson described postmodernism as belonging to one of four typological world views which he identified as:

- Neo-romantic, in which truth is found through attaining harmony with nature or spiritual exploration of the inner self.
- Postmodern-ironist, which sees truth as socially constructed.
- Scientific-rational, in which truth is defined through methodical, disciplined inquiry.
- Social-traditional, in which truth is found in the heritage of American and Western civilization.

History of the term

The basic features of what is now called postmodernism can be found as early as the 1940s, most notably in the work of artists such as Borges. However, most scholars today agree postmodernism began to compete with modernism in the late 1950s and gained ascendancy over it in the 1960s.

The primary features of postmodernism typically include the ironic play with styles, citations, and narrative levels, a metaphysical skepticism or nihilism towards a "grand narrative" of Western culture, and a preference for the virtual at the expense of the Real (or more accurately, a fundamental questioning of what 'the real' constitutes).

Since the late 1990s, there has been a growing sentiment in popular culture and in academia that postmodernism "has gone out of fashion".[[] Others argue that postmodernism is dead in the context of current cultural production.

Post modernism in literature

Postmodern literature is a form of literature that is characterized by the use of metafiction, unreliable narration, self-reflexivity, intertextuality, and which often thematizes both historical and political issues. This style of experimentalliterature emerged strongly in the United States in the 1960s through the writings of authors such as Kurt Vonnegut, Thomas Pynchon, William Gaddis, Philip K. Dick, Kathy Acker, and John Barth. Postmodernists often challenge authorities, which has been seen as a symptom of the fact that this style of literature first emerged in the context of political tendencies in the 1960s. This inspiration is, among other things, seen through how postmodern literature is highly self-reflexive about the political issues it speaks to.

Precursors to postmodern literature include Miguel de Cervantes' *Don Quixote* (1605–1615), Laurence Sterne's *Tristram Shandy* (1760–1767), Thomas Carlyle's *Sartor Resartus* (1833–34), and Jack Kerouac's *On the Road* (1957), but postmodern literature was particularly prominent in the 1960s and 1970s. In the 21st century, American literature still features a strong current of postmodern writing, like the postironic Dave Eggers' *A Heartbreaking Work of Staggering Genius* (2000), and Jennifer Egan's *A Visit from the Goon Squad* (2011). These works, however, also further develop the postmodern form.

Sometimes the term "postmodernism" is used to discuss many different things ranging from architecture to historical theory to philosophy and film. Because of this fact, several people distinguish between several forms of postmodernism and thus suggest that there are three forms of postmodernism: (1) Postmodernity is understood as a historical period from the mid-1960s to the present, which is different from the (2) theoretical postmodernism, which encompasses the theories developed by thinkers

such as Roland Barthes, Jacques Derrida, Michel Foucault and others. The third category is the “cultural postmodernism,” which includes film, literature, visual arts, etc. that feature postmodern elements. Postmodern literature is, in this sense, part of cultural postmodernism.

Modernism Verses postmodernism in literature

Modernism and postmodernism are two literary movements that took place in the late 19th and 20th century. Modernism is the deliberate break from the traditional form of poetry and prose that took place in the late 19th and early 20th century. Postmodernism, a movement that began in the mid 20th century, is often described as a reaction against modernism. The main difference between modernism and postmodernism is that modernism is characterized by the radical break from the traditional forms of prose and verse whereas postmodernism is characterized by the self-conscious use of earlier styles and conventions.

What is Modernism

Modernism is a movement in literature that took place during late 19th and early 20th centuries, mainly in North America and Europe. Modernism marks a strong and deliberate break from the traditional styles of prose and poetry. The horrors of the First World War and the changing ideas about reality developed by prominent figures such as Charles Darwin, Sigmund Freud, Karl Marx, etc. illustrated the need for the prevailing assumptions about the society to be reassessed.

Modernists experimented with new forms and styles. Irony, satire, stream-of-consciousness, interior monologue, use of multiple points-of-view, and comparison were popular literary techniques in the modernist literature. Championship of the individual and celebration of inner strength, alienation, loss, and despair were common themes of the movement. The idea of reality underwent a major change during this movement. The reality was seen as a constructed fiction since modernists believed that the reality is created in the act of perceiving it; basically, they believed that the world is what we say it is.

D.H. Lawrence, Virginia Woolf, James Joyce, W.B Yeats, Sylvia Plath, F. Scott Fitzgerald, William Faulkner, and Ernest Hemingway are some notable modernist authors. James Joyce's *Ulysses*, Faulkner's *As I Lay Dying* and Virginia Woolf's *Mrs. Dalloway*, T. S. Eliot's *The Waste Land* are some notable literary works that epitomize modernism.

Postmodernism was a reaction against modernism, brought about by the disillusionment followed by the Second world war. Postmodernism is characterized by the deliberate use of earlier styles and conventions, a mixing of different artistic styles and media, and a general distrust of theories. It can be seen as a radical break from

SRMC Journal

modernism when we look at some unique features of postmodernism. Some of these features include,

Irony and parody: Postmodernism works are often characterized by irony and satire. They demonstrate playful, mischievous vibe and a love of satirical humor.

Pastiche: Copying ideas and styles from various authors and combining them to make a new style.

Metafiction: Making the readers aware that of the fictional nature of the text they are reading.

Intertextuality: Acknowledging other texts and referring to them in a text.

Faction: Mixing of actual events and fictional events without mentioning what is real and what is fictional.

Paranoia: The distrust in the system and even the distrust of the self.

Some notable writers in postmodernism include Vladimir Nabokov, Umberto Eco, John Hawkes, Richard Kalich, Giannina Braschi, Kurt Vonnegut, William Gaddis, John Barth, Jean Rhys, Donald Barthelme, E.L. Doctorow, Don DeLillo, Ana Lydia Vega, Jachym Topol and Paul Auster.

Difference between Modernism and Postmodernism

Definition

Modernism is a late 19th century and early 20th-century style, or movement that aims to depart significantly from classical and traditional forms.

Postmodernism is a late 20th-century style and concept which represents a departure from modernism and is characterized by the deliberate use of earlier styles and conventions, a mixing of different styles and forms, and a general distrust of theories.

Time Frame

Modernism was prevalent from late 19th century and early 20th-century style.

Postmodernism was prevalent from the mid-twentieth century.

War

Modernism was influenced by first world war.

Postmodernism was influenced by the second world war.

Rational and Logical Thinking

Modernism was based on using rational and logical means to gain knowledge since it rejected realism.

Postmodernism was based on an unscientific, irrational thought process, and it rejected logical thinking.

Earlier Styles

Modernism rejected the conventional styles of prose and poetry.

Postmodernism deliberately uses a mixture of conventional style.

Features of Post modernist Literature

Because of some similar characteristics of modernism and postmodernism, critics some time become confuse to differentiate one from the other. It would be more helpful if we discuss the characteristics of post-modernism in compare and contrast to modernism.

Like modernism, postmodernism also believes the view that there is no absolute truth and truth is relative. Postmodernism asserts that truth is not mirrored in human understanding of it, but is rather constructed as the mind tries to understand its own personal reality. So, facts and falsehood are interchangeable. For example, in classical work such as King Oedipus there is only one truth that is “obey your fate”. In contrast to classical work in postmodern work such as in Waiting for Godot, there is no such thing as absolute truth. All things are relative here.

Whereas Modernism places faith in the ideas, values, beliefs, culture, and norms of the West, Postmodernism rejects Western values and beliefs as only a small part of the human experience and often rejects such ideas, beliefs, culture, and norms.

Whereas Modernism attempts to reveal profound truths of experience and life, Postmodernism is suspicious of being "profound" because such ideas are based on one particular Western value systems.

Whereas Modernism attempts to find depth and interior meaning beneath the surface of objects and events, Postmodernism prefers to dwell on the exterior image and avoids drawing conclusions or suggesting underlying meanings associated with the interior of objects and events.

Whereas Modernism focused on central themes and a united vision in a particular piece of literature, Postmodernism sees human experience as unstable, internally contradictory, ambiguous, inconclusive, indeterminate, unfinished, fragmented,

SRMC Journal

discontinuous, "jagged," with no one specific reality possible. Therefore, it focuses on a vision of a contradictory, fragmented, ambiguous, indeterminate, unfinished, "jagged" world.

Whereas Modern authors guide and control the reader's response to their work, the postmodern writer creates an "open" work in which the reader must supply his own connections, work out alternative meanings, and provide his own (unguided) interpretation.

As in postmodernism, all ideas are new, so sometimes it becomes difficult and confusing to properly understand these terms.

Irony, playfulness, black humor:

Postmodern authors were certainly not the first to use irony and humor in their writing, but for many postmodern authors, these became the hallmarks of their style. Postmodern authors are very frustrated for World War II, the Cold War, conspiracy theories. They try to amalgamate it from indirect way so, irony, playfulness, black humor comes. In fact, several novelists later to be labeled postmodern were first collectively labeled black humorists. John Barth, Joseph Heller, William Gaddis, Kurt Vonnegut, Bruce Jay Friedman, etc. It's common for postmodernists to treat serious subjects in a playful and humorous way.

Some examples of texts that bear the above features--Roland Barthes's. *The Pleasure of the Text*. The central concept of Joseph Heller's *Catch-22* is the irony of the now-idiomatic "catch-22", and the narrative is structured around a long series of similar ironies. Thomas Pynchon in particular provides prime examples of playfulness, often including silly wordplay, within a serious context. *The Crying of Lot 49*, for example, contains characters named Mike Fallopian and Stanley Kotecks and a radio station called KCUF, while the novel as a whole has a serious subject and a complex structure.

Pastiche

Related to postmodern intersexuality, pastiche means to combine, or "paste" together, multiple elements. In Postmodernist literature, many postmodern authors combined, or "pasted" elements of previous genres and styles of literature to create a new narrative voice, or to comment on the writing of their contemporaries. For example, William S. Burroughs uses science fiction, detective fiction, westerns; Margaret Atwood uses science fiction and fairy tales; Thomas Pynchon, uses elements from detective fiction, science fiction, and war fiction. In Robert Coover's 1977 novel *The Public Burning*, Coover mixes historically inaccurate accounts of Richard Nixon interacting with historical figures and fictional characters such as Uncle Sam and Betty Crocker. Pastiche can also refer to compositional technique, for example the cut-up technique

employed by Burroughs. Another example is B. S. Johnson's 1969 novel *The Unfortunates*; it was released in a box with no binding so that readers could assemble it however they chose.

Intertextuality

Intertextuality is the shaping of texts' meanings by other texts. It can include an author's borrowing and transformation of a prior text or to a reader's referencing of one text in reading another. The term "intertextuality" has, itself, been borrowed and transformed many times since it was coined by poststructuralist Julia Kristeva in 1966. As critic William Irwin says, the term "has come to have almost as many meanings as users, from those faithful to Kristeva's original vision to those who simply use it as a stylish way of talking about allusion and influence. "An important element of postmodernism is its acknowledgment of previous literary works. The intertextuality of certain works of postmodern fiction means the relationship between one text (a novel for example) and another or one text within the interwoven fabric of literary history. Critics point to this as an indication of postmodernism's lack of originality and reliance on clichés. Intertextuality in postmodern literature can be a reference or parallel to another literary work, an extended discussion of a work, or the adoption of a style. In postmodern literature this commonly manifests as references to fairy tales – as in works by Margaret Atwood, Donald Barthelme, and many other – or in references to popular genres such as science-fiction and detective fiction. An early 20th century example of intertextuality which influenced later postmodernists is "Pierre Menard, Author of the Quixote" by Jorge Luis Borges, a story with significant references to Don Quixote which is also a good example of intertextuality with its references to Medieval romances. Don Quixote is a common reference with postmodernists, for example Kathy Acker's novel *Don Quixote: Which Was a Dream*. Another example of intertextuality in postmodernism is John Barth's *The Sot-Weed Factor* which deals with Ebenezer Cooke's poem of the same name. Often intertextuality is more complicated than a single reference to another text. Robert Coover's *Pinocchio in Venice*, for example, links *Pinocchio* to Thomas Mann's *Death in Venice*. Also, Umberto Eco's *The Name of the Rose* takes on the form of a detective novel and makes references to authors such as Aristotle, Arthur Conan Doyle, and Borges.

Metafiction

Many postmodern authors feature metafiction in their writing, which, essentially, is writing about writing, an attempt to make the reader aware of its fictionality, and, sometimes, the presence of the author. Authors sometimes use this technique to allow for flagrant shifts in narrative, impossible jumps in time, or to maintain emotional distance as a narrator. Though metafiction is primarily associated with Modernist literature and Postmodernist literature, but is found at least as early as Homer's *Odyssey* and Chaucer's 14th century *Canterbury Tales*. Some examples of metafiction literary texts: *At Swim-Two-Birds* by Flann O'Brien, Stephen King's *Misery* and

SRMC Journal

Secret Window, Secret Garden, Ian McEwan's Atonement, The Counterfeiters by André Gide, John Irving's The World According to Garp, alone on a Wide, Wide Sea by Michael Morpurgo, A Portrait of the Artist as a Young Man by James Joyce, Oracle Night by Paul Auster, More Bears! by Kenn Nesbitt, and Cy Coleman's 1989 Tony Award best musical, City of Angels.

Historiographic metafiction

This term was created by Linda Hutcheon to refer to novels that fictionalize actual historical events and characters. Notable examples include Thomas Pynchon's *Mason and Dixon*, for example, features a scene in which George Washington smokes Pot. Linda Hutcheon coined the term "historiographic metafiction" to refer to works that fictionalize actual historical events or figures; notable examples include *The General in His Labyrinth* by Gabriel García Márquez (about Simón Bolívar), *Flaubert's Parrot* by Julian Barnes (about Gustave Flaubert), *Ragtime* by E. L. Doctorow (which features such historical figures as Harry Houdini, Henry Ford, Archduke Franz Ferdinand of Austria, Booker T. Washington, Sigmund Freud, Carl Jung), and Rabih Alameddine's *Koolhaas: The Art of War* which makes references to the Lebanese Civil War and various real life political figures. Thomas Pynchon's *Mason and Dixon* also employs this concept; for example, a scene featuring George Washington smoking marijuana is included. John Fowles deals similarly with the Victorian Period in *The French Lieutenant's Woman*. In regard to critical theory, this technique can be related to "The Death of the Author" by Roland Barthes.

Temporal distortion

This is a common technique in modernist fiction: fragmentation and non-linear narratives are central features in both modern and postmodern literature. Temporal distortion in postmodern fiction is used in a variety of ways, often for the sake of irony. In this literary the author may jump forwards or backwards in time, or there may be cultural and historical references that do not fit. For example, In *Flight to Canada*, Ishmael Reed deals playfully with anachronisms, Abraham Lincoln using a telephone for example. Time may also overlap, repeat, or bifurcate into multiple possibilities. For example, in Robert Coover's "The Babysitter" from *Pricksongs & Descants*, the author presents multiple possible events occurring simultaneously—in one section the babysitter is murdered while in another section nothing happens and so on—yet no version of the story is favored as the correct version.

Techno culture and hyperreality

In his essay of the same name, Frederic Jameson called postmodernism the "cultural logic of late capitalism." According to his logic, society has moved beyond capitalism into the information age, in which we are constantly bombarded with advertisements, videos, and product placement. Many postmodern authors reflect this in their work by

inventing products that mirror actual advertisements, or by placing their characters in situations in which they cannot escape technology. For example, Don DeLillo's *White Noise* presents characters who are bombarded with a "white noise" of television, product brand names, and clichés. The cyberpunk fiction of William Gibson, Neal Stephenson, and many others use science fiction techniques to address this postmodern, hyperreal information bombardment. Steampunk, a subgenre of science fiction popularized in novels and comics by such writers as Alan Moore and James Blaylock, demonstrates postmodern pastiche, temporal distortion, and a focus on techno culture with its mix of futuristic technology and Victorian culture.

Paranoia

Paranoia is the belief that there's an ordering system behind the chaos of the world is another recurring postmodern theme. For the postmodernist, no ordering system exists, so a search for order is fruitless and absurd. Pynchon's *The Crying of Lot 49*, long-considered a prototype of postmodern literature, presents a situation which may be "coincidence or conspiracy -- or a cruel joke". This often coincides with the theme of techno culture and hyperreality. For example, in *Breakfast of Champions* by Kurt Vonnegut, the character Dwayne Hoover becomes violent when he's convinced that everyone else in the world is a robot and he is the only human.

Magical realism

Arguably the most important postmodern technique, magical realism is the introduction of fantastic or impossible elements into a narrative that it seems real or normal. Magical realist novels may include dreams taking place during normal life, the return of previously deceased characters, extremely complicated plots, wild shifts in time, and myths and fairy tales becoming part of the narrative. Many critics argue that magical realism has its roots in the work of Jorge Luis Borges and Gabriel García Márquez, two South American writers, and some have classified it as a Latin American style. Jorge Luis Borges's *Historia universal de la infamita*, regarded by many as the first work of magic realism. Apart from this, Colombian novelist Gabriel García Marquez's *One Hundred Years of Solitude*, Salman Rushdie and Elizabeth Graver's "The Mourning Door" are some examples of magic realism.

Some notable authors of Postmodernism

Here are some notable authors who contributed to the postmodern movement:

1. *John Barth*: Barth wrote an essay of literary criticism titled *The Literature of Exhaustion* (1967), detailing all writing as imitation and considered by many to be the manifesto of postmodern literature. Barth's fourth novel, *Giles Goat-Boy* (1966), is a prime example of the metafiction characteristic of postmodernism, featuring several fictional disclaimers in the beginning and end,

SRMC Journal

arguing that the book was not written by the author and was instead given to the author on a tape or written by a computer.

2. *Samuel Beckett*: Beckett's "theatre of the absurd" emphasized the disintegration of narrative. In the play *Waiting for Godot* (1953), Beckett creates an entire existential narrative featuring two characters who contemplate their day as they wait for the ambiguous Godot to appear. However, he never arrives, and his identity is not revealed.
3. *Italo Calvino*: Calvino's novel *If on a winter's night a traveler* (1979) is an excellent example of a metanarrative—the book is about a reader attempting to read a novel titled *If on a winter's night a traveler*.
4. *Don DeLillo*: Following an advertising executive in New York during the Nixon era, DeLillo's *Underworld* (1997) is an exceptionally fragmented narrative, exploring the rise of global capitalism, the decline of American manufacturing, the CIA, and civil rights, and other themes. *White Noise* (1985) reframes postmodernism through consumerism, bombarding characters with meaninglessness.
5. *John Fowles*: Fowles's *The French Lieutenant's Woman* (1969) is a historical novel with a major emphasis on metafiction. The book features a narrator who becomes part of the story and offers several different ways to end the story.
6. *Joseph Heller*: Heller's *Catch-22* (1961) tells many storylines out of chronological order, slowly building the story as new information is introduced. Heller also employs paradox (a literary device that contradicts itself but contains a plausible kernel of truth) and farce (a type of comedy in which absurd situations are stacked precariously atop one another) to complicate the narrative further.
7. *Gabriel García Márquez*: Márquez's *One Hundred Years of Solitude* (1967) is an exceptionally playful novel that follows several characters sprawled out over an extended length of time, emphasizing the smallness of human life.
8. *Thomas Pynchon*: Thomas Pynchon's *Gravity's Rainbow* (1973) is the poster child of postmodern literature, using a complex, fragmented structure to cover various subjects such as culture, science, social science, profanity, and literary propriety. *The Crying of Lot 49* (1965) employs a significant amount of silly wordplay, often within contexts of seriousness.
9. *Kurt Vonnegut*: Vonnegut's *Slaughterhouse Five* (1969) is a non-linear narrative in which the main character has been "unstuck in time," oscillating

between the present and the past with no control over his movement and emphasizing the senseless nature of war.

10. *David Foster Wallace*: Wallace's *Infinite Jest* (1996) embodies postmodernism through its eclectic, encyclopedic structure, characters trapped within the postmodern condition, obsessive endnotes and footnotes, and meandering consciousness. *The Pale King* (2011) is also highly metafictional, employing a character named David Foster Wallace.

Conclusion

Finally, the writers of postmodern literature changed character development and the themes of their works. Subjectivism was typical for postmodern character development; the writers stopped evaluating the characters and information objectively and their works turned into irrational, discontinuous, and shallow. Postmodernism in general has taught us that knowledge is contingent; in an archaeological context, this means that what we say about the past is conditioned by our own present, including our considered theoretical stances and our less-considered life courses. It can be stated that both modernists and postmodernists are within the tradition of Enlightenment because either they accept that our free reasoning is vital for humanity or strictly oppose it and the other Enlightenment ideals.

Reference

<https://www.oxfordreference.com/>
<https://www.britannica.com/>
<https://owlcation.com/>
<https://plato.stanford.edu/>
<https://journals.sagepub.com/>
<https://www.history.com/>

ANALYSIS OF FACTORS AFFECTING MOTIVATION OF LECTURER

A case study of Sita-Ramesh Multiple Campus.

Narendra Baral
Assistant Lecturer
Sita Ramesh Multiple Campus

Abstract

It is difficult to expect good performance of students in college/institution without having a motivated lecturing staff. When lecturers are happy with their job, they are willing to work hard to improve it day by day. This helps colleges succeed producing skilled labor to serve the nation. The aim of this study is to identify the variables influencing lecturers' motivation. The following elements were identified based on the survey, processing, and analysis of the study findings:

- *job satisfaction*
- *Coworker*
- *Infrastructure*
- *Reward systems*
- *Direct management*
- *Professional training and development*

The general aim of this study was to ascertain the factors that really affect lecturer's motivation in Sita-Ramesh Multiple Campus. The target population was all lecturer from Sita-Ramesh Multiple Campus. The study involved 16 lecturers and also depended on both primary and secondary data. Questionnaire was used as a major instrument in collecting data. The major findings of the study demonstrated that, job satisfaction, reward systems, professional training and development, coworker, infrastructure and direct management were the major factors that really affect lecturer's motivation.

Introduction

Organizations need people of diverse backgrounds both skilled and unskilled to exert their energies towards the accomplishment of their goals. People are the greatest single asset available to an organization. In real terms, an organization is people. They constitute the only asset that can work towards an organizational goal. As a result, one major concern of employers is to attract and retain a qualified and dedicated workforce that is willing to "release its latent energy and creativity in the service of the enterprise"

Development of any nations depends on its educational system and lecturers are expected to be the nation builders. The role of a lecturer cannot be ignored in bringing

the progress, prosperity and developmental process of a nation. Stability of a society is facilitated by the promotion and acceleration of growth through disciplined, academically sound and professional competent academicians. Organizational success depends on the effectiveness of the performances of the individuals who constitute the human capital (Saetang et al., 2010).

Arif (2003) discussed that most traditional role and objective of a culture is to protect the development of intellectualism. Competent and knowledgeable academicians are considered an important strength of any educational institution. Teaching is a very scared profession and lecturers have a great role in their students' intellectual, personal and social development, there by influencing the whole nation's development. Teaching is the supreme art of the academicians for awaking the joy in creative expression and knowledge. Only the academicians push the nations in achieving commanding heights of development through promoting intellectualism. Lecturers can have influence more profound than others and give the glorious position and dignified status to the nation.

According to Kayuni&Tambulasi (2007) lack of motivation and commitment can have a negative impact on the student's learning and most importantly it put the future of children on the stake.

Lecturer's contribution in the human capital development and technological advancement greatly depends ontheir motivation and willingness for taking initiatives. There are many factors which affect the academician's motivation which includes class roomenvironment, rewards/incentives, workload stress and administrative policies etc. A motivated academician is

recognized by high level of commitment, hard work, devotion, dedication and becomes a source of inspirationthrough his exemplary character because a lecturer is always expected to be a role model for students.

Siddique(2004) mentioned that competent academicians make efficient use of broad, deep and integrated sets ofknowledge and skills and make their lecture more interesting by coding examples. Organizational performancegreatly depends on the motivated work force and the educational institution gain better ranking and enjoy goodreputation through competent academicians so the importance of performance of an academician is foremostand prerequisite for a successful and sound educational system. Only the motivated, skilled and knowledgedacademicians can give the glorious position to the institution and nations. Teaching is considered to be highlyrespected and dignified profession and lecturers are always taken as role models(Adelabu,2005).

This research study is focused on two important factors/components namely, rewards/incentives and administrative policies which affect motivational level of lecturers and in this context the researcher used the research article of Alam& Farid (2011) as a base paper who conducted the research on factors affecting lecturer's

motivation. Educational institutions are faced with the problems of motivational level of their academicians, so this study is designed to address that which factors promote motivation and why motivation is important for institutional academicians. This study is of a magnificent importance because it is focusing on the biggest challenge of the institution which is to get the work through their academicians willingly. In other words factors contributing for lecturer's motivation will be explored.

Literature review

According to Ali ShamiBarzoki, Ali Attafar&AliRezaJannati (2012), the motivation to work is the desire and voluntariness of the employees to increase efforts towards achieving the goals of the organization is the impulse, consistency, and persistence in the working process.

According to Eyal& Roth (2011), human motivation includes internal and external motivation. An instrumental/intrinsic motivation can be defined as a desire to work because work enables the employee to demonstrate his or her abilities and talents. This internal dynamic drives the desire to find something new, experiment with new job plans and seek professional development opportunities.

Besides, the leadership understood as the direct superior of the lecturers, the leader brings the satisfaction of the lecturers and the confidence to the lecturers through communication with each other, the care, pay attention to his subordinate instructors Smith, Kendall & Hulin (1969).

Relationship with colleagues in the organization shows that superiors often encourage and motivate teachers to work to create a sense of friendliness between the manager and the lecturer. The lecturers will see their superiors as relatives. As a target to strive, I work harder to match the attention and help of my superiors Spector (1997). Therefore, the support and service from colleagues when needed to the instructors also occupy an important position.

Lecturer income includes salary and other non-salary such as travel assistance, lunch, seniority allowance, benefits, and periodic and non-recurring bonuses that instructors receive from the education unit they officially work (excluding earnings when they teach from another department). Income is the remuneration an employee gets from his or her work in college William Werther & Keith David (1996). In this study, income is understood as the income earned by lecturers from salaries, allowances, bonuses, benefits, and the capacity and effort of the lecturers to contribute to the home. If the income is inadequate, it can create dissatisfaction, reduce work effort, and reduce job satisfaction Ali & Ahmad (2009).

Training and advancement opportunities are opportunities for each lecturer's professional advancement, rank, and career status. In this study, fairness of promotion

opportunity is understood as the same chance of being appointed to equally qualified instructors. The appointment is based on competency; A transparent and public appointment process is based on accurate information and is consistent with social, ethical standards Herzberg (1987). The factor of training opportunities and advancement in the job is understood as development. It is a factor that creates satisfaction with the organization.

Research objectives

The general objective of this study was to ascertain the factors that really affect lecturer's motivation at Sita-Ramesh Multiple Campus.

The specific objectives of this study were as follows;

- i. To find out the influence of job satisfaction on teacher motivation in Sita-Ramesh Multiple Campus.
- ii. To determine the effect of reward system on teacher motivation in Sita-Ramesh Multiple Campus.
- iii. To make recommendations for the improvement of job motivation and commitment of lecturers in Sita-Ramesh Multiple Campus.

Research Methodology

A qualitative research technique has been used to accomplish the intended research goals. A pre-made questionnaire is the key instrument for gathering data. Respondents were lecturers of Sita-Ramesh Multiple Campus, Buddhashanti. Sample size was 16. Questionnaire was based on factors affecting the motivation of lecturer. In this research study both primary and secondary sources of data have been used. Based on primary data collected from questionnaire and secondary data taken from different research prepared by different scholars. All the collected data were analyzed and interpreted to draw a conclusion of real effects of factors to the motivation of lecturer.

Discussions and Findings

This part provides detailed findings and discussion of the qualitative analyses to measure lecturers' motivation in Sita-Ramesh Multiple Campus. There are three factors that can be considered that affect lecturers' motivation. The factors that had been identified are

- Coworker
- Infrastructure
- Reward systems
- job satisfaction
- Direct management

- Professional training and development

These factors were identified from the literature review and the secondary data collected from the numerous research done by scholars. These factors were also identified from the primary data collected from questionnaire sessions with lectures of Sita-Ramesh Multiple Campus.

We had also conducted interview sessions with the lecturers. Going through the interview we found some extra factors which we don't found in the literature review before. Those factors and its justification linking it with the motivation of lecturer of Sita-Ramesh Multiple Campus same as explained by the lecturer in the interview sessions are listed below:-

Knowledge

However, knowledge is not a barrier but it motivates lecturer to learn a new approach and apply their creativity in delivering lectures. This is because most of the respondents agreed that they were motivated to learn new things outside their area of knowledge. Knowledge is considered as education background for each lecturer, either they are from management background or not. This opinion is supported by a number of lecturers in an interview.

Perception

The second factor is the general perceptions of the lecturer himself/herself, either positive or negative. Each lecturer has a different perception regarding the different factors of motivation. There were some lecturers who are satisfied with the salary provided by the college/institution even though they are unable to meet their family's financial needs. These are all due to perceptual difference.

Skills

The third factor is about skills. It was found that some of these lecturers have high skills in their respective fields and this influences their motivation. It was found that lecturers at Sita-Ramesh Multiple Campus are always alert to new technologies that can provide benefits to the students or organizations. This professional skill is an added value for a lecturer. Thus, skills factor has an impact on the motivation of lecturers. Rationally, this has a strong commitment to ensure that teaching and learning will benefit all parties.

Reviewing and analyzing the secondary data, we found the factors that affect the motivation of lecturer. Considering the same factors, we prepared a questionnaire to analyze the situation of Sita-Ramesh Multiple campus in terms of motivation level of lecturers. With the primary data collected from the total 16 lecturer we found following results

SRMC Journal

SN	Questionnaire	Yes	%	No	%	Total
1	Are you satisfied with your salary?	3	18	13	81	16
2	Do you think that you receive less salary as compare to the work you do?	12	75	4	25	16
3	Is your salary sufficient to meet the financial needs of your family?	1	6	15	94	16
4	Do you think that your present salary should be improved?	16	100	0	0	16
5	What do you think, do lecturer need Dashain/Tihar (Festival) allowance just like other corporate sectors (i.e, 13 th month salary in a year)?	16	100	0	0	16
6	Do you think that your boss/head appreciate your participation in decision making?	16	100	0	0	16
7	Do you feel that your organizational management is best in communicating its policies and procedures?	14	88	2	12	16
8	Colleagues in the organization support and regularly help you to deal with problems when facing difficulties	15	94	1	6	16
9	Are you comfortable with the teaching materials provided by your institution?	15	94	1	6	16
10	Is the teaching material sufficient for you to deliver an effective lecture?	5	31	11	69	16
11	Do you think you are getting adequate training for your career development?	4	25	12	75	16
12	Do your institution have provision of supporting lecturer for research (mini research, MPhil, PhD)?	10	63	6	37	16

According to the primary data we received from the questionnaire it was found that more than 80% of the employees are not satisfied with the salary provided by Sita-Ramesh multiple campus. Similarly, in contest of salary we found that more that 75% of lecturer think that they are receiving less salary as per their workload and

SRMC Journal

responsibilities. All the 16 lecturers said that they are getting salary of Rs. 5500 per lecture and they all want improvement in their salary. When they were asked to what extend they want their salary to be improved, their answer were as follow:

Lecturers opinion for salary improvement (out of 16 Lecturers) Current salary- Rs. 5500 per Lecture					
Salary per lecture (Rs.)	6000	7000	7500	8000	10000
No of lecturers who want these salary	1	8	3	3	1
Percentage (%)	6.25	50	18.75	18.75	6.25

50% of lecturer want salary of at least 7000 per lecture, 18.75% of lecture want 7500 and 8000 per lecture and 6.25% of lecturer want 6000 and 10000 per lecture. Every corporate sectors along with government regulated schools and colleges are providing 13th month salary as a Dashain and Tihar (Festival) allowance, but this reward system was not seen in SRMC. 100% of lecturer in SRMC had express their want for this festival allowance.

All these data related to salary shows that lecturer in Sita-Ramesh Multiple Campus are not satisfied with the salary provided. As we all know that this may result so many loss to the institution some of the direct impact may be less output for the institutional development, high employee turnover, ignorance of responsibilities and many more.

Talking about cooperative working environment and leadership style it was found that Sita-Ramesh Multiple campus is very much cooperative and helpful. 100% Lecturers working over there are satisfied with the leadership styled followed over there. 88% of lecturer accepts that SRMC's organizational management is best incommunicating its policies and procedures.

Teaching materials play a major role to reflect the knowledge of lecturer in the classroom which finally enhance the satisfaction level of job. Analyzing the data of comfortable and adequacy of teaching materials for the lecturer we found that 94% of lecturer are comfortable with the provided materials but in the same way the provided materials are not adequate for them to deliver the lecture effectively and efficiently. 69% of lecturer said that the teaching materials provided are not sufficient for them.

Conclusion and Recommendation

The main objective of Interview at the time of primary data collection was to clarify the questionnaire and to obtain more accurate data. Through the interview, supportive data were collected which works as a proof for the primary data collected from questionnaire. All the data shows that the dissatisfaction of lecturers in SRMC are due to improper reward system and to some extent due to inadequate teaching materials. Beside that lectures don't have major issue with management and leader of SRMC.

SRMC Journal

With all the findings and conclusion I would like to recommend SRMC to review the reward system of the lecturers. Institution need to communicate with their staff and lecturers regarding their motivation and job satisfaction. This will not only improve the organizational work but also develop the society contributing for the quality education.

Reference and Bibliography

- Alam, T. A., (2015), *Factors Affecting Teachers Motivation*. International Journal of Business and Social Science.
- Alam,T.A. & Farid S.,(2011), *Factors Affecting Teachers Motivation*, International Journal of Business and Social Science: Vol. 2 No. 1; January 2011.
- Ali, R., & Ahmad, M.S., (2009), *The impact of reward and recognition programs on employee's motivation and satisfaction: An empirical study*. International Review of Business Research Papers.
- Idogho P. O., (2018), *Academic staff perception of the organizational climate in universities in Edo State, Nigeria*, Journal of Social Sciences.
- Locke, E. A., (1976), *The nature and causes of job satisfaction in M.D. Dunnette (Ed.), Handbook of industrial and organizational psychology*. Chicago: Rand McNally.
- Teresa, K. N., (2012), *Factors affecting teacher motivation in public secondary schools in Thika West District, Kiambu County*, web published article.

HOW CONSUMERS MAKE PURCHASE DECISION?

Abstract:

Consumer purchase decision is complex, abstract and uncertain in nature. Despite being complex and abstract phenomena, consumer decision making process is crucial for marketer point of view. Thorough assessment of consumer decision making process enable marketer to understand how consumers think and behave while moving along the different stages of purchase decision. Marketers can anticipate the concerns and objections of consumers through the proper diagnosis of consumer decision making process. It helps companies better position their offerings, launch effective marketing campaigns, and ultimately increases the sales.

This paper tries to understand the consumer decision making process through the empirical exploration of different consumer decision making models forwarded by different scholars which are crucial for effective strategy formulation. Most importantly this work tries to assess different traditional model (economic, learning, psychoanalytical, and social) including the most prominent contemporary models namely Nicosia Model, Engel-Kollat-Blackwell (EKB) Model, Black Box Model, Howard Sheth Model of consumer decision making process. To drag the final conclusion, secondary source of data available from articles, books, websites, databases, periodicals were reviewed extensively.

Keyword: Consumer Decision Making Process, Models of Consumer Decision Making Process, Economic Model, Learning Model, Psychoanalytical Model, Social Model, Nicosia Model, Engel-Kollat-Blackwell (EKB) Model, Black Box Model, Howard Sheth Model

Introduction

Consumer purchase decisions is complex phenomena. It is abstract and uncertain in nature. The black box model also known as Stimulus-Response model of consumer decision-making suggests that the process by which consumers purchasing decisions behaves as a "black box" that cannot be easily understood or predicted that is consumers often don't know exactly what influences their purchases. (Kotler & Armstrong, 2012). This model set the relation between the stimuli and the response of the consumer in the dynamic environment (Chauhan, 2013). It is highly influenced different dimension of personal, psychological, socio-cultural, economical, situational, and marketing factors (Kotler & Armstrong, 2012). These factors are tough to quantify and predict. In that sense consumer decision-making process becomes complex and abstract in nature for majority of strategists.

In general terms, Consumer decision making process is a step wise process in which a consumer starts her/his buying journey with the identification of needs or wants, search and gathers the available information, evaluates the available alternatives, reaches to the optimal decision finally settles with his/her post purchase behavior. (Michael Solomon, 2006), (Blackwell,, Miniard, & Engel, 2006),(Kotler & Armstrong, 2012),(Tyagi & Kumar, 2004)describe consumer decision making process as a five steps process starts with problem recognition, followed by information search, evaluation of alternative, product choice, and finally settles with the outcomes followed by post purchase behavior.In addition,(Solomon, 2018)describes consumers approach decision making from a rational perspective. According to this view, people calmly and carefully integrate as much information as possible with what they already know about a product, painstakinglyweigh the pluses and minuses of each alternative, and arrive at a satisfactory decision. (Solomon, 2018)

Reviewing the literature, there exists consensus among the scholars with the stages of purchase decision of consumers. These steps include

1. **Problem recognition:** *The consumer recognizes and realize the present and desired state of affairs.*
2. **Information search:** *The consumer surveys the appropriate information about products or services internally (using past experience rooted in her/his memory) and externally (environment) to make reasonable decision. Direct experience through trial, inspection, and observation are the part of internal search. Relatives, friends, neighbors,chat groups, professional information, handouts, pamphlets, articles, magazines, journals, books, professional contacts, internet and marketer-initiated efforts are the external source of information.*
3. **Evaluation of alternatives:** *The consumer evaluates the available options using different decision rule.*
4. **Purchase decision:** *The best option available is chosed and purchased.*
5. **Post-purchase evaluation:** *The consumer evaluates the decision and the product or service after the purchase. It includes two major stage I, Post purchase Cognitive Dissonance and Stage II includes Product usage and reaction*

Objective of Study: This study is primary guided by following major objectives.

1. To understand the consumer decision making process.
2. To conceptualize the consumer decision models forwarded by different scholars.

Methodology:

This study tries to examine the consumer decision making process in brief. Moreover, the underlying basic models of consumer decision making process is discussed. To make an assessment this study uses secondary source of information. Information available from articles, books, websites, databases, periodicals were reviewed extensively to reach the final conclusion.

Literature Review:

Consumer Decision Making Model: A consumer decision making model is a framework that identify and track the decision-making process of a customer from the start of the purchase to the end. Consumer behavior models are instrumental for understanding how, when, and why the customers buy (Needle, 2021). In his view, consumer decision model helps companies to understand consumer acquisition effort which help companies to predict and target right customer at the right time.

In general context consumer journey begins with the problem identification followed by information search moving ahead towards evaluation of alternative and finally reaching to the concrete decision of purchase including post purchase behavior as a part of decision-making framework.

Basically, there are two types of consumer decision making models. i.) Traditional Model, ii) Contemporary Model. The traditional model includes the economic model, learning Model, psychoanalytical model, sociological model. Moreover, the contemporary model of consumer decision making process includes The Howard Sheth Model of buying behavior, The Nicosia Model, The Engle-Kollat- Blackwell (EKB) model, Engle, Blackwell and Miniard (EBM) Model, Webstar and Wind Model of organizational buying behavior, The Sheth Model of Industrial buying (Pandey, 2020)

Different contemporary models of consumer decision making process has been postulated in the recent age. (Roy & Datta, 2022) in their work discussed about the Stimulus-Response Model (1967), Sheth-family decision making model (1969), Howard – Sheth Model (1969), Bettman’s information processing model of consumer choice (1979, Nicosia Model (1966), Engel Kollat Blackwell Model (1968). They tried to figure out the decision-making stages followed by consumers in each model.

In addition,(Orji, 2013)tried to figure out the formulation and adoption of major classic and contemporarymodels in consumer and organizational behavior for managerial decision-making in marketing practice. In his work he discussed about the Nicosia, Alport Socio-Psychoanalytic, Howard- Sheth, Engel – Kollat- Blackwell, Kotler’sBehaviour Choice Model.

Moreover, (Rosenstreich & Milner, 2013)revieweddifferent prominent contemporary models of consumer decision-making and identify strengths and limitations of each models. The models discussed in their research were Nicosia Model (1966), Engel, Kollat, and Blackwell Model (1968), Howard and Sheth Model (1969), McCarthy, Perreault, and Quester Model (1997) In addition, they attempted to develop conceptual model for financial service.

This work will discuss about the major traditional model including the most prominent contemporary models namely Nicosia Model, Engel-Kollat-Blackwell (EKB) Model, Black Box Model, Howard Sheth Model of consumer decision making process.

Discussion:

Traditional Models

1. **Economic Model:** This model considers consumer as rational decision maker and assumes that consumer decisions are purely based on the concepts of opportunity cost, utility and budget constraint. As a rational decision maker, a consumer always tries to maximize the utility and minimize the cost. This model emphasized the impact of price, income and substitution effect in consumer purchase decision.(Solomon, 2018)
2. **Learning Model:** This model is extracted from Ivan Pavlov Learning theory experiment. This model suggests that human behavior is based on some core concepts- the drives, stimuli, cues responses and reinforcements which determine the human needs and wants and needs satisfying behavior.(Pandey, 2020)
3. **Psychanalytical Model:** This model is based on the ground of psychoanalytical model developed by Sigmund Freud that emphasizes the role of unconscious mental processes in shaping behavior and emotions. According to him human behavior is the outcome of complex set of deep-seated motive in human mind. Deep elements namely Id, Super Ego, Ego play the significant role in shaping the attitude formation and purchase behavior of consumer. (Solomon, 2018)
4. **Sociological model:** This is concerned with the society. A consumer is an element of the society and he may be a member of many groups and institution in a society(Pandey, 2020). Thus, buying behavior is highly influence by the influence of different form of social groups. Consumers as a part of social institution follow the norms, values and expectation of social institution reaching to the final purchase behavior.

Contemporary Models:

1. **The Nicosia Model (1966):** The Nicosia Model of consumer purchase decision was introduced by V. Nicosia in 1966. This model tries to detail purchase steps in 4 basic sub fields:
 - a. Field 1: -Field 1 is subdivided into sub field 1 and 2. In subfield 1 firm's attributes such as firm competitive environment, target market characteristics, firm communication efforts are discussed. Moreover, in sub

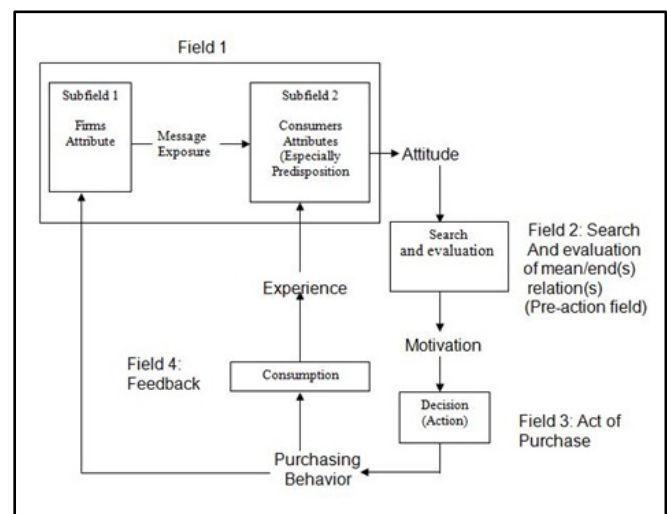

Fig 1: The Nicosia Model:

field 2 pre-disposed consumer attributes such attitude, learning, personality, experience are discussed. This stage attribute how consumers form attitude after being exposed to the message exposure.

- b. Field 2:-In this stage consumers search the available information and evaluates the possible alternatives. As an outcome motivation to purchase is justified.
- c. Field 3:-In this stage consumers engage themselves in the act of purchase which describes how the consumer actually buys the product.
- d. Field 4:-It is related to the consumption of the purchased items which results the experience towards the product use. It provides the feedback to the stage 1.

2. Black Box Model (1961):

The model was proposed by Norbert Wiener in 1961. A black box model also called the stimulus-response model of consumer purchase refers to a model that describes the consumer decision-making process as a "black box" which presumes that the consumer decision making is sealed within the root of mind. Thus, it is ambiguous and abstract in nature. (Kotler & Armstrong, 2012) describes learning about the why's of consumer buying behavior is not so easy—the answers are often locked deep within the consumer's mind.

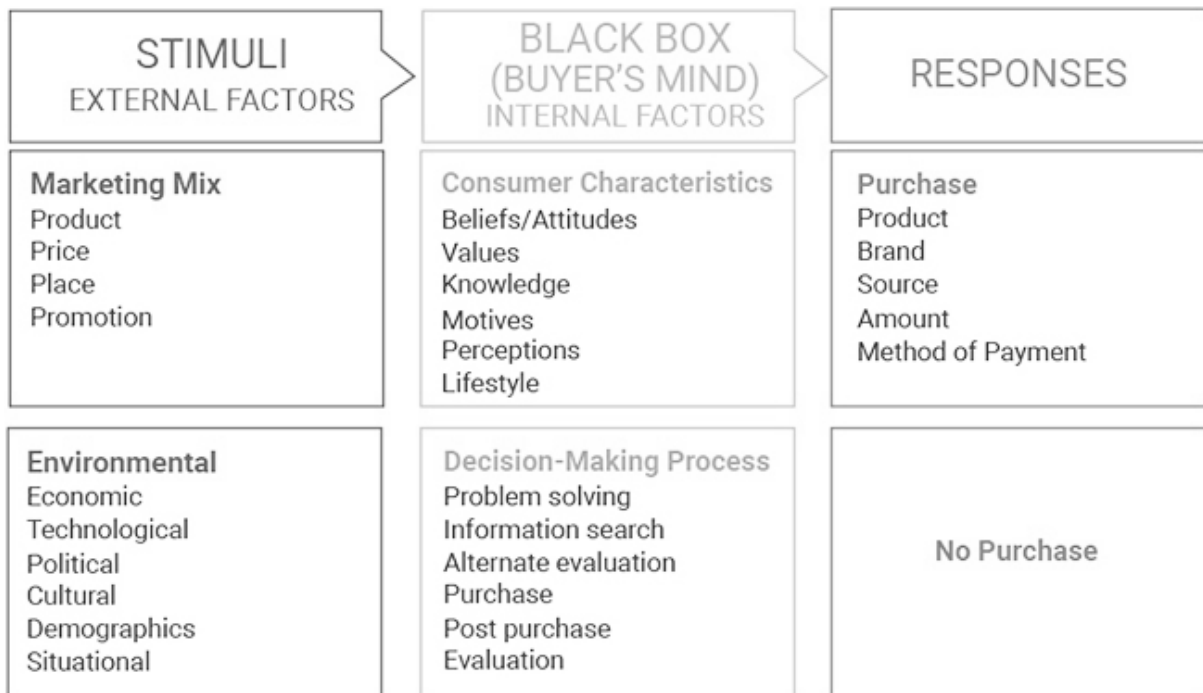

Fig 2: The Black Box Model:

second, the and needs. (Needle, 2021)

environmental factors. Subsequently it processes in the consumer's mind (also refer as Black Box). In the black box consumers relate the external stimuli to their pre-existing knowledge, like personal beliefs and desires, follow the step wise cognitive decision-making process including problem recognition, information search, evaluation of alternatives, purchase decision, and post-purchase behavior. In short, this model says that

consumers are problem solvers who make decisions after judging how your product will satisfy their existing beliefs

3. Engel-Kollat-Blackwell (EKB) Model (1968):

EKB model was first proposed by Engel-Kollat-Blackwell in 1968. This comprehensive model describes the various components of decision-making including the interplay of different variables affecting the consumer decision. The model has distinctive four sections, namely input, information processing, decision process and variable

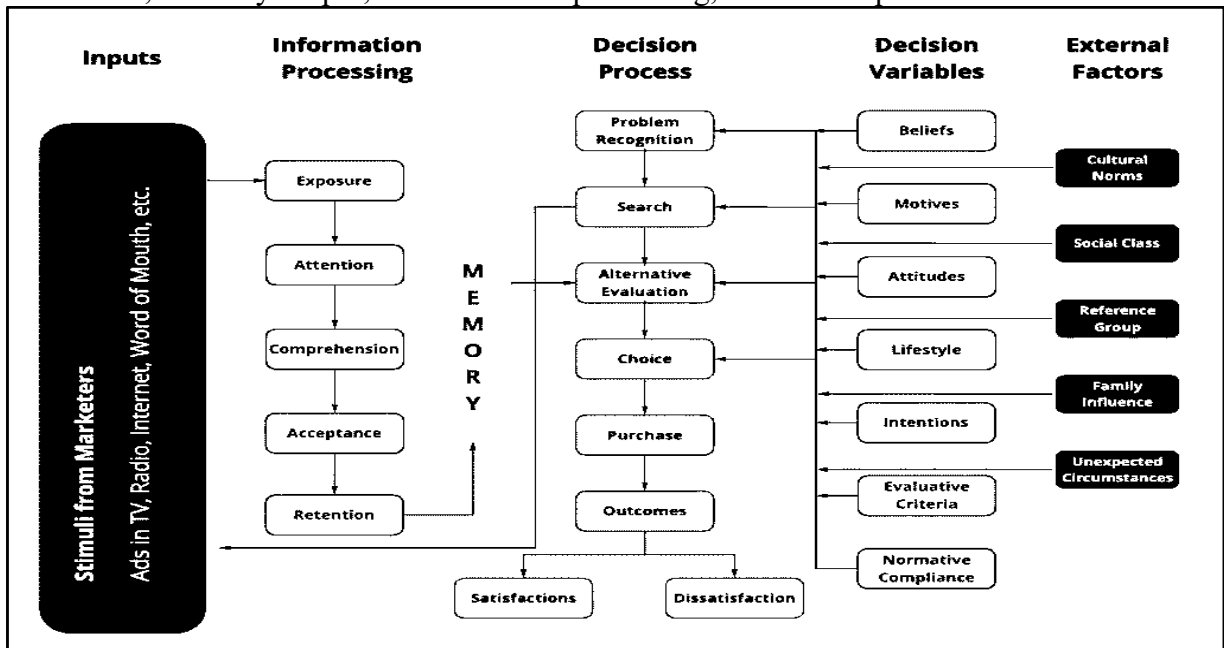

Fig 3. Engel-Kollat-Blackwell (EKB) Model

influencing

decision process. At the initial stage stimuli from marketing as well as other sources are fed into the information processing center which determines the memory of customers. Customers now move ahead towards decision process. The decision-making process divides the purchase journey of consumer in five major steps starting from problem recognition, to information search, making the choice followed by final purchase and ends up with the outcome. The outcome may be positive and negative. If the customer is satisfied it leads to brand loyalty through repeat purchase. On the other hand, if the customer is dissatisfied he/she will return to information processing stage for the new trail. During the execution of decision-making process different variable such as social-economic, psychological, personal, situational variable including unexpected circumstance plays the significant role.

4. Howard Sheth Model (1969)

This model was developed by John Howard and Jagdish Sheth published in their book "The

Theory of Buyer Behaviour" in 1969. This model is an attempt to evaluate how the integrated efforts of social, psychological and marketing forces influence the

preferences and buying behaviour of consumer into a logical sequence of information processing (Commerce Mates, 2022). (Shivkumar, 2021) in her work discuss about the underlying concept of Howard Sheth Model in which her assessment highlighted the buyer's purchase journey is as highly rational and methodical decision-making process. As per her, consumer decision making style differs with the involvement of consumer with the product on the basis of which this model has outlines three decision making levels, Extensive Problem Solving (EPS), Limited Problem Solving (LPS) and Routinized Problem Solving (RPS).

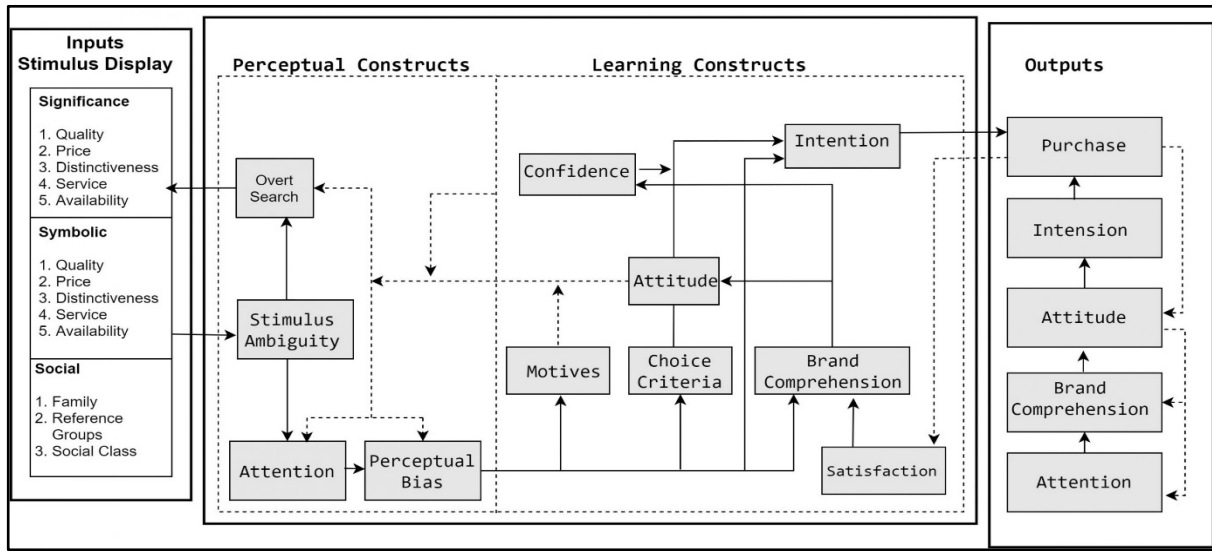

Fig 4: Howard Sheth Model

(Solomon, 2018) describes extensive problem-solving occurs in high involvement product. In this case customers are active problem-solver. They extensively search and process information to find a suitable product. During the course consumer consult multiple sources prior to store visits. On the other hand, limited problem-solving occurs with low involvement product or consumer have more information. In this case customers slow down the information search and begin comparing their choices. In the case of habitual response behavior customers are fully aware of all the choices they have and know which brands they prefer. Thus, consumer make decisions with little or no conscious effort. Sometimes consumers may not realize they've made them until they look in their shopping trolleys. (Solomon, 2018)

The model has four more variables that contribute to the consumer decision making process:

- Input:** Information about the product or service which includes price, quality, services, distinctiveness and availability of the same. Broadly characterized into three types. a. Significant stimuli b. Symbolic stimuli. c. Social stimuli.
- Perceptual and Learning Constructs:** It includes the psychological intervening variables especially perceptual and learning variables which influence the consumer

decision making process. Example: motives, attitudes & perceptions (sensitivity to information, Perceptual bias), and learning.

- c. **Output Variables:** It includes attention, brand comprehension, attitude, intention, purchase. Customer reacts to the stimuli and gets attention. The brand comprehension becomes easy for consumer to satisfy the current need after which attitude is formed due to which customer makes intention and finally makes purchase.
- d. **External Variable:** It includes the external factors such as purchase, personality, social class, culture, organization, financial status which influence the decision-making process.

Conclusion

Consumer purchase decisions by nature are complex phenomena. However, it is critical from the marketer point of view. Thorough assessment of consumer decision making process enables marketer to understand how consumers engage themselves in purchase decision. This paper tries to figure out how consumers make purchase decision through the assessment of different consumer decision making models. Different traditional and contemporary models of consumer decision making process were assessed to reach the final conclusion. The traditional models, including the economic model, learning Model, psychoanalytical model, sociological model, were assessed to add insight in literature foundation. Moreover, the contemporary model of consumer decision making process including The Black Box Model, The Howard Sheth Model of buying behavior, The Nicosia Model, The Engel-Kollat- Blackwell (EKB) model were discussed.

During the course of literature assessment different authors have discussed different models of consumer decision in which the specific stages to reach the final decision somehow vary with each other, but they have consensus in overall goal that each model should understand and predict how consumers make decision. Moreover, all the models are consistent with the consumer expectation vs outcome. If the outcome of product meets or resides above the expectation of consumer, consumer satisfaction arises and triggers repeat purchase or brand loyalty. On the other hand, If the consumer's expectations are not met, consumers may experience dissatisfaction. This circumstance may lead to negative word-of-mouth, reduced brand loyalty, and lost sales. Hence, marketers should be aware of the potential consumer dissatisfaction and take suitable steps to avoid it. As a part of strategy, marketers should be aware about the appropriate models of consumer decision making process. On the basis of the product type, target market nature, consumers characteristics marketers may deploy appropriate consumer decision making models. But the concern should be as per the requirement and need of market.

Understanding the behavior of consumer from different landscape is vast and challenging as it encompasses a wide range of topics and disciplines. Thus, this subject calls for further research to add new insight and approaches in existing theories and models.

Bibliography

- Blackwell, R., Miniard, P., Engel, J., (2006), *Consumer behavior*. Thompson.
- Chauhan, P. N. (2013). *Consumer Behavior and his decision of Purchase*. International Journal for Research in Management and Pharmacy, 1-10.
- Commerce Mates, (2022), *Commerce Mates*. Retrieved from [commercemates.com](https://commercemates.com/howard-sheth-model/):
<https://commercemates.com/howard-sheth-model/>
- Kotler, P., & Armstrong, G., (2012), *Principles of Marketing*. Pearson Education.
- Michael Solomon, G. B. (2006). *CONSUMER BEHAVIOUR*. England: Pearson Education Limited.
- Needle, F., (2021, December 10), *10 Consumer Behavior Models (& Which One Applies to Your Business)*. Retrieved from [www.blog.hubspot.com](https://blog.hubspot.com/service/consumer-behavior-model):
<https://blog.hubspot.com/service/consumer-behavior-model>
- Orji, O. G. (2013), *Major Classic Consumer Buying Behaviour Models: Implications*. Journal of Economics and Sustainable Development, 4(4), 164-172.
- Pandey, D., (2020), *Marketing Management*, (Prof. P.B. Singh, Ed.), Uttar Pradesh: Rajarshi Tondon Open University.
- Rosenstreich, D., & Milner, T., (2013), *A review of consumer decision-making models and development of a new model for financial services*. Journal of Financial Services Marketing, 106-120.
- Roy, P., & Datta, D., (2022), *Theory and Models of Consumer Buying Behaviour: A Descriptive Study*, Parishodh Journal, 206-217.
- Shivkumar, S., (2021), *Application of Howard Sheth Model of Consumer Decision Making for*. SSRN, 1-19.
- Solomon, M. R., (2018), *Consumer Behavior*. Pearson Education Limited.
- Tyagi, C., & Kumar, A., (2004), *Consumer Behaviour*. US: Atlantic Publishers.

Projection of Orientalism in Shooting an Elephant

Mr. Shekhar Dhungana
Asst. Lecturer
Sita-Ramesh Multiple Campus

Abstract

The essay “shooting an elephant” by George Orwell is an essay portraying the eastern culture people inferior in relation to the west culture. This false relation between the orient and the occident is based on western perception from the eyes of the west themselves. While doing so the binary between the self and the other is created in the text and accordingly made people believe it. This article tries to show this tendency as orientalism with the help of Edward Said’s orientalism and post colonialism. The article tries to show that this false picture created by the west about the east is not valid. This projection of eastern culture and eastern people in the text is full of prejudice, baseless and fictitious. The article also tries to oppose such false academic presentation of the east in the world. It also tries to blur the so called hierarchy created by the European between the east and west.

Keywords: Orientalism, post colonialism, shooting an elephant, hierarchy

Introduction

“*Shooting an Elephant*” is an essay published in 1936 by George Orwell based on his experiences as a policeman in colonial Burma. George Orwell was one of the famous writers of the twentieth century. He is famous for his novels *Animal Farm* (1945) and *Nineteen Eighty-four* (1949). Orwell was born as Eric Arthur Blair on 25 June 1903 in eastern India, the son of a British colonial civil servant. Though he was born in India, he was educated in England. After his study he joined the Indian Imperial Police in Burma, then a British colony. From 1922 to 1927 he worked in Burma as an Indian imperial policeman. He resigned in 1927 and decided to become a writer. He was not successful writer at the beginning. He felt necessary to change his name to George Orwell before the publication of his novel “*Down and Out in Paris and London*.” Through his autobiographical work about his experiences in colonial Burma, Orwell exposed and criticized the human inclination to oppress others politically, economically, and physically. Most of his works are concerned about social and political issues, such as the plight of the poor and the ills of British colonialism. Based on Orwell’s experience in the Indian Imperial Police (1922-1927), “*Shooting an Elephant*” is set in Moulmein, in Lower Burma. It is a narrative essay about the narrator’s time as a police officer for the British rule in colonial Burma, narrated from the first-person point of view to make the story sound real and natural. As a sub-divisional police officer, the narrator is hated and insulted by the local Burmese. This situation appeals the narrator to fall into an inner conflict, a state of dilemma. On the one hand, he dislikes the British Empire’s mistreatment of the locals, considering the

rule of British Empire to be evil. On the other hand, he hates the locals because they mock and insult him. As the narrator himself admits, an incident gives him insight into the nature of imperialism. He is told by the local police station that an elephant went mad, threatening the locals and causing damage. He asks the natives about where the elephant had gone, but their answers are different. The narrator is unable to find the exact location of the elephant. The narrator comments that this is “the case in the East” (Orwell, 1970). He blames the people of the east being dishonest. Going towards the elephant he finds a dead collie around the corner lying in the mud, being a victim of the elephant’s cruelty. Taking the old Winchester 44 rifle, he walks to the field, and a large group of the local people follows him to see the elephant shot. He has no intention to kill the elephant as he sees the giant elephant peacefully grazing in the field. Looking at the big crowd, he realizes that they expect him to shoot the elephant. The narrator thinks he has to shoot the elephant and act like a sahib, or else he will be humiliated and laughed at by the locals. The narrator finally pulls the trigger and fires five times. The elephant’s owner becomes angry, but, as a Burmese, can’t revolt. Older British justify Orwell’s action, but younger colonists think it is inappropriate to kill an elephant because an elephant is more valuable than a coolie. However, the narrator confesses that he kills the elephant to avoid being fool in front of the Burmese. Throughout the essay the narrator explicitly discusses the nature of British imperialism, particularly as a police officer who both represents and internalizes imperialism. He shows brutality of British colonialism in Burma, and discusses his disgust to the British Empire on Burma. He says that he’s on the side of the Burmese but he also hates Burmese people for the way they treat him. He is trapped in internal conflict as he tries to save the image of the British Empire, going against his personal wish to kill an elephant, while he hates the colonized people of Burma. We can see this disgust and contempt in his description, as he says the Burmese rudely spitting betel juice over European women’s dress and Burmese people treatment in football field. In narrator’s eyes, the local Burmese are pathetic, rude, unreasonable, uncivilized, lazy, and even barbaric. “Orientalism” is a way of imagining, emphasizing, exaggerating and distorting differences of east peoples and cultures as compared to that of Europe and the U.S. It often regards east culture as exotic, backward, uncivilized, and sometimes dangerous.

Edward W. Said (1979:1) says the west define the east making “the basic distinction between East and West as the starting point for elaborate theories, epics, novels, social descriptions, and political accounts concerning the Orient, its people, customs, „mind,” destiny and so on.” The West constructed the East as extremely different and inferior, and therefore in need of Western intervention or “rescue”. This article mainly adopts Edward Said’s theory of Orientalism as the theoretical basis to explore the narrator’s tendency of Orientalism in the representation of the relationship between him and the local Burmese as well as the event of shooting an elephant. Through an analysis of narrator’s perception of the Burmese, narrator’s view of the relationship between the colonizer and the colonized and the narrator’s dilemma, the article tries to expose narrator’s tendency of Orientalism.

Statement of the problem:

The problem I would like to address in this paper is that the perception western people about the east are dominating and based on false ground. They show themselves superior, educated and they have right to control us socially, culturally, politically and economically. The essay shooting of the elephant is the text that shows such western false perception about the east.

Review of the literature:

The essay "*Shooting an Elephant*" has been viewed from different perspectives by different critic and scholar. The novel is set in Burma during the British colony. The elements in the essay clearly show the colonial and post colonial characteristic. The British Empire was about to collapse in the east during the time. Feeling of patriotism, nationality and anti-European feeling was increasing. As Edward Said says in his famous book *orientalism* the text shows multiple example of the western false presentation of the east in the academic study and in media presentation. These false presentations of eastern culture and people by creating fictitious binary between the orient and the occident have been presented with the light of orientalism. The text has been viewed from the following way by the different scholars.

Hussein Zeidanin and *Abdullah Shehabat* studying the text *Shooting an Elephant* from post colonial perspective see the image self freedom is questioned by Burmese and say, "George Orwell's *Shooting an Elephant* and *A Hanging* are representative of an essentialist colonial discourse that widens gaps and nourishes conflicts between the west and other civilizations and cultures. The research paper argues that the image of the white man as an independent, free, self-determining and self-initiated subject is shattered by an uncritical acquiescence to the authority of the empire and the native crowds."

Studying the essay *Shooting an Elephant* from the stylistic perspective, *Nellufar Yeasmin*, *Md. Abul Kalam Azad*, *Jannatul Ferdoush*, in their article say, "Stylistic analysis has always been an important aid in understanding literary texts. Stylistic knowledge enriches readers' understanding of literary pieces and can supplement their knowledge of literary interpretation. With this view in mind, literary texts have been analyzed from linguistic point of view. The present study looks at an important political essay "*Shooting an Elephant*" by George Orwell. The text has attracted wide recognition and appreciation from the literary critics. It portrays Orwell's anti-imperialistic view which is presented through an incident, the shooting of an elephant. The theme is presented in a fantastic way and this is evident from Orwell's use of lexis, syntax, cohesive ties, point of view, and figures of speech. A closer look at the linguistic devices indicates that his style matches his objectives and that he has been successful in attaining his political, artistic as well as thematic aims through his elegant style."

Mohammed Sarwar Alam in his article says, "Orwell's attitude to imperialism is explainable in terms of the existentialist dichotomies of the Self and the Other, the former being the essential, the other the inessential, the irrelevant. Orwell represents the Self, whose predicament under imperial rule has been given the supreme importance. And Orwell's narration of the story undermines and marginalizes the other, the Object. Orwell's disregard of Burmese reality is also noticeable in his incapacity to portray Burma as a society of real human beings, who are grotesquely evil and preposterously innocent to merit any attention. In this way the imperialists depict the characters of the natives in their own way where the perspective of the natives is marginalized or totally ignored"

Theoretical Foundation:

Post colonialism: post colonialism studies the cultural, economical, political relation between colonizer and colonized countries. The theory examines the literature produced in colonized countries. It also studies the literature produced by the colonizer that takes the people and culture of colonized people as subject matter. The theory explores that the literature produced by the colonizer mainly distorts the reality or real projection of colonized. The theory explores that western values and ideologies in post colonial situation is proposed through cultural, academic and media communication. Thus the main aim of post colonialism is to oppose the western cultural domination or hegemony upon developing countries and colonized countries.

Orientalism: Orientalism is a false assumption made by the west (occident) to the east (Orient). It is a false presentation of western scholars about eastern culture and identity. The western scholar present eastern people culturally, economically politically inferior through writing and through media representation. The term 'orientalism' was coined by Edward Said, a Middle East scholar. The theory post colonialism has rhetorical foundation on the book 'Orientalism' by Edward Said 1978. "**A style of thought based upon an ontological and epistemological distinction between 'the Orient' and 'the Occident'**" (Said, 2003) . The west identifies themselves by creating a binary distinction between the east and the west. They present themselves as educated, intelligent, culturally developed, and civilized and the eastern as uneducated, less intelligent, uncivilized and barbaric. Tradition stereotypes are attributed to the east and presented falsely.

Orientalism in Shooting an Elephant

The essay "shooting the Elephant" was published in 1936 by George Orwell. The essay was the experience of the writer when he was a colonial sub-divisional police officer in Moulmein, in lower Burma. The incident of killing the elephant by the writer in the essay was shown the colonial officer as the savior of colonial Burmese. Such presentation of the writer in the text is an example that shows the superiority of the western over the people of the east. The writer's acceptance that he did not like the job

because it was totally intolerable and the British were oppressors when he says in the text, *"I was all for the Burmese and all against their oppressors, the British, As for the job I was doing , I hated it more bitterly than I can perhaps make clear. In a job like that you see the dirty work of empire at close quarters"* (Orwell, 1950). The west physically shows their superiority and have the physical control to the colonized people can be examined in the lines. The writer as a police official accepts that there is oppression, brutality in the Burma. The officer represents the white west that shows western hegemony in the Burma. (Orwell, 1950)

The projection of Burmese people are dishonest and disloyal can be also seen in the text. The officer was informed by another sub-inspector about the destruction of the elephant in the market. After getting the information he went out to search the elephant with an old Winchester 44 rifle in his hand but he failed to get the exact location of the elephant as the Burmese did not give the real information about the elephant. He says, *"We begun questioning the people as to where the elephant had gone and, as usual, failed to get any definite information. That is invariably the case in the east; a story always sounds clear enough at a distance, but the nearer you get to the scene of events the vaguer it becomes"* (Orwell, 1970). People of the east are dishonest as they tell lie or do not tell the truth is expressed in the above mention remarks of the writer of the text.

The projection of the poverty among the east is also seen in the text clearly. The description of the village life, bamboo hut, thatched roof with palm leaf, and crowd of naked children in the text asserts the poverty among the people of the east. *"There was a loud, scandalized cry of 'go away, child! Go away this instant' and the old woman with the switch came round the hut, violently shooting a crowd of naked children."* (Orwell, 1970). The false representation of the east people that they have do not proper clothes in their body is expressed in the text. This false generalized image of the east is created among the people of the world through academic discourse. This very notion of image created by the west about the people of the west is the perfect example of orientalism.

The inhuman and barbaric picture of the east people are shown in the text. The writer in the text explains the real motive of killing the elephant and explains that the hidden force of the loud crowd made him kill the elephant. The huge crowd of Burmese people expected that the writer would kill the elephant and as according the wish of the people he killed the elephant. He makes himself *self* and the Burmese *other* and creates the binary of self and other as described by Edward said in his book orientalism. The west always tries to show them superior by comparing them to other. They show other inferior and themselves superior. This very binary opposition is the oriental expression of the west to the east.

After shooting the elephant the writer went back to the office. Later he was told that the people ate the whole body of the elephant leaving the bones. *"In the end I could not*

stand it any longer and went away. I heard later that it took him half an hour to die. Burmans were bringing dahs and baskets even before I left, and I was told they had stripped his body almost to the bones by the afternoon” (Orel, 1970). This picture of Burmese that they are barbaric is shown in the text. There were endless discussions about the shooting of the elephant. The owner became angry, but he could do nothing. He was helpless in front of the European colonizer rule. The European were divided in their opinions but every opinion of the European shows their superiority about the action of shooting the elephant. Some said that the action of shooting was perfectly right because killing a mad elephant is just like killing a dog. They had the opinion that *“If a owner fails to control the elephant, they have the right to control it.”* Some were angry with the incident telling that *“it was damn shame to shoot an elephant for killing a coolie, because an elephant was worth more than any damn Coringhee coolie”* (Orwell, 1970).

As post colonial situation is the colonizer want to continue their presence over the control of colonized culture academically by creating their superiority. The colonized also accept the false notion created by the colonizer. The colonizer wants to show the validity of their culture, religion and their presence in colonized country. In the text the white police officer is struggling hard to continue his presence in Burma by making a good image in front of the Burmese. While seeking a favorable situation the officer gets an opportunity to control the elephant, or kill the elephant to save the life of the local Burmese. Burmese also justify the act of killing the elephant and regard the white as their savior. Confusion, dilemma, disorder, and chaos can be seen during post colonial situation, the narrator or the police officer is also split into two. In one side he says he does not like the white presence in Burma but at the same time he is working as colonial police officer in Burma. He says he doesn't want to kill the elephant but actually he kills the elephant his self has been split in to two.

Conclusion

The text shooting an Elephant shows different images about east that gives the negative images of east to the world. This very tendency of showing the east and their culture as inferior in comparison to the west is orientalis as proposed by Edward Said. Such projection of eastern people, orientalism can be explicitly perceived by the reader of the text. The people of Burma are portrayed as barbaric, uncivilized, uneducated, deceptive, and poor which is the oriental tendency. The relation between colonizer and colonized is also explicitly expressed. Colonizer and their culture is justified in the text. People of Burma are made to believe that their own culture is inferior and forced to adopt colonizer culture. The text also tries to show the validity of colonization in the country Burma. The text explicitly shows the intention of the west to continue the form of colonization in other form after their physical or military retreat. Through the text the writer tries to show the validity of their physical, cultural, political and economical control over the people of Burma. The text explicitly shows that colonizers try to show

that their culture is superior and adoptable. They make colonized people feel that their own culture is inferior in front of the colonizer. This very idea is clearly expressed when the large audience hope the police officer is the only savior of their live. The act of killing the elephant is valid in front of the Burmese. In this way the essay shooting an elephant is an oriental text. Therefore the article has tried to explore such inappropriate justification of the western presence in the east, false presentation of the east academically in the world, and western domination to the people of the east.

Work Cited

Abrams, M. H., (1912-2015), *A Glossary of Literary Terms*, Meyer Howard.

Tyson, Lois, (2006), *Critical Theory Today – A User-Friendly Guide*, New York: Routledge.

www.archive.org

www.orwellfoundation.com

www.scipress.com

भाषा शिक्षणका विशिष्ट पद्धतिहरुमा निगमनात्मक र आगमनात्मक पद्धति

लेख सार

भाषा मानवीय विचार विनिमयको सशक्त माध्यम हो । बालकले उमेरको विकाससँगै सहज र स्वतन्त्र भाषिक वातावरणसँग घुलमेल हुँदै मातृभाषाको आर्जन गर्दै जान्छ । भाषा सबैको साझा सम्पति हो । भाषा शिक्षण विषयवस्तुको शिक्षण नभई भाषिक सिप (सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ) को शिक्षण हो । भाषा सिकाइ आदनात्मक र प्रदानात्मक हुन्छ । आदनात्मकअन्तर्गत सुनाइ र पढाइ पर्दछन् भने प्रदानात्मकअन्तर्गत बोलाइ र लेखाइ पर्दछन् । भाषा शिक्षणका दुई पद्धतिहरू छन् सामान्य र विशिष्ट । विशिष्ट पद्धतिमा समाविष्ट निगमनात्मक र आगमनात्मक पद्धतिबारे यस लेखमा चर्चा गरिएको छ । भाषा शिक्षणका क्रममा विमातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई दोस्रो भाषाको शिक्षण गर्दा विशिष्ट पद्धतिको प्रयोग गरिन्छ । विद्यार्थीलाई एउटा भाषा वा मातृभाषाबाट मात्रै काम चल्दैन । उसका विषय क्षेत्र, आवश्यकता, पेसा, व्यवसाय तथा विविध परिवेशका आधारमा दोस्रो भाषा ज्ञान गर्नु आवश्यक हुन्छ । त्यसका लागि दोस्रो भाषाको सिकाइ गर्नुपर्छ । पहिलो भाषाका तुलनामा सिकाइको प्रयोजन र प्रक्रियाका आधारमा दोस्रो भाषा सिकाइ विशिष्ट किसिमको हुन्छ । भाषा शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी र उपलब्धिमूलक बनाउन विशिष्ट पद्धतिले अहम् भूमिका खेल्छ । एउटै कक्षा बहुभाषिक पनि हुन्छ । त्यहाँ भाषा सिकने समान वातावरण नहुँदा स्वदेशी तथा विदेशी वक्ता र पाठकले सुन्दा बुझ्ने, व्यक्त गर्न सक्ने अवस्था रहे पनि लेख्न नसक्ने, लेख्दा बढी कमजोरी देखिने अवस्था रहन्छ । त्यसको निराकरणका लागि विशिष्ट पद्धतिका माध्यमबाट शिक्षण गरिन्छ । यहाँ ती विशिष्ट पद्धतिमध्ये निगमनात्मक पद्धति र आगमनात्मक पद्धतिको परिचय, सैद्धान्तिक आधार, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, शिक्षण प्रक्रिया, विशेषता र सबल तथा दुर्बल पक्षको चर्चा गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : निगमनात्मक, आगमनात्मक, निराकरण, द्विभाषिक, संज्ञानात्मक

परिचय

भाषा मानवीय विचार विनिमयको सशक्त माध्यम हो । बालकले उमेरको विकाससँगै सहज र स्वतन्त्र भाषिक वातावरणसँग घुलमेल हुँदैमातृभाषाको आर्जन गर्दै जान्छ । भाषा सबैको साझा सम्पति हो । भाषा शिक्षण विषयवस्तुको शिक्षण नभई भाषिक सिप (सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ) को शिक्षण हो । भाषा सिकाइ आदनात्मक र प्रदानात्मक हुन्छ । आदनात्मकअन्तर्गत सुनाइ र पढाइ पर्दछन् भने प्रदानात्मकअन्तर्गत बोलाइ र लेखाइ पर्दछन् । मातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई भाषा शिक्षण गर्ने प्रस्तावित, वर्णनात्मक, उत्पादनात्मक र निराकरणात्मक पद्धति सामान्य हुन् । दोस्रोभाषी विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण गर्ने निगमनात्मक,

आगमनात्मक, सम्प्रेषणात्मक, संरचना सन्दर्भ पद्धति आदि विशिष्ट पद्धति हुन् । दोस्रो भाषा सिकाइका उद्देश्यहरूमा पेसा, पर्यटन, रोजगारी, शिक्षा, व्यवसाय, क्षेत्र, राजनीति आदि पक्षले आवश्यकताको महसुस गराउँदछ । प्रस्तुत लेखमा दोस्रो भाषा सिकाइका आगमनात्मक र निगमनात्मक पद्धतिको चर्चा गरिएको छ । यस क्रममा विशिष्ट पद्धतिमध्ये निगमनात्मक पद्धति र आगमनात्मक पद्धतिको परिचय, सैद्धान्तिक आधार, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, शिक्षण प्रक्रिया, विशेषता र सबल तथा दुर्बल पक्षको चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

उद्देश्य

‘भाषा शिक्षणका विशिष्ट पद्धतिहरूमा निगमनात्मक र आगमनात्मक पद्धति : एक अध्ययन’ शीर्षकको लेखको मूल उद्देश्य दोस्रो भाषा शिक्षणमा प्रयोग हुने निगमनात्मक र आगमनात्मक पद्धतिबारे चर्चा गर्नु रहेको छ । भाषा शिक्षणमा विविध विधि र पद्धतिहरू प्रयोग गरिन्छ । दोस्रो भाषा सिकाइमा विद्यार्थीहरूको भाषिक शुद्धता, त्रुटिरहित सिकाइ र सरल रूपमा शिक्षणका लागि भाषा शिक्षणका विशिष्ट पद्धतिको प्रयोग गरिन्छ । तसर्थ यस लेखमा विशिष्ट पद्धतिमध्ये निगमनात्मक पद्धति र आगमनात्मक पद्धतिको परिचय, सैद्धान्तिक आधार, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, शिक्षण प्रक्रिया, विशेषता र सबल तथा दुर्बल पक्षको चर्चा गर्नु मूलभूत उद्देश्य रहेको छ ।

विधि

‘भाषा शिक्षणका विशिष्ट पद्धतिहरूमा निगमनात्मक र आगमनात्मक पद्धति : एक अध्ययन’ शीर्षकको लेखमा भाषा पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित पाठ्यपुस्तकहरूको प्रयोग गरिएको छ । दोस्रो भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा प्रयोग गरिने विशिष्ट पद्धतिहरूमा निगमनात्मक र आगमनात्मक पद्धतिको चर्चामा केन्द्रित लेखमा द्वितीय स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । भाषा शिक्षणमा व्याख्या विधि, प्रश्नोत्तर विधि, छलफल विधि, विद्यार्थी केन्द्रित विधि, समूह विधि, खेल विधि, प्रयोगशाला विधि तथा पद्धतिको प्रयोग गरिन्छ । प्रस्तुत लेखमा व्याख्या विधि र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी विभिन्न लेखकहरूका भाषा शिक्षण र भाषा पाठ्यक्रमका पाठ्यपुस्तकहरूलाई आधार बनाइएको छ ।

विषय विश्लेषण/प्रस्तुतिकरण

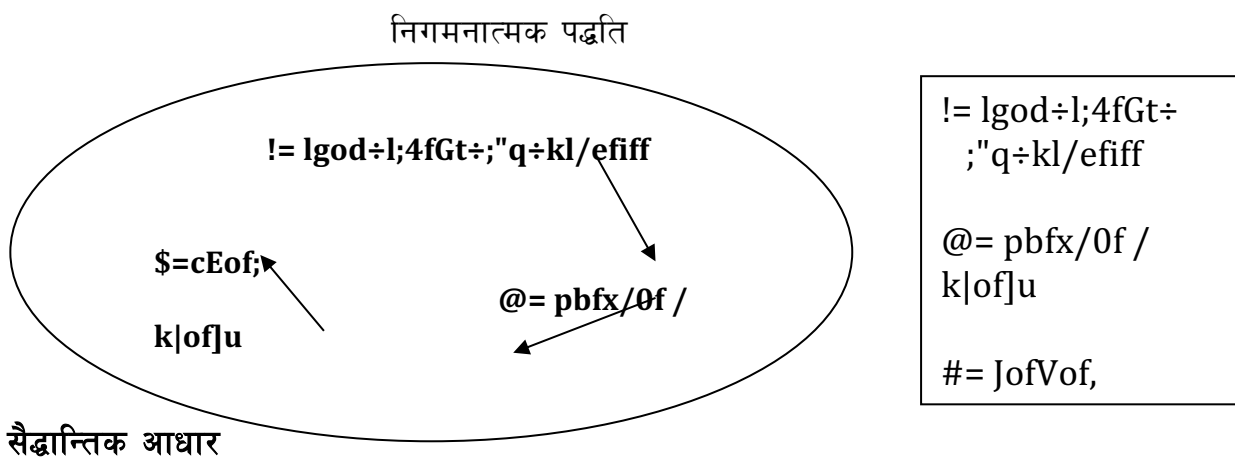
बालकले उमेरको विकाससँगै सहज र स्वतन्त्र भाषिक वातावरणसँग घुलमेल हुँदैमातृभाषाको आर्जन गर्दै जान्छ । बालक लगभग ६ वर्षको उमेरसम्म पुग्दा उसका लागि दैनिक व्यवहारमा आवश्यक पर्ने भाषामा पूर्णता प्राप्त गर्दछ । भाषा सिकाइका क्रममा बालकले घरपरिवारमा नै द्विभाषिक वातावरण प्राप्त गरेमा एकभन्दा बढी भाषाको प्रयोग र सामर्थ्य समानान्तर रूपमा प्राप्त गर्न सक्छ । विद्यालय सबैको साझा थलो हो । भाषा सिकाइमा मातृभाषी तथा विमातृभाषी विद्यार्थीहरू रहन्छन् । विमातृभाषी विद्यार्थीहरूले विद्यालयमा दोस्रो भाषाका रूपमा

भाषा आर्जन गर्दछन् । दोस्रो भाषाको आर्जन वा सिकाइका लागि प्रयोग गरिने शिक्षण पद्धतिलाई विशिष्ट पद्धति भनिन्छ ।

भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा विसौ“ शताब्दीमा विधि र पद्धतिबारे विविध धारणाहरु प्रस्तुत भए । भाषाको शिक्षणका क्रममा विद्यालयभित्र र बाहिर गरिने औपचारिक वा अनौपचारिक पक्षको खोजी हुँदै गयो । भाषा शिक्षण गर्दा औपचारिक सिद्धान्त र नियमका आधारमा गरिने शिक्षणलाई प्रक्रिया र प्रक्रियाका आधारमा कम परिभाषित प्रक्रियालाई विधिको रूपमा अमेरिकी भाषावैज्ञानिक एडवार्ड एन्थोनीले सन् १९६३ मा सिकाइका सङ्गठनात्मक कार्यकलापको व्याख्या तथा विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा उल्लेख गरेका छन् । मातृभाषी विद्यार्थीहरुलाई भाषा शिक्षण गर्ने प्रस्तावित, वर्णनात्मक, उत्पादनात्मक र निराकरणात्मक पद्धति सामान्य हुन् । दोस्रोभाषी विद्यार्थीहरुलाई शिक्षण गर्ने निगमनात्मक, आगमनात्मक, सम्प्रेषणात्मक, संरचना सन्दर्भ पद्धति आदि विशिष्ट पद्धति हुन् । दोस्रो भाषा सिकाइका उद्देश्यहरुमा पेसा, पर्यटन, रोजगारी, शिक्षा, व्यवसाय, क्षेत्र, राजनीति आदि पक्षले आवश्यकताको महसुस गराउँदछ । प्रस्तुत लेखमा दोस्रो भाषा सिकाइका आगमनात्मक र निगमनात्मक पद्धतिको चर्चा गरिएको छ ।

निगमनात्मक पद्धति

निगमन शब्दको निर्माण गमन शब्दमा नि उपसर्ग लागेर भएको हो । यसको शाब्दिक अर्थ सहज रूपले मनन गर्नु भन्ने हुन्छ । अथवा नियमअनुसार व्यवस्थित रूपले चल्नु भन्ने हुन्छ । दोस्रो वा विमातृभाषा वा लक्ष्य भाषाको शिक्षणका क्रममा परम्परादेखि चल्दै आएको पद्धतिलाई निगमनात्मक पद्धति भनेर नामाकरण गरिएको छ । अङ्ग्रेजी र संस्कृत भाषाको शिक्षणका सन्दर्भबाट विकसित पद्धति हो । निगमनात्मक पद्धतिले सर्वप्रथम नियम, सूत्र, परिभाषा वा सिद्धान्तलाई प्राथमिकता दिन्छ । त्यसपछि सिद्धान्तका आधारमा उदाहरण र प्रयोग गराउँदै नियमको स्पष्टीकरण, व्याख्या, विश्लेषण, पुनर्व्याख्या, उदाहरणीकरण साथै अभ्यासमा जोड दिएको पाइन्छ । पूर्वस्थापित मूल्य र मान्यताका आधारमा शिक्षणका लागि निर्देशन र नियमन गर्ने पद्धति भएको हुनाले यसलाई निगमनात्मक पद्धति मानिन्छ ।

परम्परादेखि शिक्षण प्रक्रियामा परिचित निगमनात्मक पद्धतिको कुनै सैद्धान्तिक आधार र पृष्ठभूमि छैन । यसमा पहिलेदेखि चल्दै आएको व्याकरणिक नियम र सिद्धान्तअनुसार शिक्षण गर्नुपर्छ भन्ने मान्यतामा विश्वास राख्दछ । निगमनात्मक पद्धतिले औपचारिक शिक्षणमा विशेष जोड दिन्छ । भाषा सिकन पहिले व्याकरणिक नियम र सिद्धान्तको ज्ञान हुनुपर्ने मान्यता राख्दछ । व्याकरणिक नियमहरु कण्ठ गरेपछि त्यसकै आधारमा भाषा सिकाइ गर्नुपर्छ । लामो समयदेखि शिक्षण सिकाइमा स्वतन्त्र वा यादृच्छिक रुपमा प्रयोग हुँदैआएको मान्यतामा शिक्षकको भूमिका मुख्य रहन्छ । पछिल्लो समयमा व्यवहारवादी मनोविज्ञानको विकाससँगै विकसित भाषा शिक्षणका आधुनिक पद्धतिका तुलनामा केही कमजोर देखिए पनि नोम चोम्स्कीको नियम सचेत भाषा सिकाइको सिद्धान्त र मनोवैज्ञानिक अवधारणाका कारण यसले पुनः विकसित हुने मौका पायो । अङ्ग्रेजी र संस्कृत विदेशी तथा शास्त्रीय वा दोस्रो भाषाको शिक्षणमा प्रचलित निगमनात्मक पद्धतिले संज्ञानात्मक पद्धति र व्याकरणात्मक पद्धतिको शिक्षण मान्यतालाई अनुशरण गरेको देखिन्छ । भाषा शिक्षणका क्रममा शिक्षण गरिएको भाषाको बुझाइको कुरामा सम्बद्ध रहन्छ । बुद्धिवादी दर्शन, मनोज्ञान र उत्पादनात्मक पद्धतिको नजिक रहेर विद्यार्थी स्वयम्ले नियम निर्माण गरी भाषा सिकने पक्षमा जोड दिएको पाइन्छ ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

निगमनात्मक पद्धति शिक्षण परम्परामा पुरानो पद्धति मानिन्छ । यस पद्धतिको आरम्भ र विकास प्रक्रिया यही हो भन्ने समयविन्दु निर्धारण छैन । यस पद्धतिको ऐतिहासिक अवस्थालाई हेर्दा निश्चित सैद्धान्तिक आधार छैन । सैद्धान्तिक आधार नभए पनि निगमनात्मक पद्धति पूर्वीय र पाश्चात्य जगतमा दरिलो आधार बनाएर लोकप्रिय बनेको छ । एक पुस्ताले अर्को पुस्तालाई भाषाको हस्तान्तरण र व्याकरणको शिक्षणका क्रममा उपयोगमा ल्याइएको अनुमान गर्न सकिन्छ । संस्कृत, ल्याटिन, ग्रीक, अङ्ग्रेजी भाषाको शिक्षणको परम्परा यसै पद्धतिअनुसार चल्दै आएको पाइन्छ । नेपालमा नयाँ शिक्षा नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति योजना २०२८ अघि यसै परम्पराले प्रभाव पारेको थियो । २०२८ पछिका भाषा पाठ्यपुस्तक निर्माण र शिक्षण सिकाइमा निगमनात्मक पद्धतिको प्रयोग गरिए पनि त्यति प्रभावकारी र व्यावहारिक बन्न सकेको देखिँदैन । निगमनात्मक पद्धतिको प्रयोग वर्तमानमा पनि तल्ला कक्षामा भन्दा माथिल्ला कक्षाहरुमा प्रयोग भएकै देखिन्छ ।

निगमनात्मक पद्धतिका मान्यता वा विशेषताहरु :

निगमनात्मक पद्धतिका मान्यता वा विशेषताहरुलाई निम्नलिखित बुँदामा उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- ✓ सिकारुमा भाषिक सामर्थ्यको विकास गर्नु यसको उद्देश्य रहेको,
- ✓ कुनै खास नियम, इतिहास, सिद्धान्त वा पृष्ठभूमि नभए पनि बहुप्रचलित पद्धति मानिनु,

- ✓ भाषा सिकाइलाई बौद्धिक क्रियाकलाप मान्नु,
- ✓ यो सिद्धान्तबाट प्रयोग र व्यवहारतर्फ उन्मुख हुनु,
- ✓ भाषाको औपचारिक शिक्षणमा बढी जोड दिनु,
- ✓ व्याकरणको सिकाइ भाषाका नियमहरूबाट मात्रै हुन्छ भन्ने कुरामा विश्वास राख्नु,
- ✓ शिक्षक केन्द्रित शिक्षण विधि र शिक्षकलाई बढी प्राथमिकता दिनु,
- ✓ पूर्वस्थापित सूत्र, सिद्धान्त, परिभाषा प्रस्तुत गरेपछि मात्र त्यसको प्रमाणका लागि उदाहरण र अभ्यासबाट प्रयोगको पक्षलाई देखाउनु,
- ✓ धेरै विषयवस्तु प्रस्तुतिका लागि समय, स्रोत र साधन थोरै लाग्नु,
- ✓ सिकारुको उमेर, मानसिक अवस्था, क्षमता, भाषिक पृष्ठभूमि, रुचि ख्याल नगर्नु,
- ✓ केवल कण्ठ गर्ने वा घोक्ने प्रवृत्तिलाई प्राथमिकता दिनु,
- ✓ शिक्षक सक्रिय र विद्यार्थी निष्क्रिय रहने अवस्था देखिनु,
- ✓ तल्लो नलिएका वा विषयवस्तुमा कम दक्ष शिक्षकले पनि सजिलै शिक्षण गर्ने अवस्था रहनु,
- ✓ थोरै समय र थोरै श्रमबाट पनि धेरै पढाउन सक्नु,
- ✓ तल्ला कक्षामा भन्दा माथिल्ला कक्षामा यो पद्धति प्रभावकारी रहनु,
- ✓ शिक्षणका क्रममा भाषिक कायै र सम्प्रेषणमा ख्याल नगर्नु,
- ✓ शिक्षण प्रक्रिया सरल रहे पनि विद्यार्थीका लागि अरुचिकर हुनु ।

शिक्षण प्रक्रिया

शिक्षण प्रक्रिया भनेको शिक्षण गर्ने तरिका हो । निगमनात्मक पद्धति शिक्षक केन्द्रित प्रक्रियामा आधारित छ । शिक्षणका सन्दर्भमा परिभाषा, नियमीकरण, सिद्धान्त, उदाहरण, प्रयोग, स्पष्टीकरण, अभ्यास र प्रयोगमा आधारित भई दोहोर्‍याई तहेर्‍याई व्याख्या विश्लेषण गरिन्छ । पहिले विद्यार्थीलाई नियम घोक्नु, कण्ठ गर्न लगाइन्छ । त्यसपछि सिद्धान्त, नियमका आधारमा उदाहरणहरू घोक्नु र प्रयोग गर्न लगाइन्छ । स्वतन्त्र रूपमा भाषाको प्रयोगभन्दा विद्यार्थीलाई नियमको स्मरण गराई शिक्षकले प्रयोग गरेका उदाहरणका आधारमा भाषाको प्रयोग पक्षको अवलम्बन गरिन्छ । भाषाको शिक्षणमा शिक्षण सामग्रीको न्यून प्रयोग हुनु, शिक्षकको बढी सक्रियताले शिक्षण एकपक्षीय साथै निकै निरस प्रक्रियाको हुन्छ ।

जस्तै : तलको तालिकालाई उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ :

आरम्भ चरण	व्यक्ति, जाति, समूह, द्रव्य, भाव बुझाउने शब्दलाई नाम भनिन्छ ।
-----------	---

मध्यम् चरण	रमा, दिलु, रुख, मानिस, मुठो, गुच्छा, माटो, सुन, माया, मानवता, मिठोपन, बसाइ
अन्त्य चरण	रमा र दिलु व्यक्तिवाचक नाम, रुख र मानिस जातिवाचक नाम, मुठो र गुच्छा समूहवाचक नाम, माटो र सुन द्रव्यवाचक नाम , माया र मानवता भाववाचक नामलाई बुझाएका छन् ।

निगमनात्मक पद्धतिमा परिभाषा, सिद्धान्त वा सूत्र, त्यसपछि उदाहरण, उदाहरणको स्पष्टीकरण हुँदै अभ्यासको क्रममा शिक्षणलाई प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । माथिको उदाहरणमा आरम्भ चरणमा परिभाषा, मध्यम चरणमा उदाहरण र प्रयोग, अन्त्य चरणमा स्पष्टीकरण दिइएको छ । यस पद्धतिमा शिक्षकको निर्देशनमा नियममा आधारित भई विद्यार्थीले विषयवस्तुको ज्ञान गर्छन् । विद्यार्थीले विषयवस्तु बुझेको नबुझेका ख्याल नगरी कण्ठ गर्नु र गराउनु मुख्य उद्देश्य रहन्छ ।

मूल्याङ्कन

भाषा शिक्षणमा निगमनात्मक पद्धति प्राचीन र लोकप्रिय पद्धति हो । दोस्रो भाषा वा विमातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई भाषा शिक्षण गर्दा परिचित पद्धतिका रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ । पछिल्लो समयमा उपयोगी पद्धति रहे पनि यसका कतिपय सकारात्मक र नकारात्मक पक्षहरू रहेका छन् । ती दुवै पक्षहरूलाई बुझामार्फत निम्न रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

सबल/सकारात्मक पक्षहरू

निगमनात्मक पद्धतिका सबल/सकारात्मक पक्षहरूलाई निम्नलिखित बुझामा उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- ✓ सीमित स्रोत, साधन, समय र श्रमबाट धेरै विषयवस्तु दिन सकिने,
- ✓ नियमका आधारमा भाषा सिकाइमा विद्यार्थीहरूले भाषिक त्रुटि गर्ने सम्भावना कम हुने,
- ✓ माथिल्ला कक्षाका लागि बढी उपयोगी हुने,
- ✓ सामान्य प्रयासबाटै विद्यार्थीले ज्ञान लिन सक्ने,
- ✓ न्यून शिक्षण सामग्रीबाटै शिक्षण गर्न सकिने,
- ✓ सिकाइ र ज्ञान आर्जनका लागि नियम र उदाहरणहरूबाट स्पष्ट धारणा मिल्ने,
- ✓ मनोवादी शिक्षासँग नजिक देखिने,
- ✓ व्याकरण अनुवाद विधि र संज्ञानात्मक पद्धतिको निर्देशन रहनु,
- ✓ कम दक्ष र तालिम नलिएका शिक्षकहरूले पनि सहजै शिक्षण गर्न सकिने,
- ✓ भाषा सिकाइलाई कृत्रिम र यान्त्रिक प्रक्रिया मान्नु ।

दुर्बल/नकारात्मक पक्षहरू

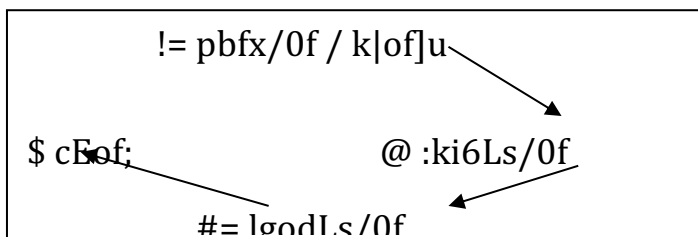
निगमनात्मक पद्धतिका दुर्बल/नकारात्मक पक्षहरूलाई निम्नलिखित बु“दामा उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- ✓ औपचारिक शिक्षण प्रक्रियामा केन्द्रित रहने,
- ✓ विषयवस्तुको ज्ञानभन्दा कण्ठ गर्ने र घोक्ने प्रवृत्तिलाई सवीकार गर्ने,
- ✓ शिक्षणका सन्दर्भमा भाषिक सिपलाई कम महत्व दिने,
- ✓ विद्यार्थीहरूको रुचि, क्षमता, आवश्यकता, उमेर, भाषिक पृष्ठभूमिलाई बेवास्ता गर्नु,
- ✓ विद्यार्थीहरूको उत्पादनात्मक, सिर्जनात्मक र प्रयोगात्मक क्षमतालाई प्राथमिकता नदिनु,
- ✓ औपचारिक व्याकरणमा बढी केन्द्रित रहनु,
- ✓ विद्यार्थी निष्क्रिय रहने हुनाले कक्षाको वातावरण निराशाजनक देखिनु,
- ✓ भाषिक क्षमतामा कमजोर र तल्ला कक्षाहरूका लागि अवैज्ञानिक र अनुपयोगी सिद्ध हुनु,
- ✓ सिकाइमा सहभागिताको कमी रहनु,
- ✓ शिक्षण सहायक र पूरक सामग्रीको उपयोगमा बेवास्ता गर्नु,
- ✓ मूल्याङ्कन प्रणाली फितलो देखिनु ।

आगमनात्मक पद्धति

आगमनात्मक पद्धति दोस्रो भाषा सिकारु व विमातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण गर्दा सरल, सहज र प्रभावकारी बनाउन प्रयोग गरिने पद्धति मानिन्छ । भाषा सिकाइमा विभिन्न उदाहरण, प्रयोगका आधारमा नियम, परिभाषा तथा सूत्रतर्फ उन्मुख हुने पद्धति आगमनात्मक पद्धति हो । आगमनात्मक पद्धतिले निगमनात्मक पद्धतिको मान्यताविपरीत कार्य गर्दछ । यस पद्धतिबाट शिक्षण गर्दा उदाहरण, अभ्यास, परिचय वा परिभाषाको क्रममा नियम र व्यवस्थासम्बन्धी अवधारणा बसाउने कार्य गरिन्छ । यो सिकारु केन्द्रित पद्धति हुनाले उनीहरूको भाषिक ज्ञान, क्षमता, पृष्ठभूमिलाई ध्यान दिई विद्यार्थी स्वयमूलाई नियम र सिद्धान्तको खोजी गराउने, सामान्यीकरण गर्न लगाउने, आफूले जानेका कुरालाई प्रयोगमा ल्याउने, सिर्जनशील क्षमतालाई उजागर गर्ने प्रयास गरिन्छ । यस पद्धतिबाट शिक्षण गर्दा सरलबाट जटिल, सामान्यबाट विशेष, मूर्तबाट अमूर्त विषयवस्तुको ज्ञान गराउने हुनाले रोचक, उपयोगी र कौतूहलपूर्ण पद्धति मानिन्छ ।

आगमनात्मक पद्धति

!= pbfX/0f / k|of]u
 @ :ki6Ls/0f
 #= l0odLs/0f
 * - r - c

आगमनात्मक पद्धतिको सैद्धान्तिक आधार

आधुनिक र पछिल्लो चरणमा विकसित आगमनात्मक पद्धतिको विकासको क्रमलाई हेर्दा वर्णनात्मक भाषाविज्ञानको विकासपछि यसले मौलाउने मौका पाएकाले यस पद्धतिको सैद्धान्तिक आधार वर्णनात्मक भाषाविज्ञानलाई मानेको पाइन्छ । वर्णनात्मक भाषाविज्ञानबाटै निर्देशित भई संरचनावादी र क्षेत्रीय पद्धतिवादी भाषाविज्ञानको विकास भएको हो । त्यसकारण संरचनावादी र क्षेत्रीय पद्धतिवादी भाषाविज्ञानलाई पनि आगमनात्मक पद्धतिको सैद्धान्तिक आधार मान्न सकिन्छ । मूल सैद्धान्तिक आधार वर्णनात्मक भाषाविज्ञान भए पनि व्यवहारवादी मनोविज्ञानले निर्देश गरेका शैक्षणिक मान्यता : सरलबाट जटिल, स्थूलबाट सूक्ष्म, ज्ञातबाट अज्ञात, सामान्यबाट विशिष्टको क्रमका साथै सिकारुको मानसिक अवस्थालाई अध्ययन र अनुशरण गरी जटिल विषय होइन; सुनेर, बोलेर, पढेर, हेरेर परिवेश र अभ्यासका आधारमा सहजै सिक्न सकिने गरी शिक्षण गर्न प्रोत्साहित भएकाले विकसित र उपलब्धिमूलक पद्धतिका रूपमा रहेको छ ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

आगमनात्मक पद्धतिको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि त्यति लामो छैन । बिसौ“ शताब्दीमा वर्णनात्मक भाषाविज्ञानको विकास भयो । वर्णनात्मक भाषाविज्ञानकै निर्देशनमा संरचनावादी र क्षेत्रीय पद्धतिवादीको विकास भयो । अर्कोतर्फ उन्निसौं शताब्दीको अन्त्यतिर विकसित व्यवहारवादी मनोविज्ञानले सिकाइका नियम र सिद्धान्तलाई आधार मानेर बालमनोविज्ञानका अवधारणाहरू विकसित भए । विकसित नियम र अवधारणाका आधारमा बालमनोवैज्ञानिक सिकाइका विविध प्रयोग र परीक्षणमा सफल रहेको आगमनात्मक पद्धतिको सैद्धान्तिक आधार व्यवहारवादी र संरचनावादी मनोविज्ञान मानिन्छन् । प्रारम्भ भएको छोटो समयमा प्रसिद्धि कमाएको आगमनात्मक पद्धतिको लामो ऐतिहासिक पृष्ठभूमि/कालखण्ड देखिंदैन ।

आगमनात्मक पद्धतिका प्रमुख विशेषताहरू/मान्यताहरू :

आगमनात्मक पद्धतिका प्रमुख विशेषताहरू/मान्यताहरू निम्नानुसार छन् :

- ✓ १९औँ शताब्दीमा जन्मेर २०औँ शताब्दीमा पूर्ण विकसित पद्धति,
- ✓ बालमनोवैज्ञानिक र आधुनिक सिकाइका नियमलाई आत्मसात गर्नु,
- ✓ शिक्षकको भूमिका सहजकर्ता र सल्लाहाकारका रूपमा रहनु,
- ✓ विद्यार्थी सहभागिता र सक्रियतालाई महत्व दिनु,
- ✓ भाषा र व्याकरणका विषयलाई औपचारिक शिक्षणको विषयलाई विरोध गर्नु,
- ✓ सिकारुको भाषिक ज्ञान, क्षमता, रुचि, आवश्यकताका आधारमा शिक्षणलाई प्राथमिकता दिनु,
- ✓ भाषिक सिप (सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ) को विकासमा केन्द्रित रहनु,

- ✓ विद्यार्थीलाई छलफल, अभ्यास, खोज, अनुसन्धान आदिबाट कक्षा सहभागितामा जोड दिनु,
- ✓ योजनाबद्ध रुपमा शिक्षण गर्नुपर्ने मान्यता राख्नु,
- ✓ सिकाइमा प्रशस्त समय, श्रम, स्रोत र साधनको प्रयोग हुनुपर्ने मान्यता राख्नु,
- ✓ पूरक सामग्रीको प्रयोगमा जोड दिनु,
- ✓ सरलबाट जटिल, ज्ञातबाट अज्ञात, स्थूलबाट सूक्ष्म, सामान्यबाट विशेषतर्फको शिक्षण पद्धतिलाई पालना गर्नु
- ✓ विद्यार्थीलाई विषयवस्तुका बारेमा सुन्न, बोल्न, सोच्न, बोध गर्न लगाई निष्कर्ष पहिल्याउन प्रेरित गर्नु,
- ✓ भाषालाई बौद्धिक र जटिल विषयका रुपमा नभई अध्ययन र प्रयोगका माध्यमबाट सरल रुपमा आत्मसात् गर्न विद्यार्थीलाई हौसला र प्रेरणा दिनु ।

शिक्षण प्रक्रिया

आगमनात्मक पद्धति विद्यार्थी केन्द्रित पद्धति हो । भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा यस पद्धतिले शिक्षकलाई एक पथप्रदर्शक, प्रायोजक, निर्देशक, सहजकर्ता र सल्लाहकारका रुपमा मात्र मान्ने गर्दछ । यस पद्धतिको भाषिक क्रियाकलापमा विद्यार्थी स्वयम् सक्रिय र सहभागी हुन्छन् । यस पद्धतिबाट भाषा शिक्षण गर्दा शिक्षण सामग्री र स्रोतको प्रयोग र सहभागिताबाट विद्यार्थीहरू आफैं प्रयोग, अभ्यास, बोध, र धारणा निर्माणमा सक्रिय रहन्छन् । विद्यार्थीहरू आफू भाषिक क्रियाकलापमा सहभागी भई गरेका अभ्यास, टिपोट र ज्ञानका आधारमा प्रश्न गर्ने र त्यसको उचित समाधानमा शिक्षकले भूमिका निर्वाह गर्ने कार्य गर्दछन् । भाषा सिकाइको आरम्भमा उदाहरण र प्रयोग, स्पष्टीकरण, नियमीकरण अभ्यासको क्रममा कार्यकलाप गराइन्छ । साथै भाषिक धारणा निर्माण, सिप सुधार, निर्माणात्मक मूल्याङ्कन अपनाइ शिक्षण कार्य गरिन्छ ।

मूल्याङ्कन

आगमनजात्मक पद्धति भाषिक प्रयोग र उपयोगमा विश्वास गर्दछ । भाषा सिकाइमा व्याकरणात्मक पक्षलाई पूर्ण महत्व दिँदैन । यस पद्धतिमा विद्यार्थीहरूको प्रत्यक्ष सहभागितामा उपयुक्त, प्रभावकारी र दीर्घकालीन सिकाइ नै बलियो पक्ष मानिन्छ । भाषिक र व्याकरणात्मक नियम, सूत्र र परिभाषालाई महत्व नदिने हुनाले यस पद्धतिले विद्यार्थी स्वयम् सक्रिय भई सिक्नुपर्नेमा जोड दिन्छ । तर यस्तो अवस्थामा विद्यार्थीले कहिलेकाहीँ गलत किसिमको नियम र सामान्यीकरण हुँदा सिकाइमा त्रुटि हुने सम्भावना रहन्छ । साधन, स्रोत र श्रम बढी लाग्ने हुनाले खर्चिलो बन्ने अवस्था रहन्छ । केही नकारात्मक प्रभावहरू रहे पनि बालमनोवैज्ञानिक शिक्षण सिकाइ, प्रयोगात्मक पक्षमा जोड, विद्यार्थीको सहभागिता, सिकाइमा चिरस्थायीपन, भाषिक सिपको ज्ञान र अभ्यासमा जोड दिनु आगमनात्मक पद्धतिका मूलभूत मान्यताहरू रहेका छन् ।

आगमनात्मक पद्धति दोस्रो भाषा सिकाइका लागि बढी लोकप्रिय मानिन्छ । व्यवहारवादी मनोविज्ञानका आधारमा विकसित यस पद्धतिका सबल र दुर्बल पक्षहरु छन् । त्यस्ता पक्षहरुलाई निम्न बुँदामा उल्लेख गरिएको छ :

सबल/सकारात्मक पक्षहरु

आगमनात्मक पद्धतिका सबल/सकारात्मक पक्षहरुलाई निम्नलिखित बुँदामा उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- ✓ सरल, रोचक र आकर्षक रूपमा कक्षा सञ्चालन गर्नु,
- ✓ बलमनोविज्ञानलाई आधार मानी शिक्षण सिकाइ गर्नु,
- ✓ यस पद्धतिबाट आर्जन गरेका कुराहरु दीर्घकालीन बन्नु,
- ✓ दोस्रो भाषा सिकाइका लागि उपयुक्त पद्धति मानिनु,
- ✓ विद्यार्थीहरुले अभ्यास, प्रयोग र व्यवहारबाट सिपपरक धारणा बनाउनु,
- ✓ शिक्षणका लागि विद्यार्थीको सहभागिता बढी रहनु,
- ✓ तल्ला कक्षाका तुलनामा माथिल्ला कक्षाका लागि उपयोगी पद्धति मानिनु,
- ✓ भाषा सिकाइमा जटिलबाट सरल, स्थूलबाट सूक्ष्म, सामान्यबाट विशेषको क्रमअवलम्बन गर्नु,
- ✓ श्रुतिभाषिक पद्धति र प्रत्यक्ष पद्धतिका सकारात्मक पक्षलाई ग्रहण गर्नु,
- ✓ भाषा सिकाइमा पृष्ठपोषणलाई प्राथमिकता दिनु,

दुर्बल/नकारात्मक पक्षहरु

आगमनात्मक पद्धतिका दुर्बल/नकारात्मक पक्षहरुलाई निम्नलिखित बुँदामा उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- ✓ प्रयोग र व्यवहारमा आधारित हुनाले व्याकरणिक पक्षलाई बेवास्ता गर्नु,
- ✓ भाषा शिक्षणमा श्रम, समय र खर्च बढी लाग्नु,
- ✓ अदक्ष र तालिम नलिएका शिक्षकबाट शिक्षणको सम्भावना नरहनु,
- ✓ विषयवस्तुको तयारीमा शिक्षकले बढी समय खर्चनु पर्ने अवस्था रहनु,
- ✓ दक्ष शिक्षक नभएमा पढाइमा बाधा हुने सम्भावना देखिनु,
- ✓ तोकिएको समयधित्रमा पाठ्यवस्तु पुरा हुने अवस्था नरहनु,
- ✓ प्रयोगका आधारमा नियमको खोजी गर्दा भाषा सिकाइमा अन्योलको वातावरण सिर्जना हुने अवस्था देखिनु,
- ✓ भाषा सिकाइमा शिक्षक सचेत नभएको अवस्थामा विषयवस्तुको गलत सामान्यीकरण भई विद्यार्थीमा गलत धारणा बस्ने अवस्था सिर्जना हुनु,

- ✓ कक्षामा होहल्ला हुँदा पाठाइको वातावरण अनियन्त्रित भई कक्षा अवरुद्ध हुने अवस्था आउनु,
- ✓ सबै भाषा र क्षेत्रका विषयवस्तुको शिक्षणमा सफल बन्न नसक्नु ।

निष्कर्ष

भाषा मानवीय सम्पति र विचार विनिमयको सशक्त माध्यम हो । भाषाबिना मानवीय क्रियाकलापहरु सञ्चालन हुन सक्दैनन् । बालकको उमेरको विकाससँगै स्वतन्त्र रुपमा भाषिक वातावरणसँग घुलमेल हुँदैमातृभाषाको आर्जन गर्दै जान्छ । भाषा सबैको साझा सम्पति हुनाले भाषा सिक्नु उसको अधिकार हो । भाषा शिक्षण विषयवस्तुको शिक्षण नभई भाषिक सिप (सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ) को शिक्षण हो । भाषा सिकाइको प्रक्रिया आदनात्मक र प्रदानात्मक हुन्छ । आदनात्मकअन्तर्गत सुनाइ र पढाइ पर्दछन् भने प्रदानात्मकअन्तर्गत बोलाइ र लेखाइ पर्दछन् । भाषाका सिप सिकाइमा दुई पद्धतिहरु छन्, सामान्य र विशिष्ट । दोस्रो भाषा सिकाइमा महत्वपूर्ण भूमिका रहेका विशिष्ट पद्धतिमध्ये निगमनात्मक र आगमनात्मक पद्धतिबारे चर्चा गर्ने उद्देश्य रहेको छ । उक्ते निगमनात्मक पद्धति र आगमनात्मक पद्धतिको परिचय, सैद्धान्तिक आधार, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, शिक्षण प्रक्रिया, विशेषता र सबल तथा दुर्बल पक्षलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

१. अधिकारी, हेमाङ्गराज, (२०६१), *नेपाली भाषा शिक्षण*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
२. ढकाल, शान्तिप्रसाद र अन्य, (२०६८), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, ताहाचल, काठमाडौँ : शुभकामना प्रकाशन पा. लि. ।
३. ढकाल, शान्तिप्रसाद, (२०६८), *नेपाली भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धति*, ताहाचल, काठमाडौँ : शुभकामना प्रकाशन पा. लि. ।
४. ढुङ्गेल, भोजराज र अन्य, (२०७३), *नेपाली भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धति*, भोटाहिटी, काठमाडौँ : एम.के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
५. पौडेल, टीकाप्रसाद र अन्य, (२०६७), *नेपाली भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धति*, टेकु, काठमाडौँ : जुपिटर प्रकाशन तथा वितरक प्रा. लि. ।
६. पौडेल, नेत्रप्रसाद र अन्य, (२०६६) *नेपाली भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धति*, (दोस्रो संस्करण) काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।
७. शर्मा, केदार प्रसाद र अन्य, (२०६७), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, भोटाहिटी, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

बाँसुरीमा नअटाएका धुनहरु नाटकको विश्लेषण

केशव ढुङ्गेल

सहायक प्राध्यापक

सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस

सारांश

वि.स. १९८६ मा बालकृष्ण समको मुटुको व्यथाबाट आरम्भ भएको नेपाली नाटकको आधुनिक कालले एक शताब्दीको यात्रा पार गर्न लागेको छ । लगभग एक शताब्दी अवधिमा विभिन्न धारा, प्रवृत्तिहरु आत्मसात् गर्दै आधुनिक नेपाली नाटकमा वि.स. २०३० देखि प्रयोगवादी धारा मूल धाराका रूपमा गतिशील छ । वासुशशी यस धाराका एक सशक्त प्रतिभा हुन् । यिनका प्रकाशित तेह्र वटा नाटकहरुमा बाँसुरीमा नअटाएका धुनहरु वि.स. २०४२ मा प्रकाशित नाटक हो । यस नाटकमा गरिबीको पीडा र गरिबीबाट उत्पन्न दुर्नियतिबाट अस्तव्यस्त र ह्रास हुँदै गएको मानव अस्तित्वको चित्रण गरिएको छ । हालको विसङ्गति र विकृतिमूलक समाजको चित्रण नाटकमा रहेको छ ।

मुख्य शब्दावली : आत्मसात्, दुर्नियति, प्रस्फुटित, संक्षिप्तता, प्रगतिवादोन्मुख, दुष्कर्म, न्यायोचित

नाटककारको सङ्क्षिप्त परिचय

वासुशशी नेपाली साहित्यमा मूलतः कविता र नाटक विधामा कलम चलाउने साहित्यकार हुन् । वि.स. १९९२ फागुन २५ गते काठमाडौँमा जन्मिएका वासुशशीको वास्तविक नाम वासुदेव वैद्य हो । वि.स. २००९ मा मिसा नाटक मञ्चन गरेर यिनले साहित्यिक यात्रा प्रारम्भ गरेका हुन् । यिनले आफ्नो जीवनकालमा शिक्षक, सम्पादक पदमा रहेर योगदान दिएका छन् । साहित्यको सेवा गरेबापत यिनी स्वर्ण पदक २०१४ रत्नश्री पदक २०२४ भवानी पत्रकारिता पुरस्कार २०४९ आदिबाट सम्मानित भएका छन् । क्यान्सर रोगको सिकार भई वि.स. २०४९ मा यिनी ५७ वर्षको अल्प उमेरमा सदाका लागि विदा भए । यिनका प्रकाशित नाट्यकृतिहरु यस प्रकार छन् :

क) मिसा (२००९ मा मञ्चन)

ख) ताःचा प्याँप (२०२३)

ग) तीन नाटक -इरा, अपमानित आत्मा र संरक्षण २०२४)

घ) बाँसुरीमा नअटाएका धुनहरु २०४२

ङ) उखेल्लिन् रुखहरु (२०४२)

च) श्रीकृष्ण दर्शन (२०४२)

छ) जमिन र जीवन (२०४२)

ज) सुखको खोजीमा (२०४४)

झ) सारा मेरा सन्तान (२०४४)

ञ) तरवार (२०४४)

ट) ॐ नमः शिवाय (२०४८)

नाटकको परिचय

बाँसुरीमा नअटाएका धुनहरु नाटक तीन अङ्क र ७२ पृष्ठमा संरचित दृश्यविहीन नाटक हो । बहुल पात्रको प्रयोग गरेर लेखिएको यस नाटकको कथावस्तु गरिब परिवारको प्रसङ्गबाट सुरु भएर त्यही रुपमा अन्त्य हुन पुगेको छ । गरिब परिवारकी प्रमुख स्त्री पात्र कान्छीले खाली भाँडा हेर्दै खाली हुनुभन्दा त फुट्नु नि भनेको संवादबाट नाटकको प्रारम्भ भएको छ । नाटकमा खलपात्रको रुपमा रहेको सामान्त व्यक्ति सुब्बाको व्यवहारको पनि चित्रण भएको छ । नेपाली समाजमा आफ्नो फाइदाको लागि डबलमैयाँ जस्ता पात्रहरुको भूमिका प्रस्तुत गर्दै मानिस कतिसम्म तल झर्न तत्पर रहन्छ भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ । आसलालकी छोरी सानीको तिघ्राभित्रबाट रगत बगिरहेको र हिँड्न नसक्ने अवस्थामा बस्न खोज्दा लडेको प्रसङ्गबाट पहिलो अङ्कको अन्त्य भएको छ । सानीको जीवनमा परिवर्तन देखापरेको, सानीको अवस्था देख्दा कान्छी रिसले चुर भएकी, मान्छेहरु खुल्लारुपमा वेश्यावृत्ति गर्न लागेका आदि प्रसङ्ग समेट्दै बाँसुरीको गीत सुन्दै कान्छीको मृत्यु भएको प्रसङ्गबाट दोस्रो अङ्कको अन्त्य भएको छ । आसलाल एकलो भएको प्रसङ्गबाट सुरु भई आसलालले सानीको व्यवहार देख्दा उसमाथि झुम्टिएको, गाउँटोलमा आफू बस्न लायक नभएको कारण सस्तैमा सुब्बालाई घर सुम्पिएर घरबाट निस्किएको कुरा समेट्दै भ्यालको खापा खसेर आसलालको टाउकोमा लागेर उसको मृत्यु भएको प्रसङ्गमा पुगेर नाटकको अन्त्य भएको छ । सरल र सहज भाषशैली र उखान टुक्काको प्रयोग गरेर नाटकको रचना गरिएको छ ।

नाट्य प्रवृत्तिहरु

- क) वासुशशीका नाटकमा समाजका विसङ्गतपूर्ण कारुणिक व्यथाहरु समेटिएको पाइन्छ ।
- ख) सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक क्षेत्रमा हास हुँदै गएको मूल्य मान्यतालाई अभिव्यक्त गर्दै अस्तित्ववादी जीवन दर्शन यिनका नाटकमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ ।
- ग) यिनी दार्शनिक नाटककार हुन् । उनका नाटकमा मानवतावादी विचार अभिव्यक्त भएको पाइन्छ ।
- घ) यिनका नाटकको संवादमा यथार्थता र संक्षिप्तता पाइन्छ ।
- ङ) सरल, सहज र काव्यात्मक भाषामा नाटक प्रस्तुति गर्नु यिनको विशेषता हो ।

- च) यिनी आफ्ना नाटकहरुमार्फत रोमान्टिक मानवतावादी र प्रगतिवादोन्मुख जीवनदृष्टि प्रकट गर्दछन्
- छ) आफ्ना नाटकका पात्रहरुको भौतिक अवस्थाको चित्रणका साथै उसको मानसिक अवस्थाको विश्लेषण समेत उनले गरेका छन् ।
- ज) उनका नाटकका पात्रहरुमध्ये एकथरीले शोषित पीडित निम्न वर्गको र अर्को थरीले शोषक सामान्त अत्याचारी वर्गको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । यिनका नाटकका पात्रहरु समसामयिक नेपाली समाजबाट टिपिएका जीवन्त पात्र हुन् ।

अध्ययनको उद्देश्य

नाटककार वासुशशीको परिचय, नाट्यप्रकृति स्पष्ट पार्नु साथै समाजमा वर्गीय संरचना रहुनजेल विभिन्न किसिमका सामाजिक भेदभावहरु कायम रहन्छन् । अन्याय अत्याचाररहित समतामूलक न्यायपूर्ण एवम् सम्मानित समाज निर्माणका लागि सामाजिक वर्गीय विभेदको अन्त्य हुनुपर्दछ । धनी वर्ग र गरिब वर्गकै कारण सामाजिक शोषण मौलाउँदै जान्छ । त्यसले समाजमा धनी मान्छे भन धनी हुँदै जाने र गरिब अझ गरिब हुँदै जाने प्रवृत्तिको अन्त्य हुँदै न भन्ने यथार्थता प्रकाश पार्नु नै यस लेखको उद्देश्य हो ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्नका लागि वर्णनात्मक विश्लेषणात्मक अध्ययन विधि अपनाइएको छ । यसको अध्ययनको साथै द्वितीय स्रोतका सामग्रीहरुको प्रयोग गरिएको छ । समाजमा हुने विभिन्न किसिमका शोषण र तिनका कारण उत्पन्न विकृति र विसङ्गतिहरुले पार्ने प्रभाव साथै गरिबहरु शोषक, सामान्तहरु विरुद्ध जान सक्तैनन् बरु भित्रभित्रै पिल्सिएर मर्न तयार छन् भन्ने वास्तविकतालाई वस्तुगत रुपमा विश्लेषण गरिएको छ ।

विश्लेषण

बाँसुरीमा नअटाएका धुनहरु शीर्षक कवितात्मक शैलीको रहेको छ । बाँस, निगालो, मालिङगो आदिबाट बनाइएको र स्वर परिवर्तनका लागि त्यसमा ६/७ वटा प्वाल राखिएको मुखले बजाइने सानो आकारको वाद्यवादनको नाम नै बाँसुरी हो । त्यो बाँसुरीभित्र नअटाएर बाहिर आएको त्यसको आवाज वा स्वरलाई नै धुन भनिन्छ । बाँसुरीको उक्त वाच्यार्थ र नाटकको सन्दर्भ हेर्दा यी दुईका बिचमा तालमेल रहेको पाइन्छ । नाटकका पात्रहरु मध्ये आसलालसँग नै कथास्तु एवम् घटनाहरुको सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । नाटकको पात्र आसलालको पनि एउटा प्रिय बाँसुरी छ । नाटककारले यहाँ आसलाललाई नै बाँसुरीका रुपमा र बाँसुरीबाट निस्कने धुनलाई उसको इच्छा, आकाँक्षाका रुपमा चित्रण गर्ने प्रयत्न गरेका छन् , गरिब पात्र आसलालको जीवन भोगाइका विभिन्न सन्दर्भमा कारुणिक स्वरहरु प्रस्फुटित भएका छन् । नाटककारले आसलालका तिनै कारुणिक आवाज वा स्वरहरुलाई नै धुनका रुपमा अर्ध्याउने

प्रयास गरेका छन् । आसलाल सामाजिक थिचोमिचो, अन्याय, अत्याचार र शोषणको पीडाबाट पीडित पात्र हुन् । मानवीय मूल्य मान्यता गुन्जाउने बाँसुरीका धुनहरु भित्र आसलालको आवाज अटाउन सकेको छैन । जीवनलाई बाँसुरीका धुनहरु भैं सङ्गीतमय र आनन्दमय बनाउन चाहने आसलालको परिवार सुब्बा, डबलमैया भट्टीवाल्मी जस्ता शोषक सामन्तहरुको अत्याचारबाट पीडित छन् । यिनीहरुकै कारण उनीहरु बाँसुरीका धुन भैं आनन्दमय जीवनभित्र अटाएका छैनन् । उक्त नाटकको शीर्षक र विषयवस्तु दुवैको अध्ययन गर्दा यी दुवैका बिच सीधा सम्बन्ध देखिदैन तापनि नाटककारले नाटकलाई कलात्मक बनाएका छन् । यसरी हेर्दा प्रतीकारमक अर्थमा शीर्षक सार्थक रहेको मान्न सकिन्छ ।

पात्र परिचय

बाँसुरी नअटाएका धुनहरु नाटक बहुल पात्रको प्रयोग गरेर लेखिएको कृति हो । नाटककार वासुशशीले सामाजिक विषयवस्तु चयन गरेर रचना गरेको प्रस्तुत नाटकका पात्रहरु हाम्रो समाजसँग सम्बन्धित छन् । नाटकका पात्रहरुको चरित्र अध्ययन गर्दा नाटकको विषयवस्तुसँग उचित संयोजन भएको पाइन्छ । सामाजिक यथार्थ विषयवस्तु ग्रहण गरेर त्यसलाई नाटककीकरण गर्नु नाटककारको उद्देश्य रहेको देखिन्छ । पात्रहरुको चरित्रको सूक्ष्म अध्ययन, विश्लेषण गर्दा तिनीहरु सामाजिक संरचनामा विशिष्ट पक्षमा रहेका छन् । नाटकमा प्रमुख पुरुष पात्र आसलाल र प्रमुख स्त्री पात्र कान्छी रहेकी छिन् । उक्त दुई पात्रबाहेक सानी, सुब्बा, डबलमैया सहायक पात्रका रुपमा रहेका छन् । उल्लिखित पात्रहरुले नाटकका निर्वाह गरेको भूमिका विश्लेषण सहितको चरित्रचित्रण निम्नानुसार छ ।

१. आसलाल

यस नाटकको प्रमुख पुरुष पात्र आसलाल हुन् । नाटकको सम्पूर्ण विषयवस्तु यिनकै केन्द्रीयतामा घुमेको छ । नाटककारले नाटकमा यिनलाई नायकका रुपमा प्रस्तुत गरेका छन् । गरिब किसान परिवारका आसलालकी श्रीमती कान्छी र छोरी सानी हुन् । आर्थिक दृष्टिले अत्यन्त विपन्न रहेका आसलाल परिवारका अभिभावक हुन् । शारीरिक श्रम गर्न मन पराउने यिनी परिश्रमी स्वभावका किसान हुन् । गरिब दुःखी भएर बाँच्नु परे पनि यिनी भविष्यका सुन्दर योजना बनाउँछन् तर योजना कार्यान्वयन गर्न चाहि व्यक्ति अग्रसर हुँदैनन् । उनी सङ्गीतप्रेमी, सहयोगी र इमान्दार छन् । मानसिक एवम् शारीरिक थकाई मेटनका लागि बाँसुरी बजाउन मन पराउने उनी बाँसुरीलाई माया गर्दछन् । आफूसँग भएको केही पैसा साहिलोलाई दिएर यिनले निस्वार्थ सहयोग गरेका छन् ।

नाटकका प्रमुख पात्र आसलाल परिवारप्रति मात्र होइन आफ्नै जीवनप्रति पनि व्यक्ति सचेत भएको देखिदैन । दैनिक रक्सी पिउने आदत लागेका यिनी श्रीमतीलाई बिनासित्ति पिट्छन् । यिनको कूलतकै कारणले छोरी सानी गलत बाटोमा लागेकी छ । त्यसैले नाटकमा यिनले पारिवारिक दायित्वबोध गरेको देखिदैन । कूलतमा फस्नु, अन्याय शोषण गर्ने व्यक्ति र प्रवृत्तिको पहिचान गरेर पनि विरोध गर्न नसक्नु, सक्रियतापूर्वक योजना कार्यान्वयन नगर्नु

जस्ता दोषहरु उनका चरित्रमा देखिन्छन् । श्रीमती रोगी हुनु, छोरी गलत बाटोमा लाग्नु, आर्थिक अभावले सताउनु, ऋणको पीडा सहनु, शारीरिक श्रम गरेर पनि पारिवारिक स्थिति सुधार्न नसक्नु जस्ता दुःखैदुःखले उनको जीवन घेरिएको छ । शारीरिक र मानसिक पीडाले पिल्सिएका उनलाई श्रीमती सानीको मृत्युले झन चोट पुऱ्याउँछ । श्रीमतीको मृत्युपछि छोरीको अनैतिक गतिविधिले यिनी विक्षिप्त बन्दछन् । आफ्नो जीवनमा वास्तविक आनन्दको अवसर कहिल्यै नपाएका उनी नसाको सुरमा भ्यालको खापाले लागेर सिक्किस्त हुन्छन् र जीवनलीला त्याग गर्दछन् । उनको दुःखद अन्त्यसँगै नाटकको पनि अन्त्य हुन्छ ।

२. कान्छी

नाटकको प्रमुख पुरुष पात्र आसलालकी श्रीमती र सानीको आमाको रुपमा रहेकी कान्छी प्रमुख स्त्री पात्र हुन् । उनी भौतिक सुखसुविधा सम्पन्नता भन्दा पवित्रता धर्मलाई बढी सम्मान गर्दछिन् । व्यक्तिगत एवम् पारिवारिक दुःखमा जीवन बिताउन बाध्य यिनी ग्रामीण नारीहरुको प्रतिनिधि पात्र हुन् । उनी भाग्यवादमा विश्वास राख्ने पात्र हुन् किनभने उनले देवले नै हो मानिसलाई दुःखी पार्ने र सुखी पार्ने अभिव्यक्ति दिएको छिन् । सरल सोची स्वभावकी यिनी आदर्शवादी नारी हुन् । छाती दुख्ने रोगबाट पीडित भएकी यिनी शारीरिक र मानसिक रुपमा स्वस्थ र सन्तुष्ट देखिन्छन् । गरिब लोग्नेको पत्नी कान्छीले विभिन्न किसिमका समस्याहरु भोग्नुपरेको छ । पति आसलालको रक्सीको लत र छोरी सानीको देह व्यापारमा संलग्नताले यिनी पीडित बनेकी छिन् । छोरी सानी गलत काम गर्दछे भन्ने जान्दाजान्दै पनि त्यसको प्रतिकार गर्न नसकी दुःख सहेर बस्न कान्छी बाध्य बनेकी छिन् । उनी छोरीको विवाह गरिदिने एकमात्र धोको पूरा गर्न नपाउँदै मृत्युवरण गर्न पुगेकी पात्र हुन् ।

३. डबलमैयाँ

गरिवीको फाइदा उठाएर सानीलाई यौन व्यापारमा संलग्न गराउने डबलमैयाँ यस नाटककी खलपात्र हुन् । हाम्रो समाजमा डबलमैयाँ जस्ता दुष्ट स्वभाव भएका नारीहरु पनि छन् जो आफ्नै वर्गको शोषण गर्न र दुःख दिन तत्पर हुन्छन् । आर्थिक अभावग्रस्त परिवारलाई धनको लोभ देखाएर त्यही परिवारको छोरी सानीको जीवन चरित्र सखाप पार्ने दुष्कार्य डबलमैयाँले गरेकी छिन् । देहव्यापार जस्तो अत्यन्त तुच्छ काममा सानीलाई लगाएर सानीको जीवन बर्बाद पारिदिने पात्र डबलमैयाँ हुन् । सानीलाई घृणित काम गर्न प्रेरित गरेर आसलाल र कान्छीलाई मानसिक यातना दिने काम यिनले गरेकी छिन् । सामाजिक र सांस्कृतिक रुपमा आसलालको परिवारलाई घृणित बनाउने यिनको चरित्र दुष्ट किसिमको देखिन्छ । आफैँ नारी भएर नारीहरुको शरीर शोषण गराउने डबलमैयाँ सामाजिक कलङ्कै रुपमा देखिन्छन् । यिनले आसलाल र कान्छीलाई दुःखी बनाएर नाटकलाई दुःखद परिणाममा पुऱ्याउन सहयोग गरेकी छिन् ।

४. सुब्बा

यस नाटकमा नाटककारले सुब्बालाई धनी शोषक वर्गको पात्रका रूपमा उभ्याएका छन् । सामन्ती चरित्रको सुब्बाले केही ऋण दिएर आसलालको दुःख टार्न मद्दत गरेभै गरेर आसलाललाई आर्थिक एवम् मानसिक रूपमा सताएको छ । आसलालले सुब्बाको ऋण तिर्न नसक्दाको पीडा व्यहोर्नु परेको छ । साहुको ऋण आसलालका लागि भन्नु ठूलो भारी बनेको छ । आफूलाई धनी सम्पन्न ठान्नेहरू गरिबहरूलाई अझ गरिब बनाएर आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्दछन् । यस नाटकमा सुब्बाले त्यही सामन्ती चरित्र प्रस्तुत गरेको छ । आर्थिक र पारिवारिक रूपमा पीडित आसलाललाई घरबारी छाड्ने धम्की दिएर सताउने सुब्बाको चरित्र दुष्ट र दण्डनीय देखिन्छ । आसलालको पारिवारलाई कारुणिक अवस्थामा पुर्‍याउने सुब्बाको नकरात्मक चरित्रले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

परिवेश

परिवेश अन्तर्गत देश, काल र वातावरण पदछ्छ । देश भन्नाले नाटकमा घटना घटित भएको स्थान, काल भन्नाले घटना घटेको समयावधि/इतिहासको कुनै समय र वातावरण भन्नाले सामाजिक, सांस्कृतिक अवस्था, पात्रको मानसिक अवस्था भन्ने बुझिन्छ । यस नाटकमा भौगोलिक परिवेशका रूपमा काठमाडौँ सहर रहेको छ भने सूच्यरूपमा भारतको बम्बैको वर्णन पनि गरिएको छ । नाटकमा पञ्चायतकालीन सामन्ती, अशिक्षित परिवेशको वर्णन गरिएको छ । आसलालको परिवारको दयनीय अवस्था, रुढिग्रस्त समाज, गरिबीको फाइदा उठाएर शोषण गर्ने प्रवृत्ति, चेतनाको अभाव आदि कुरालाई यसले समेटेको छ । समाजका सम्पन्न भनाउँदा सुब्बा जस्ता मानिसहरूले आसलाल जस्ता विपन्न वर्गका मानिसहरूलाई कतिसम्म तल्लो स्तरको व्यवहार गर्दछन् भन्ने कुरा प्रष्टयाइएको छ । स्वास्थ्य मान्छेको काम लाग्ने मान्छेलाई खुसी पार्नु हो भन्ने मान्यता भएको समाज नाटकमा वर्णन भएको छ । फेरि हामी, हामी ठहरियौँ स्वास्थ्य मान्छे, हाम्रो कामै लाग्ने मान्छेलाई खुसी पार्ने, फकाउने भन्ने संवादबाट पुरुषप्रधान समाज भएको पुष्टि हुन्छ ।

भाषाशैली

काठमाडौँको नेवार समुदायको सदस्य आसलालको परिवारको व्यथालाई मुख्य आधार बनाएर लेखिएको यस नाटकमा नाटककार भाषिक यथार्थता निर्वाह गर्न सफल देखिन्छन् । नाटककार वासुशशीले नाटकमा पात्रहरूका विचमा भएको संवादका क्रममा तिनीहरूको स्तर र मानसिकताको ख्याल गरेको देखिन्छ । विभिन्न विचार मानसिकता र चरित्र भएका पात्रहरू नाटकमा प्रयोग भएका छन् । तिनीहरूले आ-आफ्ना विचारहरू अभिव्यक्त गर्दा भाषिक कथनका माध्यमबाट मनस्थिति पनि प्रकट, गरिरहेको अनुभव हुन्छ । सार्थक शब्द-चयन र सरल वाक्य गठनका माध्यमबाट संयोजन गरिएको भाषाशैली प्रभावकारी र यथार्थ रहेको छ । पात्रहरूको बौद्धिक, वैचारिक र वर्गीय चरित्रसमेत संवाद शैलीका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्न नाटककार सफल देखिन्छन् ।

नाटकमा प्रतीक, उखान टुक्काको प्रयोग गरिएकाले नाटक उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ । यसमा बाँसुरीको धुन, मुसो बन्ने रेडियो नेपाल, सापलाई छोएजस्तो आदि प्रतीकहरूको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै मरेपछि डुमै राजा, कस्ता कस्ता कहाँ गए मुसा छोरा दिवाना, बिग्रेका मान्छेको भत्क्या घर, जता हेच्यो उतै दैलो जस्ता उखान टुक्काको प्रयोग भएको छ । यसमा अङ्ग्रेजी, हिन्दी भाषाको पनि मिश्रित प्रयोग भएको छ । कथ्य नेपाली भाषाको प्रयोग, सरल र सहज भाषाशैलीले नाटक थप आकर्षक बनेको देखिन्छ ।

मूलभाव

बाँसुरीमा नअटाएका धुनहरू नाटकमा सामाजिक विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएको छ। नेपाली समाज विभिन्न दृष्टिमा भेदभाव ग्रस्त छ । खासगरी आर्थिक असमानता समाजको प्रमुख समस्या हो । वर्ग विभक्त समाजमा शोषणका विभिन्न रूपहरू देखिन्छन् । नाटकमा शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचारका विभिन्न रूपहरू देखाइएको छ । नाटककार वासुशशीले नाटकको विषयवस्तु, घटना एवम् पात्रहरूको चरित्रसँग सम्बन्धित थुप्रै पीडा, व्यथा र समस्याहरूलाई सूक्ष्मरूपमा केलाएका छन् । जीवनभर परिश्रम गर्ने, पसिना बगाउने गरिब व्यक्तिहरू हाम्रो समाजमा धेरै छन् । रगत सुकाएर पसिना बगाएर परिश्रम गरेपनि सामान्य जीवन बाँच्न नसक्ने अवस्थामा उनीहरू नै छन् । यिनै यथार्थ देखाउन नाटककारले आसलालको जीवनचरित्र प्रस्तुत गरेका छन् । समाजमा गरिब व्यक्तिहरूलाई अझ गरिब बनाउने शोषक सामान्तहरू हाम्रै समाजमा छन् । यस नाटकमा सुब्बा सोही प्रवृत्तिको सामान्त चरित्र हो । समाजमा धनी सामान्तहरूले गरिबमाथि थिचोमिचो र शोषणले के-कस्ता विसङ्गति उत्पन्न गर्दछ भन्ने देखाउन नाटक सफल भएको छ । शोषण गर्नु अपराध हो भने शोषणका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्न नसक्नु कमजोरी हो । अन्यायको विरोध नगरेसम्म सामाजिक न्याय स्थापना हुँदैन भन्ने कुरा नाटकमा देखाइएको छ । आफ्नै परिश्रममा बाँच्न चाहने आदर्शवादी विचार हुन सक्छ तर अन्याय सहने बानीले सामाजिक शोषण अझ बढ्दै जान्छ भन्ने नाटककारको धारणा रहेको छ । त्यसैले न्यायोचित जीवन बाँच्नका लागि संघर्ष गर्न सक्नुपर्दछ भन्ने भाव नाटकमा व्यक्त भएको छ ।

हाम्रो समाजका नारीहरू नारीहरूबाटै शोषित पीडित छन् भन्ने कुरा देखाउनका लागि नाटककारले यथार्थ विषयवस्तु, घटना र पात्रहरूको संयोजन गरेका छन् । गरिब वर्गकी डबलमैयाँले सोही वर्गकी सानीको शोषण गरेको कुरा नाटककारले देखाएका छन् । समाज वर्गीय संरचनामा रहनुजेल विभिन्न किसिमका सामाजिक भेदभाव कायम रहन्छन् । अन्याय अत्याचाररहित समतामूलक, न्यायपूर्ण समाज निर्माणका लागि सामाजिक वर्गीय विभेदको अन्त्य हुनुपर्दछ । समाजमा धनी वर्ग र गरिब वर्ग रहेसम्म सामाजिक शोषण मौलाउँदै जान्छ । वर्ग विभेदको अवस्था नै समस्याको जड हो भन्ने देखाउनु नै नाटकको मूलभाव रहेको मान्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

नाटककार वासुशशीद्वारा लिखित वि.स. २०४२ मा प्रकाशित बाँसुरीमा नअटाएका धुनहरु सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित नाटक हो । यस नाटकमा गरिबीको पीडा र गरिबीबाट उत्पन्न समस्याबाट अस्तव्यस्त र ह्रास हुँदै गएको मानव अस्तित्वको चित्रण गरिएको छ । वर्तमानको विसङ्गति र विकृतिमूलक समाजको चित्रण यस नाटकले गरेका छ । आसलालको परिवारका प्रमुख सदस्यहरुको पालैपालो दुःखद अन्त्य हुनुलाई नाटककारले नेपालीहरुको वास्तविकतालाई प्रस्तुत गरेको मान्न सकिन्छ । नाटककारले अधिकांश श्रमजीवी नेपालीहरुको यो नियतिलाई नाटकमार्फत उजागर गरेका छन् । नाटकको शीर्षक अनुसार पनि बाँसुरीमा दुःख, पीडा, शोषण, दमन, अत्याचार, दुराचाररूपी धुनहरु मात्र अटाउन सकेका छन् । त्यहाँ सुख, आनन्द, मुक्ति, स्वतन्त्रता, सम्पन्नता, सदभावरूपी धुनहरु अटाउन सकेका छैनन् । त्यसैले श्रमजीवी नेपालीहरुको जीवन कष्टकर छ । विभिन्न किसिमका पीडाले भरिपूर्ण छ । उनीहरुले जतिसुकै सत्कर्म गरे पनि, पसिना बगाइ मेहनत गरे पनि असल विचार राखे पनि समाजका सामन्तहरुले उनीहरुलाई लुछ्छन् छाड्दैनन् । उनीहरु शोषक सामन्तहरु विरुद्ध चुइक्क बोल्न सक्दैनन् बरु भित्रभित्रै पिल्सिएर मर्न तयार हुन्छन् । यही वास्तविकतालाई नाटककारले सामाजिक, मनोवैज्ञानिक र बौद्धिक प्रतीकहरुका माध्यमले नाटकमा मूलरूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची :

वैद्य, वासुदेव, (२०४२), *बाँसुरीमा नअटाएका धुनहरु*, घण्टाघर, काठमाडौँ : पाठ्य सामग्री पसल ।

दुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद, (२०६५), *नेपाली नाटक, एकाङ्की र निबन्ध*, काठमाडौँ : एमके पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

स्थानीय विद्यार्थीहरूको छनोटमा स्थानीय क्याम्पस नपर्नुको कारण : एक अध्ययन

पुष्प प्रसाद रिजाल

सहायक प्राध्यापक

सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस

सार

उच्च शिक्षा मानिसको जीवनलाई एउटा गन्तव्यमा पुऱ्याउने एउटा खुट्टिकिलो हो । समय परिवर्तनसँगै समाजले खोजेको विज्ञता हासिल गर्नसके आफ्नो जीवन सार्थक हुन्छ । समाज र राष्ट्रलाई दिशा निर्देश गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई मध्यनजर गरी सोहीअनुरूपको पाठ्यक्रम निर्माण गरी विद्यालय तह र विश्वविद्यालय तहलाई शैक्षिक प्रयोगशालाका रूपमा लिएर यिनै स्थानबाट दीक्षित भएर समाज विकासका लागि जनशक्ति तयार गरिन्छ । यही सकारात्मक उद्देश्यका पूर्तिका लागि २०६७ सालमा स्थापित गाउँपालिकाको एक मात्र उच्च शैक्षिक संस्था सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पसमा स्थापना कालदेखि व्यवस्थापन सङ्काय र २०६९ सालदेखि शिक्षाशास्त्र सङ्काय थप गरी दुवै सङ्काय सञ्चालित छन् । यस संस्थामा स्थानीय शैक्षिक, सामाजिक राजनीतिक, शिक्षाप्रति सरोकार राख्ने व्यक्तिहरूको लगानी, योगदान, र प्रत्यक्ष सहभागिता छ । स्थानीय निकायको केन्द्रमा रहेको यो शैक्षिक संस्था तुलनात्मक रूपमा सर्वसुलभ पनि छ । स्थापना कालदेखि नै वार्षिक परीक्षामा सहभागी भएका विद्यार्थीहरूको परिणाम अब्बल रहेको छ । स्थानीय निकायको प्रत्यक्ष सहयोग र निगरानी रहेको यस संस्थामा प्रत्यक्ष रूपमा स्थलगत भ्रमण, अध्ययन, अवलोकन गरी उत्कृष्ट शैक्षिक संस्था रहेको प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ ।

प्रस्तुत लेख स्थानीय विद्यार्थीको रोजाइको शैक्षिक संस्था बनाउनका लागि विविध उपायहरू निकाल्ने उद्देश्यले तयार पारिएको छ । यस लेखमा स्थानीय र बाह्य क्षेत्रमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू र सरोकारवालाहरूबाट प्राप्त प्रतिक्रियामा आधारित भई व्याख्या विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । यो लेखले विश्वविद्यालयको विश्वास जितेर *QAA Awarded* समेत हुन लागेको, स्थानीय निकायले आफुसँग भएको एक मात्र उच्च शैक्षिक संस्था भन्दै प्रत्यक्ष निगरानिमा राखेर नियमित सहयोग गर्दै महत्त्व दिएको, स्थानीय शिक्षा प्रेमीहरूको ठुलो सँख्याले विभिन्न श्रेणिका सदस्यता लिदै आर्थिक शैक्षिक भौतिक सहयोग गर्दै आएको शैक्षिक संस्था, याहाँका स्थानीय विद्यार्थीहरू किन आकर्षित हुन सकेनन् भन्दै यसै क्षेत्रका सबै उच्च माध्यामिक विद्यालयमा प्रत्यक्ष अन्तरकृया, क्याम्पसमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू सँग अन्तरकृया, बाह्य क्याम्पसमा अध्ययनका लागि बहिरिएका विद्यार्थीहरू सँग अन्तरकृया साथै विभिन्न अन्य सरोकारवाला सँगको अन्तरकृया मार्फत कारण खोजि गरि त्यसका उपायहरूको खोजी गर्ने प्रयास गरिएकोछ लेखमा बाह्य क्षेत्रका विद्यार्थीको रोजाइमा परेकोक्याम्पस स्थानीयको रोजाइमा कम पर्नुको पछाडिका कारणहरू र तिनमा समाधानका उपायहरू खोजि गर्दै विषयमा केन्द्रित रहदै विद्यार्थीहरूको प्रमुख रोजाइको शैक्षिक संस्था बनाउन चाल्नु पर्ने कदम र गर्नुपर्ने कार्यको खोजी गर्नमा लेख केन्द्रित रहेकोछ ।

मुख्य शब्दावली : QAA, उच्च शिक्षा, प्रयोगशाला, सामुदायिक, आकर्षण, प्रविधिमैत्री, दीक्षित

परिचय

भापा जिल्लाको उत्तरी भागमा अवस्थित स्थानिय निकाय, वि.सं. २०७३ सालमा सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले ७५३ स्थानीय तह लागु गर्दा साविक बुधबारे र शान्तिनगर गाउँ विकास समितिलाई समायोजन गरी बुद्धशान्ति गाउँपालिका बनेको हो । प्रस्तुत लेखमा स्थानीय तह भन्नाले बुद्धशान्तिभित्रका भूभागलाई समेटिएको छ । यो गा.पा.को कुल क्षेत्रफल ७९.७८ वर्ग किलोमिटर रहेको छ । उक्त क्षेत्रफललाई ७ वटा वडामा विभाजन गरिएको छ । वि.सं. २०७८ को प्रारम्भिक नतिजाअनुसार यस गा.पा.को जनसङ्ख्या ५२,९११ रहेको छ । यो गाउँपालिका विशेष गरी धान खेतीका लागि उर्वर र प्रख्यात छ । धान खेतीबाहेक सुपारी, नरिवल, गहुँ, सब्जी खेतीमा अधिकांश कृषकहरु संलग्न रहेका छन् ।

बनेको यस बुद्धशान्ति गाउँपालिको उत्तरमा इलाम जिल्लाको राङ गाउँपालिका पर्दछ भने दक्षिणमा अर्जुनधारा नगरपालिका र मेचीनगर नगरपालिकासँग सीमा जोडिएको छ । यस गाउँपालिकालाई मेची राजमार्गले बिचमा चिरेको छ भने पश्चिममा बिरिङ खोला रहेको छ । गाउँपालिकाभित्र हडिया, टिमाई खोलालगायत ससाना खोलानालाहरु रहेका छन् । चारआलीदेखि ४ कि.मि.उत्तरमा रहेको बुद्धशान्ति गाउँपालिका समद्री सतहबाट १६० देखि १७० फिट उचाइमा रहेको छ । यसै गाउँपालिको हडिया खोलाको किनारमा बुधबारे बजारको उत्तर पश्चिम दिशामा ५०० मिटरको दुरीमा करिब ९ कठ्ठा क्षेत्रफलमा अवस्थित एक उच्च शिक्षा प्रदान गर्ने क्याम्पस हो । यस क्याम्पस सुरुमा बुद्धआदर्श माध्यमिक विद्यालयको भवनबाटै २०६७ सालमा सुरु भएको हो । प्रारम्भिक चरणमा बुद्धआदर्श क्याम्पस नाममा सञ्चालित थियो । समयक्रमसँगै स्थानीय शिक्षाप्रेमी, बुद्धिजीवी महानुभावहरुको भेलाले स्वतन्त्र रुपमा आफ्नै भवनबाट क्याम्पस सञ्चालन गर्नुपर्छ भन्ने निर्णयपश्चात् करिब ४०० जना महानुभावहरु, बिस पच्चिसवटा संघसंस्थाबाट क्याम्पसका आजीवन सदस्य भई सदस्यता शुल्कबापत आर्थिक सङ्कलन गरी यो क्याम्पस निर्माण भयो । आजीवन सदस्यहरुमध्ये पर्याप्त मात्रामा जमिन तथा आर्थिक सहयोग गर्नुहुने स्थानीय समाजसेवी रमेशकुमार भुजेल र उहाँकी ममतामयी माता सीताकुमारी भुजेलका नामबाट सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस नामाकरण भयो । हाल यस क्याम्पसमा ५६० बढी विद्यार्थीहरु अध्ययन गरिरहेका छन् भने २७ जना प्राध्यापक तथा कर्मचारीहरु कार्यरत छन् । क्याम्पस शान्त र एकान्त वातावरणमा छ । क्याम्पसले प्रदान गर्दै आएको गुणस्तरीय शिक्षण सिकाइलाई आधार मानी त्रिभुवन विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (UGC) बाट सञ्चालित गुणस्तरीय सुनिश्चितता प्रत्यायन (QAA) को प्रक्रियाअन्तर्गत (Pre-visit) पुरा भइसकेको छ । स्थानीय स्तरमा एक मात्र उच्च शैक्षिक संस्थाका रुपमा सञ्चालित यस क्याम्पसले वार्षिक परीक्षामा उत्कृष्ट रिजल्ट ल्याउँदै आएको छ । परीक्षाको प्रतिफल उत्कृष्ट रहेर पनि, न्यून शुल्कमा गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्दा पनि साभा अध्ययनको केन्द्र बन्न नसक्नुका कारणहरुलाई सरोकारवाला पक्षसँग छलफल गरी लेख तयार पारिएको छ ।

इलाम र भुपा जिल्लाको सङ्गममा रहेको यस क्याम्पसमा विपन्न तथा आर्थिक अवस्था कमजोर रहेका र उच्च शिक्षा अध्ययनका लागि इच्छुक विद्यार्थीहरूका लागि आधुनिक र प्रविधिमैत्री शिक्षण पद्धतिबाट अध्यापन गराइरहे पनि स्थानीय क्षेत्रमा बसोबास गर्ने विद्यार्थी उच्च शिक्षाका लागि अन्तै जाने हुनाले समयानुकूल विद्यार्थीको आवश्यकता र रुचिलाई ख्याल गर्दै नवीन शैक्षणिक पद्धति अपनाए पनि सबैको रोजाइको उत्कृष्ट शैक्षिक थलो बन्न सकेको छैन । विगतदेखि वर्तमानसम्मको विद्यार्थीको तथ्याङ्क हेर्दा यस क्षेत्रबाहिरका जिल्ला इलाम, पाँचथर र ताप्लेजुङ जिल्लाका ग्रामीण क्षेत्रका विद्यार्थीको रोजाइको क्षेत्रमा परे पनि स्थानीय स्तरका विद्यार्थीको रोजाइमा स्थानीय क्याम्पस नपरेको स्पष्ट देखिन्छ

उद्देश्य

यो लेखको उद्देश्य निम्न बुदाहरूमा केन्द्रित रहेकोछ ।

- क) बाह्य क्षेत्रका विद्यार्थीहरूको रोजाइमा परेको , QAA Awarded हुन गतिविधि अघि बढाइरहेको स्थानीय क्याम्पस स्थानीय विद्यार्थीहरूकै प्रमुख रोजाइको केन्द्र नबन्नुको कारणहरू प्रस्तुत गर्नु ।
- ख) स्थानीय विद्यार्थीहरूको प्रमुख रोजाइको शैक्षिक संस्था बनाउन चाल्नु पर्ने कदम र गर्नुपर्ने कार्यको खोजी गर्न ।

विधि

प्रस्तुत लेख शैक्षिक सत्र २०७५/०७६ देखि शैक्षिक सत्र २०७८/०७९ सम्म यसै स्थानीय सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पसमा अध्ययनरत विद्यार्थी तथा शैक्षिक सत्र २०७८/०७९ का स्थानीय विद्यालयका विद्यार्थीहरू बाह्य क्याम्पसमा अध्ययन गर्दैछन् । उनीहरूको प्रतिक्रियाका आधारमा प्राप्त आकडाका आधारमा यो लेख तयार पारिएको छ । तथ्याङ्क स्रोतहरू प्राथमिक स्रोतका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । लेखमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

विषय विश्लेषण

बुद्धशान्ति गाउँपालिकामा १६ वटा सामुदायिक विद्यालयहरू छन् जस अन्तरगत १२ कक्षासम्म सञ्चालित २ निजी विद्यालय सहित १६ वटा नै निजी विद्यालय गरेर जम्मा ३२ शैक्षिक संस्था रहेका छन् । यस स्थानीय निकायअन्तर्गतका विद्यार्थीहरू उच्च शिक्षा हासिल गर्दै राष्ट्रका महत्वपूर्ण स्थानमा स्थापित भएका छन् । राजदूत तथा अर्थमन्त्रालयको नेतृत्व, न्यायिक सेवा, बैंक तथा वित्तीय संस्थाका प्रबन्धक, विविध संघसंस्थाका अध्यक्ष, वैदेशिक रोजगारसँग सम्बन्धित संस्थाका उच्च तहमा कार्यरत छन् । गैरआवासीय नेपालीका रूपमा युरोप, अमेरिका, क्यानडा, अस्ट्रेलियाजस्ता विकसित देशमा पनि उच्च क्षेत्रमा कार्यसम्पादन

गरिरहेका साथै राजनीतिक क्षेत्रमा जनप्रतिनिधि बनेका छन् । शैक्षिक क्षेत्रमा समय र मागअनुसारको शैक्षिक जनशक्ति परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यले स्थापित सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस वि.सं. २०६७ मा बुद्धशान्ति गाउँपालिका वडा नम्बर १ मा सुरुमा बुद्धआदर्श बहुमुखी क्याम्पस नामबाट बुद्धआदर्श माध्यमिक विद्यालयको भौतिक संरचना प्रयोग गर्दै सञ्चालनमा आएको हो । स्थापनाको केही वर्षपछि स्थानीय शिक्षाप्रेमी, स्थानीय बासिन्दा, राजनीतिज्ञ, उद्योगी, सरोकारवालाहरुको भौतिक तथा आर्थिक सहयोगमा स्वतन्त्र रूपले भवन निर्माण गर्ने निर्णय गर्‍यो । भवन निर्माणका लागि स्थानीय समाजसेवी रमेशकुमार भुजेलले आफ्नो र ममतामयी माता सीताकुमारीको नाममा सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस नामाकरण गरी बुद्धआदर्श बहुमुखी क्याम्पसको नाम परिवर्तन भयो ।

स्थापना कालदेखि हालसम्ममा यस क्याम्पसको भौतिक तथा शैक्षिक विकासमा टेवा पुर्‍याउन करिब ४०० जना हाराहारिमा स्थानीय महानुभाव र २० भन्दा बढी संघसंस्थाहरुले आजीवन सदस्यता लिनुभएको छ । क्याम्पसको श्रीवृद्धिका लागि वार्षिक रूपमा आर्थिक सहयोग स्थानीय निकाय/गाउँपालिका, प्रदेश सरकार, विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट प्राप्त हुने गरेको भए पनि प्रमुख आयस्रोतका रूपमा विद्यार्थीहरुबाट प्राप्त हुने शुल्क नै हो । हाल ५५० बढी विद्यार्थीहरु अध्ययनरत क्याम्पसमा विहानी सत्रमा शिक्षाशास्त्र र व्यवस्थापन सङ्काय सञ्चालित छन् । क्याम्पसको शैक्षिक उन्नयनका लागि २२ जना दक्ष तथा अनुभवी सहायक प्राध्यापकहरु र ५ जना कर्मचारीहरु न्यून तलबमा सेवा प्रदान गरिरहेका छन् । सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस आगामी एक वर्षभित्रमा गुणस्तरीय सुनिश्चितता प्रत्यायन प्राप्त QAA Awarded बनाउने लक्ष्यका साथ आफ्ना गतिविधिहरु द्रुत गतिमा अगाडि बढाइरहेको छ । यस क्याम्पसले विश्व विद्यालय अनुदान आयोगसँग सम्झौता गरे पश्चात क्याम्पसका सम्पुण गतिविधिहरुलाई SSR मा समेटेर स्वअध्ययन प्रतिवेदन QAA विभागमा पेश गरेको थियो जसको अध्ययन तथा केहि परिमार्जन पश्चात २०७८ असार १-३ गतेसम्म PVT टोलिले pre visit गरेर क्याम्पस निक्कै अघि बढिसकेको र अवलोकन टोलीले दिएको सुझाव अनुसारका कार्यहरु सम्पन्न गरेर प्रतिवेदन पेश गर्ने तयारीका कार्यहरु भइरहेका छन् । जसका लागि सिङ्गो क्याम्पस परिवार उत्साहका साथ अघि बढेकोछ । छोटो समयमा QAA Awarded हुनेमा विश्वस्तछ ।

यो स्थानीय स्तरको सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पसले आफ्ना विद्यार्थीहरु आउने प्रमुख स्रोतका रूपमा बुद्धशान्ति १ मा रहेका बुद्धआदर्श माध्यमिक विद्यालय, कर्णाली एजुकेशन फाउण्डेशन, त्रिभुवन माध्यमिक विद्यालय, २ मा रहेको आदर्श माध्यमिक विद्यालय, ४ मा रहेको मुनामदन एकेडेमी, एभरग्रिन अङ्ग्रेजी स्कुल, ६ मा रहेको गडीगाउँ माध्यमिक विद्यालय, शान्ति आदर्श माध्यमिक विद्यालयलाई लिएको छ । तसर्थ यिनै ८ वटा कक्षा १२ सम्म अध्ययन हुने माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरुको क्याम्पस रोजाइको विषय बनेको छ । कक्षा १२ सम्म अध्यापन गराउने यस स्थानीय निकायभित्रका ८ वटा शैक्षिक संस्थाका शिक्षकहरु, विद्यार्थीहरु, यस क्याम्पसमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरु र स्थानीय विद्यार्थीहरु अध्ययनरत क्याम्पससग

सम्बन्धित केही सरोकारवालाबाट प्राप्त प्रतिक्रियालाई लिएर तयार पारिएको हुनाले अध्ययनका क्रममा प्राप्त प्रतिक्रियालाई बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

शिक्षकहरुबाट प्राप्त प्रतिक्रिया

लेख लेखन प्रक्रियामा न वटै स्कुलको भ्रमण गरी अन्तरक्रिया गरिएको थियो । यसक्रममा नमुना माध्यमिक विद्यालयका प्रधानाध्यापक लगायत न वटै विद्यालयका प्र. अ., शिक्षक तथा कर्मचारीको टोलीसँग अन्तरक्रिया गरिएको थियो । उहाँहरुबाट पठनपाठनका लागि क्याम्पस अब्बल रहेको, वार्षिक परीक्षा परिणामका आधारमा उत्कृष्टभिन्न पर्ने एक क्याम्पस बन्न सफल भएकाले विद्यार्थीको सङ्ख्यात्मक वृद्धिका लागि निम्न विषयहरुमा ध्यान दिनुपर्ने सुझाव प्राप्त भएका छन् :

- क) यस क्याम्पसमा सञ्चालित व्यवस्थापनअन्तर्गत वि.वि.एस. शिक्षाशास्त्रअन्तर्गत वि.एड. कार्यक्रमअन्तर्गत सञ्चालन भइरहेका मूल विषय नेपाली, अर्थशास्त्र र अङ्ग्रेजीबाहेकका अन्य विषय थप गर्नुपर्ने, मानविकी सङ्काय थप गरेमा स्थानीय तथा पहाडी जिल्लाबाट मानविकी सङ्काय पढेर सोही सङ्कायमा उच्च शिक्षा अध्ययन गर्न चाहने विद्यार्थीका लागि सहज हुने, वि.वि.एस. कार्यक्रम थप गर्नुपर्ने, सि.टि.भि.टि.अन्तर्गतका प्राविधिक विषयहरु थप गर्नुपर्ने, स्थानीय विद्यार्थीको सहजता र स्नातकोत्तर तह पढ्न चाहने विद्यार्थीका लागि डिग्री क्याम्पसका रूपमा रूपान्तरण गर्नुपर्ने सुझावहरु प्राप्त भएका छन् । माथि उल्लेखित विषयको अध्ययनका लागि स्थानीय क्षेत्रबाट बाहिरिने विद्यार्थीका लागि आवश्यकता र मागलाई क्याम्पस स्वयम्ले पूरा गरोस् ।
- ख) क्याम्पसमा अध्ययनरत विद्यार्थीका लागि क्याम्पसले गराउँदै आएको अतिरिक्त क्रियाकलापलाई सहक्रियाकलापका रूपमा विकास गर्दै लैजाओस् । विद्यार्थीहरुलाई पठनपाठनसँगै यस्ता क्रियाकलापहरु गर्दै गराउँदै लैजाओस् भन्ने आम विद्यार्थीहरुको अपेक्षा वा चाहनालाई क्याम्पसले पूरा गरोस् ।
- ग) समयको आवश्यकता, विद्यार्थीको रुचिअनुसारप्रविधिमैत्री क्रियाकलापको विकास विकासमा पहल गरोस् । प्रत्येक कक्षाकोठामा प्रोजेक्टर र स्मार्ट बोर्डको व्यवस्था गरोस् साथै प्रोजेक्टर सङ्ख्यामा क्रमशः वृद्धि गर्दै लैजाओस् ।
- घ) सामुदायिक स्तरबाट सञ्चालित यस सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पसले उच्च शिक्षा अध्ययन गर्न चाहने, आर्थिक अभावका कारण पढाइ छोड्नुपर्ने अवस्था रहेको, घरायसी कारणले विवाहपछि पढाइ छोड्नुपर्ने, रोजगारी र जागिरका कारणले पढ्न आउने समय नहुने अवस्थालाई ख्याल गरी बिहानी सत्रमा सञ्चालित यस क्याम्पसमा विभिन्न किसिमका छात्रवृत्ति स्रोतहरुको व्यवस्था गरी विद्यार्थीहरुलाई सहूलियतका साथ मासिक न्यून शुल्कमा शिक्षा प्रदान गर्नुपर्ने सल्लाह दिएको पाइन्छ ।

ड) कक्षा १२ पछि उच्च शिक्षा(स्नातक) हासिल गर्न पहिले क्याम्पस छनोटमा लाग्दछन् । यस क्याम्पस विद्यार्थीको रोजाइको केन्द्रविन्दु पूर्ण रूपले बन्न नसक्नुमा स्वतन्त्र रूपले आफू छनोटमा अनभिज्ञ रहनु हो । आफ्नो क्षमताबाट छनोट गर्न नसक्दा उनीहरु त्राफना अग्रज, साथीभाइ पहिले जुन क्याम्पस र क्षेत्रमा छन् उतै जाने प्रवृत्तिले हुन सक्छ । कक्षा १२ सकिएपछि स्थानीय तहमा रहेको क्याम्पसका विषयमा विद्यार्थीहरुलाई सम्बन्धित विद्यालयले जानकारी उपलब्ध गराउनुपर्छ । क्याम्पसले कक्षा १२ को वार्षिक परीक्षाअघि नै विभिन्न कार्यक्रममार्फत सम्बन्धित स्कूलको भ्रमण गरी क्याम्पसको अवस्था, विद्यार्थीले पाउने सुविधा, शिक्षण सिकाइ, प्रविधिमैत्री शिक्षण सिकाइ, परीक्षा प्रणाली, साहित्यिक कार्यक्रम, अतिरिक्त कार्यक्रम, खेलकुदका कार्यक्रम, वार्षिक परीक्षाको सफलताका बारेका जानकारी दिने आवश्यक वातावरण सिर्जना गर्नुपर्छ । नयाँ शैक्षिक सत्र सुरु हुनुअघि विभिन्न माध्यमबाट क्याम्पसले प्रचारप्रसारका कार्यक्रमलाई प्राथमिकामा राख्नुपर्छ ।

शैक्षिक सत्र २०७९/०८० मा यस क्याम्पसमा अध्ययनरत दुवै सङ्कायका प्रथमदेखि चौथो वर्षसम्मका विद्यार्थीहरूसँग प्रत्यक्ष रूपमा गरिएको कुराकानी र प्राप्त प्रतिक्रियालाई निम्न बुँदामा राखिएको छ :

क) विद्यार्थीहरुको प्रतिक्रियामा “यस क्याम्पसको पढाइ हुने समय बिहान ६:३० देखि ११:०० बजेसम्म हो । बाँकी समय त्यतिकै जाने देखिए पनि पठनपाठनको सुन्दर वातावरण देख्दा धन्न यस क्याम्पसमा आइएछ भन्ने लाग्छ ।” यनतनयनतको सहज पहुँच नभएका ग्रामीण क्षेत्रबाट क्याम्पस आउने विद्यार्थी धेरै छन् । सार्वजनिक यातायातको सुविधा नहुनाले क्याम्पस आउने र जाने असुविधा छ । गुणस्तरीय, प्रविधिमैत्री र प्रयोगपरक तथा उपलब्धीमुखी शिक्षण सिकाइ सस्तो शुल्कमा रहे पनि यहाँ अध्ययनको रोजाइ नपरेको कथन रहेको छ । यातायातको सुविधा दिन सफल निजी तथा सार्वजनिक क्याम्पसहरुको घरघरमा गाडीको पहुँच रहेकाले स्थानीय विद्यार्थीहरु अन्य क्याम्पसमा जान बाध्य रहेको प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ ।

ख) क्याम्पसको पठनपाठन बिहानी सत्रमा सञ्चालन हुने हुनाले विद्यार्थीहरु टाढाटाढाबाट पैदल आउनुपर्ने बाध्यता रहेको छ । अर्कातिर वन्यजन्तुको डर छ भने विशेष गरी महिला विद्यार्थीहरुलाई जिउधनको उचित सुरक्षाको उचित प्रबन्ध नभएकाले अलि कुनाकुनाबाट आउने विद्यार्थीहरु चाहेर पनि क्याम्पस आउन नसकेको प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ ।

ग) क्याम्पस सानो क्षेत्रफलमा सञ्चालित छ । पढाइका साथै खेलकुद तथा अतिरिक्त क्रियाकलापमा रमाउन चाहने र क्याम्पसले भौतिक संरचनाको विकास गर्न सक्ने अवस्था नरहेकाले चाहे अनुसारको सुविधा नपाउँदा केही दिन पढेर अन्य क्याम्पसतर्फ लागेको प्रतिक्रिया पाइयो ।

घ) क्याम्पसको शैक्षिक वातावरणलाई निरन्तरता दिन समय समयमा जटिल समस्याहरु आउँछन् । सुविधा सम्पन्न क्याम्पसहरुमा तलब तथा दीर्घकालीन सुविधा र शिक्षक तथा

उपप्राध्यापकमा नियुक्त भएर जाँदा सहायक प्राध्यापकको पद रिक्त हुन्छ । त्यस्तो अवस्थामा प्राध्यापक परिवर्तन हुँदा अध्ययनरत विद्यार्थीमा केही नकारात्मक प्रभाव परेको पाइयो ।

- ड) Numerical Problem भएका विषयहरु प्रायजसो अन्तिममा रहने हुनाले Job Holder Students अन्य क्याम्पसलाई रोज्न बाध्य भएको प्रतिक्रिया दिए । स्थानीय निकाय बुद्धशान्तिको क्षेत्रमा रहेका अन्य क्याम्पसमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरुलाई प्रश्नोत्तर गरेर, टेलिफोन सम्पर्कमार्फत प्रतिक्रिया सङ्कलन गरियो । यस्ता प्रतिक्रियालाई बुँदामा तल उल्लेख गरिएको छ :
- क) सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पसको प्रत्येक वर्ष आन्तरिक तथा वाह्य परीक्षाको उत्कृष्ट परिणाम हासिल गरिरहेको छ । यस्तो स्थानीय स्तरमा रहेको क्याम्पसमा पढ्ने चाहना हुँदाहुँदै पनि आफूले चाहेको र १२ कक्षासम्म अध्ययन गरेको विषय पढ्न नपाइने हुनाले अन्य विषय मिल्ने क्याम्पसमा पढ्न जानुपरेको हो ।
- ख) क्याम्पसले विद्यार्थीको अवस्था र आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्दै यातायातको व्यवस्था गरी सुचारु गर्न नसक्दा यस क्याम्पसमा अध्ययन गर्न सकिएन ।
- ग) त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धन प्राप्त गरी सञ्चालनमा रहेको क्याम्पसले सोहीअनुरूप पोसाक निर्धारण गर्नुपर्छ । निजी विद्यालयले जस्तो आधुनिक किसिमको पोसाक निर्धारण नगरेकामा उक्त प्रकृतिको पोसाक लगाउन नपाउँदा क्याम्पस रोजाइमा नपरेको कथन छ ।
- घ) बिहानी सत्रमा अध्ययन हुने दिनभर बरोजगार बस्नुपर्ने साथै रोजगारीमा रहेका विद्यार्थीहरुले सहरी क्षेत्रमा रहेको रोजगारीमा पुग्न समय लाग्ने, रोजगारीमा जाँदा बि पढाइ छुट्ने, पढाइमा समय दिँदा रोजगारी छुट्ने अवस्था रहेकाले क्याम्पस रोजाइमा नपरेको हो ।
- ड) क्याम्पसले प्रत्येक वर्ष शैक्षिक सत्रको आरम्भमा तयार पारेको वार्षिक कार्यतालिकाका आधारमा हुबहु अतिरिक्त क्रियाकलापहरु सञ्चालनमा विशेष महत्व नदिएको पाइएकाले स्थानीय क्याम्पसमा अध्ययन गर्न नसकिएको प्रतिक्रिया पनि प्राप्त भएको छ ।
- च) क्याम्पसमा जति समय बढी पढाइ हुन्छ त्यति राम्रो हो । तर सय क्षेत्रमा मानिसहरुको जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोत खेतीपाती मानिन्छ । वर्षायाममा खेतीको समय हुन्छ । लामो समय क्याम्पस जान सकिँदैन । त्यस्तो समयमा क्यालेण्डरमा तोकेबमोजिमको विदा नहुँदा पढाइ छुट्ने र पछि त्यसलाई पुरा गर्न नभ्याउने हुनाले क्याम्पस छनोटमा नपरेको हो ।

विद्यार्थीहरुको क्याम्पसप्रतिको दृष्टिकोण र प्रतिक्रियापछि यस क्याम्पसको शैक्षिक, प्रशासनिक तथा अन्य पक्षमा आकर्षण बढाउन छलफल र प्रतिक्रिया लिने सन्दर्भमा अभिभावक, बुद्धिजीवी, शिक्षाप्रेमी, सरोकारवाला, आजीवन सदस्य, जग्गादाता, संघसंस्था, प्रतिनिधि, शिक्षक, कर्मचारी आदि पक्षसाग गरिएको कुराकानीबाट अन्तरक्रियाका क्रममा निम्न कुराहरु प्राप्त गरिएको छ :

- क) यस क्षेत्रमा विकासको क्रममा अघि बढेको एक मात्र उच्च शैक्षिक संस्थाको प्रचारप्रसार र एक आपसमा घुलमेल तथा आवश्यक छलफल नहुने भएकाले क्याम्पस जनताको नजरमा पर्न नसकेको निष्कर्ष समुदायको छ ।
- ख) क्याम्पस उच्च शिक्षा प्रदान गर्ने स्थल हो । सामुदायिक क्याम्पसमा संघसङ्गठनको निर्माण, राजनीतिक गतिविधिहरु हुन्छन् । यस्ता विद्यार्थीको अधिकार र हकहितका लागि स्थापित संघसङ्गठनका कार्यकलापप्रति आकर्षण नहुने विद्यार्थीहरु पढाइलाई मात्र प्राथमिकता दिएर अघि बढ्ने विद्यार्थीको विचार र मानसिकतालाई परिवर्तन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।
- ग) यस क्याम्पसमा अध्ययनका लागि आउने विद्यार्थीका कठिनाइलाई बुझेर यथाशक्य चाँडो यातायातको उचित व्यवस्थातर्फ लाग्नुपर्छ ।
- घ) यस क्षेत्रमा सञ्चालित क्याम्पस स्थानीय तह र सरकारको आकर्षक गहना पनि हो । यसको विकासका लागि वडा कार्यालय वा पालिकाका माध्यमबाट क्याम्पस र विद्यार्थीको चौतर्फी विकासका लागि समय समयमा उपयोगी, सिपमूलक, चेतनामूलक, व्यावहारिक ज्ञान र सिपमा आधारित कार्यक्रमहरुको व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
- ङ) यस क्याम्पसबाट स्नातक गरी बाहिरिएका विद्यार्थीहरुको समूह बनाई विविध कार्यक्रमका माध्यमबाट उनीहरुको क्याम्पसप्रतिको सोच र भुकाव बढाउनुपर्छ । उनीहरुलाई प्रोत्साहन र आकर्षणका लागि आवश्यक कार्यक्रमको तर्जुमा गर्नुपर्छ ।
- च) क्याम्पसले पुस्तकालयको उचित प्रबन्ध गर्नुपर्छ । विद्यार्थीको पठनपाठनका लागि पुस्तकालयले धेरै हदसम्म सहयोग गर्नुपर्छ । आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाले सबै विषयका पुस्तकहरु किन्ने पहुँच नभएका विद्यार्थीहरुलाई पुस्तकालयले सहयोग गर्नुपर्छ । पुस्तकालय क्याम्पसको अतिआवश्यक सम्पत्ति हुनाले यसलाई समयसापेक्ष विकास गर्दै लैजानुपर्छ । यसका लागि स्थानीय समुदायको पहुँच बढाउनुपर्छ । पुस्तकालयलाई ई लाइब्रेरीमा परिवर्तन गर्न क्याम्पसले पहल गर्नुपर्छ । पुस्तकालयमा आधुनिक कम्प्युटर त्याबको व्यवस्था गर्नुपर्छ । विद्यार्थीले पढ्न चाहेका पाठ्यपुस्तका सन्दर्भ पुस्तकक, पूरक पाठ्यपुस्तकहरुको उचित व्यवस्था गर्नुपर्छ । यसले क्याम्पसप्रतिको आकर्षण वृद्धि भई लक्ष्य प्राप्तिमा सहयोग गर्छ ।

छ) विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट सञ्चालित QAA Awarded बनाउन सबैभन्दा बढी विद्यार्थीको भूमिका र उनीहरूको शैक्षिक प्रगतिलाई बलिया आधार मानिन्छ । उत्कृष्ट र गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सकेमा हाम्रो क्याम्पसको लक्ष्य र उचित परिभाषायोग्य मिल्छ ।

अध्यापनरत प्राध्यापक बाट प्राप्त प्रतिक्रिया :

- क) विद्यार्थीको आर्थिक समस्या
- ख) न्युन पारिश्रमिकमा कार्यरत
- ग) स्थायित्वको चिन्ता
- घ) यातायातको समस्या
- ड) छात्रावासको समस्या

समस्या समाधान तर्फ निम्न व्यवस्था गर्न सकिने सुझाव प्राप्त भएको थियो ।

- अर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण ब्याक्तिगत तथा पारिवारिक खर्च व्यवस्थापनका लागि काम गर्नुपर्ने बाध्याताका कारण उच्च शिक्षा हासिल गर्न बन्चित भएको प्रतिक्रिया पाएकोले रोजगारमुलक शिक्षा आजको आवश्यकता भएको विश्लेषण,
- अब्बल, अनुभवि र ख्यातिप्राप्त एमफिल, पि एच डि होल्डर प्राध्यापक केहि सँख्यामा मात्र भएपनि न्युन पारिश्रमिकका कारणले व्यवस्था गर्न नसकिएकाले केहि सँख्यामा विद्यार्थी बाहिरिएको कारण उक्त दर्जाका प्राध्यापक उत्पादन तथा व्यवस्थापनमा जोड दिनुपर्ने विश्लेषण,
- कार्यरत प्रध्यापक पनि स्थायित्वको खोजिका कारण बहिरिदै गएकोले त्यसको प्रतक्ष असर विद्यार्थीमा परेको विश्लेषण, साथै यातायातको व्यवस्था नभएका कारण यातायातको व्यवस्था भएको शैक्षिक सस्था रोज्नु परेको बाध्यात्म स्थिति तथा विशेष छात्रावासको व्यवस्था नभएका कारण खर्चिलो डेराभाडा व्यवस्थापन गर्न नसकेर स्थानिय भएतापनि स्थानिय स्तकै टाढा टाढा आउने विद्यार्थीहरु वन्चितहुनुपरेको अवस्था, यि विषयमा व्यवस्थापनको ध्यान पुगनुपर्ने,

निष्कर्ष

लेखको विश्लेषण स्थानिय उच्च शैक्षिक सस्थासग सरोकार राख्ने विशेषगरि प्राध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थीहरुसँगको अन्तरक्रियामा केन्द्रित भएर गरिएकोछ । समस्या भन्दापनि समाधानका उपायमा बढि केन्द्रित भएर तयार पारिएकोछ । क्यापसको शैक्षिक गतिविधि, प्रसासनिक निर्णय आपनो आर्थिक अवस्थाले थाम्ने सम्म कतै चुकेको देखिएन प्रध्यापले सकेको सम्पुण प्रयास गरेको देखियो

यसरी समग्रमा स्थानीय स्तरको एकमात्र उच्च शैक्षिक संस्था सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस स्थानिय परिवेशमा एउटा रोजाइको शैक्षिक केन्द्र बन्नुपर्छ । क्यापस प्रसासन तथा सन्चालक समितिले आफ्नो भावि रणनीतिमा क्यापसमा अध्यापन गराउने संकायमा थप गर्ने, थप गर्दापनि समयको माग अनुरूप प्रविधिक विषयमा केन्द्रित हुनुपर्ने देखियो । विद्यार्थी हरूको रुचि पढाईका अलावा अतिरिक्त कृयाकलापमा ज्यादै देखिएकाले यो विषयमा निक्कै सुधारगर्नुपर्ने आवश्यकता प्रस्टियो । समाजमा विभिन्न कार्यक्रमहरुमार्फत जोडिँदै समाजमा घुलमिल हुने वातावरण बनाउनुपर्छ । क्यापस सभा सदस्य बाहेक अन्य वर्गमा निक्कै कम घुलमिल भएको देखिएकाले सोहि अनुरूप आफ्ना गतिविधिलाई अघि बढाउन आवश्यक देखियो । क्याम्पसका विषयमा जानकारी व्यक्तिलाई क्याम्पस भ्रमणको आधार बनाउनु आवश्यक छ । ग्रमिण क्षेत्रबाट विधार्थीहरु पैदल आउनुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था भएकाले ठुलो संख्यामा इच्छा हुँदाहुँदै स्थानिय क्याम्पसको महत्व बुझ्दा बुझ्दै पनि विद्यार्थीहरुलाई यातायातको व्यवस्था नभएका कारण यातायातको व्यवस्था भएको क्यापस छनौट गर्नुपरेको बाध्यतालाई बुझेर पहलकदमि अगाडि बढाउनुपर्ने आवश्यकता सबैभन्दा टटकालो रुपमा देखियो टाढाबाट आउने र भाडामा बस्नुपर्ने विद्यार्थीका लागि छात्रावासको व्यवस्था, उक्त व्यवस्था नहुन्जेल सम्मलाई बस्ने आवास, डेरा व्यवस्थापनमा सहजिकरण गरिदिनुपर्ने । प्रविधिमैत्री सिकाइ क्रियाकलाप, सहक्रियाकलाप र अतिरिक्त क्रियाकलापमा जोड दिनुपर्छ । क्याम्पसमा सञ्चालित सङ्कायमा आवश्यक थप सङ्कायको स्विकृति गराएर पठनपाठन सुरु गराउनुपर्छ । अधिकांश स्थानियको जिविकोपार्जको पेशा खेतिपाति भएकाको जस्को आयले गाँस, बास, कपासका अलावा शिक्षामा लगानि गर्न सक्षम नदेखिएकाले एउटा सँख्याउच्च शिक्षा हासिल गर्ने कुरामा बन्चित हुनुपरेको तितो यथार्थ देखिएकाले स्थानीय तथा सरोकारवाला निकायसँग सहकार्य गरी भएको व्यवस्थालाई सुधृढ गर्ने तथा थप विद्यार्थीहरुलाई छात्रवृत्तिको उचित व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । यसरी हालको ब्यस्था राम्रो भएको यस्लाई विभिन्न विधामा सुधार गर्दै गएको खण्डमा स्थानिय स्तरमा वास्तवमै उच्च शिक्षा हासिल गर्ने आकर्शक शैक्षिक संस्था, अब्बल क्यापस बन्दछ भन्ने निश्कर्ष निस्कियो ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

SRMC Journal Voume -2, 2021

Website, www.buddhashantimun.gov.np

Website, www.sitaremashcampus.edu.np

बुद्धआदर्श स्मारिका २०७६

वर्षिक प्रगति प्रतिवेदन २०७८/०७९ सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस

नाटक 'यायावर' को विश्लेषण

हेमन्ता दाहाल

सहायक प्राध्यापक

सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

विस २०४० सालदेखि औपचारिक नाट्ययात्रामा निस्केका टङ्क विकल्प आफ्ना विविध सिर्जना र अभिनयका माध्यममार्फत देश अनि विदेश घुमेका छन् । उनको नाटक 'यायावर' घडीका सुइरा नाट्य सङ्ग्रह २०७९ मा सङ्ग्रहीत एक उत्कृष्ट नाटक हो । यस नाटकले नेपाली समाजमा व्याप्त गरिबी, विकृति र त्यसको कारणले भित्रिएका समस्याहरूको उजागर गरेको छ । विशेषतः अनाथालयमा हुर्केका बालबालिका बीचको कलिलो प्रेम, परिवारको अभावमा सानै उमेरमा विवाह गरी बाबुआमा बन्न पगेका एक जोडीले भोग्नुपरेका, सामना गर्नुपरेका विविध समस्याहरूको उठान गरेको छ भने रमण र रमिताको माध्यमबाट आफ्नो वास्तविक सम्बन्धको बारेमा अन्जान बालबालिकाबीच भाइगिएको मायालाई उनीहरूको वास्तविक सम्बन्धको पहिचान गराई अन्ततः प्रेमको परिभाषामा बदलेर माया र प्रेमको फरक अर्थ प्रस्तुत गरिएको छ । जसले गर्दा नाटकले दार्शनिक चेत दिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : यायावर, उपज, वैराग्यता, निपति, प्रेमिल ।

नाटकको परिचय

प्रकृतिको सुन्दर वर्णन गरिए, सँगसँगै प्रेमका भिन्नभिन्न रूपसँग पाठक एवम् दर्शकलाई साक्षात्कार गराउने मौलिक कथावस्तुलाई लिएर तयार पारिएको नाटक हो 'यायावर' । यसमा दार्शनिक चिन्तन छ । अनाथ बालबालिका बीच हुर्केको कलिलो प्रेम आत्मनिर्भरविना नै विवाह बन्धनमा बाँधिएको अस्वस्थ बन्धन र व्यवहारमा परिसकेपछि आइपर्ने समस्यासँग जुध्न नसकी आ-आफ्नो बाटो रोजेका एक जोडीको कथालाई सुन्दर सु-ललित र कारुणिक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएको छ । जीवन र जगत्लाई वास्तविक रूपमा चिन्न सांसारिक मोह बन्धनबाट माथि उठ्नु पर्छ भन्ने दार्शनिक सोचको धरातलमा उभिएर नाटक सिर्जना गरिएको छ । यस नाटकमा एक मात्र अङ्क छ भने नाटकमा स्मृति दृश्यको प्रयोग देखिन्छ ।

नाटककारको परिचय

आमा पद्मादेवी तथा बुवा जगन्नाथका काँहिलो सन्तानका रूपमा पाँचथर जिल्लाको सुभाङमा वि.सं. २०१८ श्रावण २९ गते आइतबार जन्मिएका टंक विकल्पको पूरा नाम टंक काफ्ले हो । वि.सं. २०३५ सालतिर उनलाई उनका विद्यालयका साथीहरूले 'विकल्प' उपनाम राखिदिएको र आफूलाई पनि सो उपनाम मन परेर लेख्न थालेको उनी बताउँछन् । त्यसपछि

उनको नाम टंक 'विकल्प' रहन गयो । टंक विकल्प हाल भापाको बुद्धशान्ति गाउँपालिका वडा नं. ३ मा बसोबास गर्दछन् । औपचारिक रूपमा स्नातकसम्मको अध्ययन पूरा गरेका विकल्पले २० वर्षको समय शिक्षण पेशामा खर्चेको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त वि.सं. २०४२ सालमा मोरङ सुनसरी सिंचाई आयोजनामा ३ महिना, वि.सं. २०६७ सालमा १० महिना भापा पोष्टका व्यवस्थापक भएर काम गरे । हाल उनी बुद्धशान्ति-३ मा आफ्नो व्यापार व्यवसाय सँगसँगै पत्रकारितामा संलग्न देखिन्छन् ।

सानै उमेरदेखि साहित्यतर्फ झुकाव राखेका टंक विकल्पको औपचारिक नाट्य यात्रा भने वि.सं. २०४० देखि सुरु भएको देखिन्छ । वि.सं. २०४० मा काठमाडौँबाट प्रकाशित हुने साहित्यिक पत्रिकामा उनको 'आउ है युवा' शीर्षकको नाटक प्रकाशित भएको पाइन्छ । अनौपचारिक रूपमा भने उनको नाटक लेखन र अभिनयको यात्रा वि.सं. २०३० भन्दा अघि नै सुरु भएको देखिन्छ । उनले २०० भन्दा बढी फूटकर कविता, १५० भन्दा बढी गीत र भजन, १६० वटा रेडियो नाटक लेखन, केही सडक नाटक र दर्जनौँ स्टेज नाटक लेखेका छन् । उनका यी सिर्जनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिका, रेडियो तथा साहित्यिक सभा, सम्मेलन र गोष्ठीका माध्यमबाट सार्वजनिक भएको पाइन्छ । उनले वि.सं. २०३१ सालदेखि अभिनयमा प्रवेश गरे, उनले ४ वटा ठूलो पर्दाका चलचित्र, ४ वटा टेलिचलचित्र, १ वटा भिडियो चलचित्र र ३ वटा डकुमेन्ट्रीमा विभिन्न भूमिकामा रहेर सशक्त अभिनय गरेका छन् । उनको हालसम्मको प्रकाशित कृति 'घडीका सुइराहरू' नामक नाट्य सङ्ग्रह हो जुन वि.सं. २०६९ मा प्रकाशित भएको हो । उक्त नाट्य सङ्ग्रहमा विभिन्न शीर्षकमा १२ वटा नाटक सङ्ग्रहीत छन् ।

टंक विकल्पको नाट्ययात्रा र साहित्यका विविध क्षेत्रमा चलेको उनको कलम र सिर्जेका सिर्जनाहरू मात्र नभई अभिनय यात्रालाई हेर्दा उनी बहुमुखी प्रतिभा हुन् यसमा पनि उनी विशेषतः नाटककार हुन् । मोफसलमा रहेर पनि निरन्तर नाट्यकर्मद्वारा नेपाली नाटकलाई लोकप्रिय बनाउन कम्मर कसेका एक प्रतिभाशाली नाटककार हुन् भन्न सकिन्छ र उनको स्थान नेपाली नाट्यक्षेत्रमा उच्च रहेको देखिन्छ । सरल, संक्षिप्त तर सामाजिक जीवनदर्शनका हिसाबले उच्च कोटीका नाटक लेख्ने विकल्पको नाटकहरूमा दुःखान्त भन्दा अधिक सुखान्त नाट्यचेत सल्बलाएका छन् । अनावश्यक घटनालाई जोडेर विषयवस्तुलाई विस्तृत बनाउने परम्परा विरुद्ध कार्यन्वितिका आधारमा संक्षिप्तबाट उच्च कोटीको भाव अभिव्यक्त गर्नु उनको नाटकीयशील हो भन्न सकिन्छ ।

नाट्य प्रवृत्तिहरू

१. परिस्कारवादी नाट्यलेखन

परिस्कारवादी नाट्यलेखन टंक विकल्पको प्रमुख प्रवृत्ति हो । रेडियो नाटक, प्रहसन, सडक नाटकबाट उनको परिस्कारवादी शैली विकसित हुँदै 'घडीका सुइराहरू' सम्म आइपुग्दा निकै परिष्कृत भएको पाइन्छ । नाटकमा उनले गरेका शब्द चयन, वाक्य गठन र भाषा शैलीको

प्रयोग हेर्दा परिष्कृत शैलीको अनुभूति हुन्छ । नाटक 'अन्तिम इच्छा' यसको उत्कृष्ट नमूना हो ।

२. प्रकृति प्रेम

नाटककार टंक विकल्पको अर्को उल्लेख्य प्रवृत्ति प्रकृति प्रेम हो । उनका हरेक नाटकमा कहीं न कहीं प्रकृतिको वर्णन पाइन्छ । 'यायावर' प्रकृतिको सुन्दर वर्णन गरिएको नाटक हो भने 'अनाश्रित' नाटक अर्को उदाहरण हो । प्रकृतिलाई मूल स्रष्टा मान्ने नाटककार 'विकल्प' प्रकृति विना जीवन सुन्दर एवम् पूर्ण नहुने विचार राख्छन् ।

३. दार्शनिकता एवम् चिन्तनशीलता

टंक विकल्प भावनामा मात्र बहने नाटककार होइनन् उनी दार्शनिक एवम् चिन्तनशील नाटककार हुन् । उनका नाटकमा हिन्दू धर्म र पूर्वीय दर्शनको प्रभाव पाइन्छ । उनका कतिपय नाटकमा सांसारिक भोग विलास र तृष्णाबाट आफूलाई छुटाउन सके साँचो शान्ति मिल्ने कुराको उल्लेख पाइन्छ । उनको 'घडीका सुइरा' शीर्षकको नाटकमा जीवनवादी दर्शन पाइन्छ भने 'नारी समाज' नाटकमा अस्तित्ववादी चिन्तन पाइन्छ ।

४. राष्ट्रवादी तथा मानवतावादी प्रवृत्ति

नाटककार टंक विकल्पको अर्को प्रवृत्ति राष्ट्रवादी तथा मानवतावादी प्रवृत्ति हो । 'असफल', 'शहिदको सपना', 'कुचक्र' जस्ता नाटकमार्फत उनले विग्रदै गरेको नेपाली समाजप्रति व्यङ्ग्यभाव प्रकट गर्दै गहिरो राष्ट्र प्रेम प्रस्तुत गरेका छन् ।

५. नाटकमा नयाँ प्रयोग

टंक विकल्पमा पाइने अर्को महत्वपूर्ण प्रवृत्ति नाटकमा नयाँ प्रयोग वा नवीनता हो । 'अन्तिम इच्छा' नयाँ प्रयोग गरिएको नाटक हो जसमा लेखक बालकृष्ण सम र उनले सिर्जका सिर्जनाभिन्नका पात्रहरुको बीच संवाद गराइएको छ । त्यसभिन्न सर्जकप्रति पात्रहरुको असन्तुष्टि र सर्जक स्वयम्ले पूरा गर्न नसकेका आफ्ना कमजोर पक्षलाई नौलो तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ । यसैगरी नयाँ प्रयोग गरिएको अर्को नाटक 'गजलप्रेम' हो । यसमा गजलकै सुन्दर शेरमार्फत पात्रहरुको संवाद गराइएको छ ।

६. सामाजिक यथार्थोन्मुख विषयचेत

टंक विकल्पमा देखिने अर्को प्रवृत्ति सामाजिक यथार्थोन्मुख विषय चेत पनि हो । उनका नाटकहरुमा स्वैर कल्पना र विषयवस्तुले सामाजिक यथार्थको धरातल टेकेका हुन्छन् यो महत्वपूर्ण चेत उनका विषयगत रुपमा प्रायः सबै नाटकहरुमा देख्न सकिन्छ ।

यी बाहेक टंक विकल्पका प्रवृत्तिहरूमा व्यङ्ग्यात्मक, समसामयिकता र संरचनागत विविधता समेत पाउन सकिन्छ । जे होस् यिनै विविध प्रवृत्तिहरूलाई आत्मसात गर्दै नेपाली नाट्य परम्परामा यथार्थ विषयलाई प्रयोगवादी धारमा लीला लेखन शैली अवलम्बन गर्दै वर्तमान समयमा पनि साहित्यका विविध विधामा अनवरत रूपमा कलम चलाइरहेका व्यक्ति हुन् भन्नु अर्थपूर्ण हुन्छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

मोफसलमा रहेर पनि निरन्तर नेपाली नाट्यसाहित्य र अन्य विविध विधामा कलम चलाइरहेका नाटककार टंक विकल्पको परिचय र नाट्यप्रवृत्ति स्पष्ट पार्नु र उनको प्रकाशित कृति 'घडीका सुइरा' भित्रको 'यायावर' शीर्षकको नाटकको नाटकीय तत्वको आधारमा विश्लेषण गर्नु नै यस लेखको उद्देश्य हो ।

विधि

यस लेखको उद्देश्य पूरा गर्न प्राथमिक स्रोतका रूपमा नाटककार स्वयंबाट अन्तर्वाताका माध्यमबाट प्राप्त जानकारीलाई लिइएको छ भने द्वितीय स्रोतअन्तर्गत टंक 'विकल्प' को नाट्य सङ्ग्रह 'घडीका सुइरा' र उनको नाटक कृतिमाथि गरिएको शोधलाई लिइएको छ । प्रस्तुत लेख वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिमा आधारित छ ।

पूर्वाध्ययनको विवरण

टंक काफ्ले 'विकल्प' को जीवनी र उनको नाटक सङ्ग्रह 'घडीका सुइरा' का बारेमा विभिन्न पत्रपत्रिका तथा छापाखानाका माध्यमबाट अध्ययन एवम् विश्लेषण गरेको पाइन्छ भने उनको नाटक सङ्ग्रह घडीका सुइराहरू माथि शोध पनि भएको पाइन्छ । यिनै अध्ययन र विश्लेषणलाई यो लेखको पूर्व अध्ययनको विवरणका रूपमा लिइएको छ ।

'घडीका सुइराहरू' नाट्यसङ्ग्रह अर्थात् विकल्पहीन नाट्यकर्म शीर्षकको भूमिकामा वरिष्ठ साहित्यकार/ नाटककार सरुभक्तले टंक विकल्पका बारेमा लेख्नुभएको छ ।

भापाका एक सक्रिय नाट्यकर्मी, प्रतिष्ठित नाटककार र रङ्गकर्मी उनले कविता, कथा, गीत, गजल, लेख, निवन्ध, समालोचना, संस्मरण आदि पनि लेख्छन् । नाटकतर्फ रेडियो, स्टेज, सडक नाटकका स्थानमा आफ्नो सिर्जनात्मक सक्रियता देखाउँछन् । नाटकलाई जीवन्त तुल्याउन अभिनय पनि गर्छन् । उनको सिर्जनात्मक विविधतालाई हेर्दा उनी बहुमुखी प्रतिभाले सम्पन्न देखिन्छन् । रङ्गकर्ममा उनको सक्रियता हेर्दा उनी एक समर्पित रङ्गकर्मी देखिन्छन् । समकालीन नेपाली नाट्यकर्म र रङ्गकर्ममा मोफसलको भूमिका महत्वपूर्ण छ । यस दृष्टिले हेर्दा भापाली टंक 'विकल्प' को नाट्यकर्म र रङ्गकर्ममा योगदान उल्लेखनीय देखिन्छ । (सरुभक्त : २०६९ काठमाण्डौं)

नाट्यकृति 'घडीका सुइरा' ले विकल्पलाई भाषामा मात्र होइन नेपाली नाट्यक्षेत्रमा स्थापित गरेको छ । लामो समयदेखि साहित्य साधनामा लागेका विकल्प विशेषतः रङ्गकर्मी हुन् । उनी नाटकमात्र लेख्नेनन् कलाकार पनि हुन् । सानो पर्दादेखि चलचित्रसम्म उनको अभिनय देख्न सकिन्छ । उनको नाट्यसङ्ग्रह 'घडीका सुइराहरु' मा सङ्ग्रहित १२ वटा नाटकले प्रायः सबै विषयलाई समेटेको छ । उनका नाटकभित्र नयाँ प्रयोग छ, दार्शनिक चेत छ र समसामयिकता छ । (परियार प्रदीप, २०६९, भाषा)

विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखकीय परिचय, चर्चा, परिचर्चाले मात्र नाटककार टंक काफ्ले 'विकल्प' को जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको सम्पूर्णता झल्काउन पर्याप्त नभएको हुँदा यो शोधपत्रमा सम्पूर्णतामा विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । (शोधपत्र-२०७७, भाषा)

माथि उल्लेख गरिएका विवरणहरूले टंक विकल्पको नाट्यसङ्ग्रहको बारेमा जानकारी दिन सके पनि उनका त्यस सङ्ग्रहभित्रका नाटकहरूको बारेमा खासै अध्ययन भएको देखिँदैन त्यसैले यसै सङ्ग्रहभित्रको नाटक 'यायावर' को यस लेखमा अध्ययन गर्ने उद्देश्य राखिएको छ ।

अध्ययनको सीमाङ्कन

यो लेखमा टंक काफ्ले 'विकल्प' को परिचय, उनको नाट्य प्रवृत्ति र उनको नाटक 'यायावर' को नाटकीय तत्वका आधारमा अध्ययन विश्लेषणलाई नै मुख्य विषय बनाइएको हुँदा यो नै यस लेखको सीमा रहने छ ।

नाटकीय तत्वको विश्लेषण

क) कथावस्तु

प्राकृतिक सजावटले भरिपूर्ण वनको वाटिकामा रमण र रमिता प्रेमिल वार्तालापमा मग्न छन् । यही अवस्थाबाट नाटकको आरम्भ गरिएको छ । जहाँ रमण आफ्नी प्रेमिकाको खुलेर प्रशंसा गरिरहेको छ । कहिले रमितालाई नदीसँग त कहिले फूलसँग तुलना गर्छ । उसको विचारमा फूलरूपी प्रेमको सौन्दर्यपान सही समयमा गरिएन भने त्यसै ओइलाएर झर्छ । त्यसैको औचित्य रहँदैन तर त्यही रमिता प्रेमको परिभाषा फरक प्रस्तुत गर्छ । ऊ फूल फुल्नु नियमित प्रक्रिया भएको र प्रेममा प्राप्तिको समर्पण भन्दा त्यागको समर्पणले महत्व राख्छ भन्दै तर्क राख्छ । यही ठाउँमा दर्शकले नाटकमा अब आउने अवस्थाबारे सामान्य अनुमान लगाउन सक्छन् किनकि त्यसको संकेत रमिताको संवादमा देखिन्छ । उनीहरू जीवन र मृत्यु, प्रेम र त्यागका बारेमा संवाद गरिरहन्छन् । यही प्रेमिल रसरङ्गमा भुल्दै गर्दा एकाएक पुरुष आवाजले उनीहरूको ध्यान भङ्ग हुन्छ । उनीहरू यस एकान्त वन-वाटिकामा पनि अरु कसैको उपस्थितिले सजग हुन्छन् । नाटक यो समयमा आइपुग्दा पहिलो चरण पूर्ण हुन्छ ।

पुरुष पात्र म यायावर हुँ, यही वन पाखा, जङ्गलमा घुमिरहन्छु भन्दै रमण र रमिताको आशंका शान्त पार्छ । रमिताले यसरी एकलै यो निर्जन स्थानमा डुल्नुको कारण यायावरलाई सोध्छे । पहिला त यायावर केही बताउन चाहँदैन तर रमिताले जिद्दी गरेपछि ऊ आफ्नो अतीत बताउन राजी हुन्छ । संसारिक मोह, माया, नाता, सम्बन्ध व्यर्थ छ मैले यी सबै बन्धनबाट आफूलाई छुटाएर यायावर बनेको बताएपछि रमणलाई अचम्म लाग्छ र यायावरलाई सुन्दर संसारको दृश्य अवलोकन गर्न आग्रह गर्छ । यायावर यो सब भ्रम हो, सब स्वार्थको लिप्सा मात्र हो भन्दै आफ्नो तर्क प्रस्तुत गर्छ । फूलको सौन्दर्य मधुरस हुन्जेल मात्र हो, त्यो रित्तिपछि फूललाई माया गर्ने कोही हुँदैन भन्दै यायावर उदाहरण प्रस्तुत गर्छ । तब रमणलाई चित्त बुझ्दैन र ऊ कहाँ छ त सच्चा प्रेम भन्दै यायावरलाई पुनः प्रश्न गर्छ । यायावर प्रेममा स्वार्थ, वासना, लिप्साभन्दा त्याग र बलिदानले महत्व राख्ने भन्दै सूर्य र प्रकाश, फूल र कोमलता, पत्थर र कठोरता बीचको प्रेम मात्र अजम्बरी हुन्छ भन्दै उदाहरण दिन्छ । रमण यायावरलाई मानव विरोधी, प्रकृतिको विधान तोड्ने तपाईं को हो ? भन्दै आक्रोश पोच्छ । रमण यायावरलाई पाखण्डी, ढोङ्गी ठान्दछ तर यी सब संवाद सुनिरहेकी रमितालाई यायावरको दार्शनिक कुराले प्रभाव पार्छ । रमणले यो ठाउँमा अब नबसौं अन्तै जाऊं भन्दा आलेटाले गर्दै रमिता यायावरकै निजी जीवन जान्ने कोसिस गर्छे । एकान्त वन वाटिकामा यी तीन पात्र बीच संवाद चलिरहन्छ । यायावर रमण र रमिता प्रेमीप्रेमिका भएको अनुमान लगाउँछ र तिमीहरु दुई बीचको प्रेम प्रेम नभएर माया हो भन्ने तर्क राख्छ । तिमीहरु पनि माया गरेर दुःखलाई निम्ता गरिरहेछौं भन्दै यायावर माया र प्रेमको भिन्न परिभाषा प्रस्तुत गर्छ । निकै अधिदेखि यायावरको निजी जीवनबारे जान्न खोजिरहेकी रमितालाई अब भन्ने पक्का हुन्छ कि यो व्यक्तिले पक्कै प्रेममा धोका खाएको हुनुपर्छ । रमिताको जिज्ञासापछि यायावर पनि आफ्नो विगत उनीहरु सामु प्रस्तुत गर्छ ।

यहाँसम्म आइपुग्दा नाटकको कथावस्तु झण्डै आधा भएको अनुमान लगाउन सकिन्छ र नयाँ रहस्य उद्घाटन हुने संकेत पनि देख्न सकिन्छ । जे होस् दर्शकमा कौतुहलता र जिज्ञासा दुवै उत्पन्न हुन्छ । यायावर आफ्नो २२ वर्ष अगाडिको जीवनको स्मरण गर्न पुग्छ नाटकमा पनि यहाँ पछिको संवाद पूर्व स्मृति भनेर नाटककारले प्रस्तुत गरेका छन् । जहाँ रजनी रमेश दुई पात्र छन् उनीहरु एउटा अनाथालयमा हुर्कीबढेका हुन्छन् । दुवैको कोही आफन्त नभएकोले उनीहरु एक अर्काका साथी, सहयोगी र आफन्त बन्न पुग्छन् यही सम्बन्ध उमेर बढ्दै जाँदा प्रेममा परिणत हुन्छ । उनीहरु विवाह बन्धनमा बाधिन्छन् र त्यो अनाथालय छोडेर जीवनको नया सुरुवात गर्न सहर पस्छन् तर सहर उनीरुले सोचे र सम्झे जस्तो हुँदैन । उमेरले कच्चा, त्यही माथि न हातमा कुनै सीप, न त शैक्षिक योग्यता उनीहरुलाई सहरमा दुईछाक टार्नसमेत धौधौ पार्छ । एकातिर यो अवस्था, अर्कोतिर रजनी गर्भवती हुन्छे, समयक्रम बित्दै जाँदा उनीहरुका जुम्ल्याहा छोरा र छोरी जन्मन्छन् । उनीहरु सन्तान प्राप्तिले खुसी त हुन्छन् तर अब अभावसँगै थप तनाव उनीहरुको जीवनमा सुरु हुन्छ यहाँसम्मकी उनीहरु विछोड हुने अवस्थासम्म पुग्छन् । रजनी छोरो बोकेर नयाँ जीवनको सुरुवात गर्न एकातिर हिँड्छे । यता रमेश मात्र माया, प्रेम, केही होइन रहेछ भन्ने निष्कर्षमा पुग्छ र छोरीलाई आफू हुर्केकै

अनाथालयमा छोडेर जान्छ । वहाँ पुगेपछि उसलाई थाह हुन्छ कि रजनीले पनि छोरो त्यही अनाथालयमा छोडी जीवन रङ्ग्याउन हिँडेकी रहिछे । यसरी यायावरले आफ्नो कहानी सुनाइरहँदा रमण र रमितामा थप जिज्ञासा पैदा हुन्छ किनकि उनीहरु पनि त्यही अनाथालयमा हुर्किएका हुन्छन् । रमिताले ती छोडिएका जुम्ल्याहा नानीहरुको नाम के थियो त भनी प्रश्न गर्दा, दुवै जनाको नामको अधिको अक्षर 'र' भएकोले छोराको रमण र छोरीको रमिता नाम राखेको भन्ने वित्तिकै रमण र रमिता अलमल पर्दछन् । यो देखेपछि यायावरले रमण र रमिता यिनै हुन् भन्ने सजिलै अनुमान लगाउँछ र दुवैलाई अधिसम्म तिमीहरुले एक अर्कालाई माया गर्थौ तर अब प्रेम गर किनकि प्रेमको परिभाषा व्यापक छ भन्दै सम्झाउँछ । रमिता यायावरलाई हामी तपाईंका सन्तान हौ भन्दा यायावर तिमीहरु मेरा होइन रमेश र रजनीका सन्तान हौ । म त यायावर हुँ । मलाई नाता-सम्बन्ध, माया, मोह घृणा, क्रोधसँग वास्ता छैन बरु तिमी दाजु र बहिनीको यो निस्वार्थ र पवित्र प्रेम युगयुगान्तरसम्म सबैका लागि दृष्टान्त बनोस् भन्छ । रमण र रमिता आफूहरुलाई वास्तविकतासँग अवगत गराएकोमा यायावरप्रति आभार प्रकट गर्दै पाउ पर्छन् । यायावर ओमकार ध्वनिकासाथ हिँड्छन् रमण र रमिता यायावरलाई पुकार्दछन् । यसरी नाटकको कथावस्तु टुङ्गिएको छ ।

ख) पात्र/चरित्र चित्रण

यस नाटकमा मुख्य पात्रहरु ३ जना छन् र अन्य पात्रहरु पूर्वस्मृतिको क्रममा नाटकमा देखिएका छन् मुख्य पात्रमा रमण, रमिता र यायावर रहेका छन् ।

अ) यायावार

यायावर यस नाटकको मुख्य पुरुष पात्र हो । उसकै वरिपरि नाटक घुमेको छ । उसकै पूर्व स्मृतिले नाटकलाई नयाँ मोड प्रदान गरेको छ । जीवनदेखि बिरक्तिपर संसारलाई केवल भ्रम ठान्ने यायावर पनि कुनै समयमा कसैको पति ,कसैको पिता भएको र जीवनको कठिन अवस्थामा आफ्नै जीवनसाथीले छोडेपछि विचलित बनेको ऊ मायामोह केवल भ्रम र स्वार्थ सम्झन्छ र अरुलाई पनि यो मोहमा नपर्न सल्लाह दिने ऊ यस नाटकको गतिशील पात्र हो । उसको उपस्थितिबिना नाटक पूर्ण नहुने हुँदा ऊ नाटकको बढ्द पात्र हो । उसले पनि आफ्नो सन्तानलाई अनाथालयमा छोडेर आफू यायावर बनेबाट स्वार्थी पात्रभैँ लागे पनि ऊ वास्तवमै सांसारिक मायामोहको बन्धनबाट मुक्त हुन खोजेको हो भन्ने कुरा रमण र रमिता आफ्नै सन्तान हुन भन्ने रहस्योद्घाट भएपछि पनि सन्तानप्रति एक पिताले देखाउनुपर्ने स्वभाव र चरित्र नदेखाएकोले पुष्टि गरेको छ । त्यसैले ऊ सत् पात्र हो भन्न सकिन्छ ।

आ) रमण

रमण यस नाटकको अर्को पुरुष पात्र हो रमेश र रजनीको छोरो ऊ रमिताको प्रेमी हो । जीवनप्रति मोह राख्ने ऊ जुनसुकै वस्तुमा पनि माया, प्रेम देख्छ । रमितालाई माया गर्ने ऊ अध्यात्म र नदेखिने कुराभन्दा प्रत्यक्ष र यथार्थ जगतलाई वास्तविक मान्छ । यायावरको

उपस्थिति र उसको जीवनकथाले (विगतले) रमणलाई प्रेमीबाट भाइ बनाएको छ । तर पनि ऊ विचलित बनेको छैन र त्यो सत्यलाई सहर्ष स्वीकार गर्ने ऊ एक धैर्यवान र विवेकशील पात्र हो ऊ सत् पात्र तथा गतिशील पात्र हो ।

इ) रमिता

रमिता यस नाटककी प्रमुख नारी पात्र हो । ऊ रमेश र रजनीको छोरी तथा रमणकी प्रेमिका पनि हो । रमिता जसको आफ्ना, बाबाआमा आफन्तसँग कुनै चिनजान छैन, बाबुआमा, भइकन पनि अनाथ बनाइएकी पात्र हो रमिता । ऊ यायावरको बातचित र उसको विचारबाट प्रभावित बनेकी छ । जिज्ञासु स्वभावकी ऊ आध्यात्मतिर झुकाव राख्ने , प्रेम प्राप्त मात्र हैन भन्ने विचार प्रकट गर्दछे । उसको कौतुहलता र जिज्ञासाले नाटकमा रमण र उसको वास्तविक सम्बन्ध पत्ता लागेको छ । नाटकमा सत् पात्रको रूपमा रमिताको उपस्थिति रहेको देखिन्छ ।

नाटकमा अन्य पात्रहरूमा रमेश र रजनी रहेका छन् । क्षणिक माया प्रेमको आवेगमा आएर विवाह गरी पछि पछुताउने अपरिपक्व युवा युवतीको प्रतिनिधित्व यी दुई पात्रले गरेका छन् । यसरी नाटकमा थोरै पात्रको प्रयोग गरिएको छ ।

घ) वातावरण/परिवेश

देशकाल, वातावरणले नाटकमा थप सजीवता तथा तत्कालीन समय, वातावरण, परिवेशको स्पष्ट झलक प्रस्तुत गर्दछ । नाटकमा रमण र रमिताले वार्तालाप गरेको स्थान , यायावरले ध्यान गरेको स्थान हेर्दा केही निर्जन र प्राकृतिक वनजङ्गल देखिन्छ । त्यसरी नै रमेश र रजनीले विताएको जीवन, बेरोजगारी गरिबीले तात्कालीन विकृत समाज, जहाँ पहिचानको अभावको कारण आफ्नै दाजु र बहिनी बीच प्रेमसम्बन्ध बढेको छ । नाटकमा देखाइएको समाज वर्तमान समाज र परिवेशसँग पनि मेल खाएको छ । स्थानगत परिवेश हेर्दा अभावग्रस्त समाज, जहाँ भोक र गरिबीको कारण आफू जीवित छँदै आमाबाबुले नै आफ्ना सन्तानलाई अनाथालयमा छोड्न बाध्य हुनुपरेको अवस्थाको चर्चाबाट नाटकले वर्तमान समयलाई पनि संकेत गरेको छ । समयगत परिवेश हेर्दा लगभग ४०/४५ वर्षको समय नाटकले लिएको छ ।

ङ) उद्देश्य :

‘यायावर’ नाटकले वर्तमान समयमा घटिरहेका र घट्नसक्ने सम्भावित घटनालाई आफ्नो विषयवस्तु बनाएको छ । आजका मान्छेहरू यति व्यस्त र अस्तव्यस्त छन् कि उनीहरू आफ्नो व्यवहार र दिनचर्याबाहेक आफू वरिपरिको वातावरण, आफन्त समाजसँग घुलमिल हुन भ्याउँदैनन् र चाहँदैनन् । साइनो र सम्बन्ध आजकाल कोही केलाउन भ्याउँदैन, कतै खोजी र चासो गर्दा अव्यवहारिक जस्तै लाग्छ । आजभोलि आफ्नै सम्बन्धभित्र पनि प्रेमविवाह

भइरहेका घटना प्रसस्तै देख्न र सुन्न पाइन्छ । वास्तवमा यस्ता अर्थात यायावरको कथाजस्ता घटनाहरु नदोहोरिऊन् र समाजमा बसेपछि, हामीले सामाजिक मानमर्यादा र नियमहरुको पालना गर्नुपर्छ । आफन्त र सम्बन्धको खोजी गर्नुपर्छ भन्ने नै यसको मुख्य उद्देश्य देखिन्छ । साथै छोटो समयमा विना सोच विचार जीवनका महत्वपूर्ण निर्णय लिनु हुँदैन नत्र त्यसले निम्त्याउने दुर्घटना यायावरका पात्र रमेश र रमिताको भै हुनसक्छ , सांसारिक मोह र बन्धनबाट माथि उठ्न सके परम शान्ति मिल्छ भन्ने सन्देश आजको सामाजलाई दिनु नाटकको उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

च) संवाद :

यस नाटकमा प्रयोग भएको संवाद अत्यन्तै छोटोदेखि लिएर निकै लामासम्म देखिन्छन् । यायावरले आफ्नो विगतको जीवनको घटनाहरुलाई पूर्वस्मृतिको रूपमा प्रस्तुत गरेका संवाद निकै लामा छन् । जसले नाटकलाई पट्यारलाग्दो बनाएको देखिन्छ । रमण र रमिताको संवादमा माया, मोह झल्कन्छ । रमिताले बोलेको संवादमा परिपक्वता देखिन्छ ।

जस्तै :- रमिता : रमण प्रेमको अध्यायमा अनगिन्ती सर्गहरु हुन्छन् ।

ती आफसेआफ निर्माण हुन्छन् तिनका निम्ति कुनै योजनाहरुको आवश्यकता पर्दैन, तिनीहरु स्वतःस्फूर्त हुन्छन् । केवल तिनको उच्चारण र प्रयोगको अवसर आफूले लिन सक्नुपर्छ । (पेज नं ७३)

यायावरको संवादमा संसार केवल एक भ्रम हो, लोभ मोह, क्रोध, त्याग्न सके मात्र वास्तविक सुख मिल्ने कुरा दर्शाइएको छ । उसको संवादमा दार्शनिक चिन्तन पाइन्छ ।

जस्तै:- यायावर : क्षितिजमा पुगेर हेर आकाश कति टाढिएको छ ।

शिशिरमा नियालेर हेर वनस्पतिलाई वसन्तले कसरी त्यागेको हुन्छ ,

पानी सुकेपछि नदी बगर बन्छ, न समुन्द्री लहरहरु नै किनारलाई प्रेम गर्न आउँछन् ।

समय पूर्ण भएपछि जूनतारालाई रातले त्यागिदिन्छ । दिन छिपिँदै गएपछि उषा ओइलाउँछे र लालिमा फिका बन्छ निशिमा समयले वरण गरेपछि कहाँ पुग्छे कहाँ रातसँग बिछोडिएर । त्यसैले यो सब भ्रम मात्र हो । (पेज नं ७६)

रजनीको संवादमा जीवनप्रतिको मोह, आशक्ति र स्वार्थ झल्कन्छ भने जिम्मेवारी पनि देखिन्छ ।

जस्तै :- रजनी : अब तिमी एकातिर लाग म अर्कातिर लाग्छु किनकि हिजो हामी यसरी नै भेटिएका थियौ । यी सन्तान हामी दुवैका उपज हुन् तसर्थ समान

जिम्मेवारी लिनुपर्छ यिनलाई हुर्काउन । लौ म लागें, तिमी मेरो विपरीत दिशातर्फ लाग । (पेज नं ८१)

यसरी पात्रको चरित्र र स्वभाव अनुसार कै संवाद नाटकमा देखिएकाले नाटकको संवाद पक्ष राम्रो देखिन्छ ।

ग) भाषाशैली

भाषाशैली नाटकको महत्वपूर्ण तत्व हो । यस नाटकमा प्रयोग गरिएको भाषाशैली पात्र र चरित्रको स्वभाव र स्तर अनुसारको रहेको छ ।

यौवनावस्थामा प्रवेश गरेका रमण र रमिताले प्रयोग गरेका शब्द तथा वाक्यहरु प्रेमले भरिपूर्ण छन् ।

जस्तै:- रमण: खै कहाँबाट सुरु गरूँ ... यो सौन्दर्यमय स्थलमा तिम्रो उपस्थितिको बयान, नील गगनमा नक्षत्रहरु बीचकी चादनी भनूँ कि नील सरोवर बीच खिलेकी कमल या कुदुम .. (पेज न. ७३)

रमिता: ओहो आफ्नै मुटुलाई पनि त्यति विघ्न उपमा कस्तु पर्छ र रमण ..(पेज न. ७३)

यायावरले बोलेका शब्दहरुमा निस्वार्थीपन, आध्यात्मिकता झल्किन्छ ।

जस्तै:- यायावर: असम्भव । तिमीहरु मेरा सन्तान होइनौ, रमेश र रजनीका हौ । म त यायावर हुँ, मसँग कुनै सांसारिक बन्धनको उल्झन छैन अब । (पेज न. ८२)

यसरी नै रजनीले बोलेका शब्दमा आक्रोश नैराश्य, स्पष्ट देख्न सकिन्छ ।

जस्तै:- रजनी : यो संसार हो रमेश । यो संसारमा अनेक रङ्गहरु छन् । म रङ्गहरु फेर्दै जिन्दगी रङ्ग्याउन सहजै सक्छु । तिम्रो जस्तो सादा जिन्दगीको भरोसा छैन मलाई । म गएँ रमेश । (पेज न. ८१)

नाटकमा तत्सम शब्दको अधिक प्रयोग देखिन्छ । जस्तै : ऊ, उर्ध्वध्वनि, चन्द्रमा, निपति त्यस्तै आगन्तुक र तद्भव शब्दको पनि उत्तिकै प्रयोग देखिन्छ । नाटकारले यायावरको माध्यमबाट रमण र रमिताको सम्बन्धको उद्घाटन गराएर नाटकलाई रोचक बनाएका छन् । यायावरको विगतलाई स्मरण गराइएको छ , जसले घटनालाई वास्तविक र प्रमाणित गरेको छ । प्रकृतिको सुन्दर वर्णन प्रेमालापपूर्ण संवादले नाटकको भाषाशैलीलाई सुन्दर बनाएको छ । यसरी नाटकको भाषाशैली पक्ष राम्रो देखिन्छ ।

ज) अभिनेयता/अभिनय

यायावर नाटकमा प्रकृतिको सुन्दर वर्णन गरिएको छ । यस नाटकमा प्रेमको फरक फरक परिभाषा र आध्यात्मिक चिन्तनसमेत पाइन्छ । यस नाटकका पात्र रमण र रमिताको प्रेमपूर्ण अनि तार्किक वार्तालापले समेत प्रेमका बारेमा नयाँ धारणा पैदा गराउँछ । नाटकमा नाटककारले वर्णन गरेअनुसारको मञ्चको साजसज्जा हुने हो भने नाटक भव्य र सुन्दर देखिन्छ । पात्रहरुको आङ्गिक र वाचिक अभिनयले नाटकलाई सजीव बनाउँछ ।

यायावर नाटकको मुख्य पुरुष पात्र यायावरको संवाद र अभिनयले दर्शक एवम् पाठकलाई माया र प्रेमका बारेमा चिन्तन गर्न बाध्य बनाएको छ, भने, सांसारिक मोहजालमा नपर्ने र काम, क्रोध, लोभ, मोह आफूलाई नहुने कुरा बताएर यायावरको अभिनयलाई बढी आदर्श बनाइएको छ । पूर्वस्मृति शैली अपनाइएको नाटकमा यायावरको विगतले दर्शक एवम् पाठकमा करुण रसको सञ्चार गर्दछ । अन्य पात्र रमण र रमिताको शृङ्गारिक वार्तालापले दर्शक एवम् पाठकमा रोमाञ्च पैदा गराउँछ, भने, प्रेममा हुने त्याग, प्राप्ति र समर्पणको बारेमा चिन्तन गर्न बाध्य बनाउँछ । यी दुई पात्रको अभिनयले नाटकको अन्त्यमा दर्शक एवम् पाठकमा करुण रसको सञ्चार गराउँछ । वनपाखाको वर्णन, नदीको कलकल आवाज र दृश्यसमेतको वर्णनले नाटकको मञ्चनमा केही अफठ्यारो होला कि जस्तो महसुस हुन्छ । त्यस्तै नाटकमा स्मृति दृश्यमा आउने पात्र रमेश र रजनीको अभिनयले हतारमा निर्णय नगर्न दर्शकलाई सचेत गराउँछ ।

समग्रमा नाटककारले पात्रहरुलाई दिएको भूमिकाअनुसार अभिनय गरेको खण्डमा नाटक उत्कृष्ट बन्दछ र यस नाटकमा प्रयोग गरिएका पात्रहरुबाट नाटककारको यही अपेक्षा रहेकोले नाटक अभिनेयताको दृष्टिले सफल छ भन्न सकिन्छ ।

भ) शीर्षक सार्थकता

यायावरको अर्थ हुन्छ घुमन्ते, फिरन्ते जसलाई सांसारिक मोह र मायासँग कुनै वास्ता छैन । यस एकाङ्कीको शीर्षक 'यायावरले' नाटकको वास्तविकता बारे थोरबहुत अनुमान लाउन सकिन्छ । 'यायावर' यस नाटकको प्रमुख पुरुष पात्र हो, जो सांसारिक मोह, माया, नातासम्बन्धभन्दा आफूलाई टाढाको ठान्दछ । मान्छेमा वैराग्यता त्यसै आउँदैन कि त वातावरण परिवेश नै त्यस्तै हुनुपर्छ कि त कुनै घटना विशेषले मान्छेमा त्यो मोह टुट्छ । यस नाटकको पात्र यायावरको पनि घटना विशेषको कारण वैराग्यता आएको कुरा नाटकको मध्यभागमा रमिताको जिज्ञासा शान्त गर्ने क्रममा नाटककारले यायावरकै मुखबाट बोलाएका छन् । चाहे जसरी वैराग्यता आए पनि नाटकको अन्त्यमा रमण र रमिता आफ्नै जुम्ल्याहा सन्तान रहेछन् भन्ने थाह पाउँदा पनि उसमा सन्तानप्रतिको मोह देखिँदैन । यस अर्थमा नाटकको शीर्षक सार्थक देखिन्छ । किनकि वास्तवमै ऊ यायावर बनिसकेको छ । अर्को दृष्टिकोणबाट हेर्ने हो भने, प्रेमिल जोडीहरुको प्रेमालापबाट सुरु भएको नाटकका पात्र रमण र रमिता प्रेमी प्रेमिकाबाट नाटकको अन्त्यमा आइपुग्दा दाजु बहिनी बनेका छन् । उनीहरुको जीवनको वास्तविकता फेरिएको छ । प्रेमको परिभाषा बदलिएको छ । साच्चै जीवनमा जे

परिआउँछ त्यो वास्तविकतासँग नजर जुधाउनै पर्छ । यस अर्थमा रमण र रमिताको प्रेम वैरागी अथवा भनौ यायावर बनेको छ र उनीहरुमा दाजु र बहिनी बीच हुने प्रेमको विजारोपण गराइएको छ । सम्पूर्ण कथावस्तुलाई नियाल्दा यस नाटकको शीर्षक सार्थक देखिन्छ । नाटकले सार्थक शीर्षक बोकेसँगै दार्शनिक चेत पनि छोडेको छ ।

निष्कर्ष

टंक विकल्पका नाटकमा विषयगत विविधता पाइन्छ । वर्तमान समयमा देखिएको सामाजिक समस्या एवम् विकृति र विसङ्गतिलाई उजागर गर्दै यस्ता घटनाहरु समाजमा नदोहोरिउनु भन्ने अभिप्रायले नाटककारले यो नाटक सिर्जना गरेका हुन् । बालबालिकाहरु कसरी अनाथालयसम्म पुग्छन् र यसको जिम्मेवार पक्ष व्यक्ति हो या समाज भन्ने प्रश्नको जवाफ नाटकले प्रस्तुत गरेको छ भने सांसारिक माया, मोह एक बन्धन हो र यो त्याग्न सके साँचो शान्ति प्राप्त हुने आध्यात्मिक एवम् दार्शनिक चेतसमेत नाटकले दिएको छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूचि :

आचार्य कृष्णप्रसाद गैरे, (२०७०), *आधुनिक नेपाली नाटक र फुटकर कविता*, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं : क्षितिज प्रकाशन ।

परियार प्रदिप, (२०६९), *नाटकको विकल्प टंक विकल्प*, मेची टाइम्स भाषा : वर्ष ७, अंक ३२ ।

सरभक्त, (२०६९), *घडीका सुइरा*, प्रथम संस्करण, भूमिका, तुलसा काफ्ले, काठमाडौं : नाटककार टंक विकल्पसँगको अन्तर्वार्ता

दाहाल हेमन्ता, (२०७७), *टंक विकल्पको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व*, भाषा : शोधपत्र ।

आदर्श प्रबलताका दृष्टिमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको गरिब कविताको विश्लेषण

खगेन्द्रप्रसाद नेपाल

सहायक प्राध्यापक

सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस

लेख सार :

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको गरिब कवितामा स्वच्छन्द प्रगतिवादी विचार श्रमप्रतिको मोह र सम्मान रहेको देखिन्छ । संसारमा जुनसुकै ठाउँमा रहे पनि श्रमको महत्त्व उच्च छ । परिश्रम गरेर जीवन गुजारा गर्नेहरु दुःखी र गरिब हैनन् । वर्गीय हेराइ तथा आर्थिक सम्पन्नताको दृष्टिबाट मात्र धनी र गरिब छुट्याएर मानिस आनन्दित तथा सुखी हुन सक्दैन । आर्थिक वा वैभवको सम्पन्नतामा मात्र मानिसलाई सन्तुष्टि मिल्दैन । मनमा शान्ति आफ्नो श्रम वा मेहनतको आर्जनले मात्र मिल्ने हुनाले मानिस अकर्मण्य भएर कसैले आर्जन गरिदिएको सम्पतिको रासमा विलासी बन्नुभन्दा कर्मयोगी बनेर कर्मको रसास्वादन गरी जीवन व्यथित गर्नु नै उचित हो । समाजले भन्ने गरेको गरिब गरिब नभएर आफ्नो कर्ममा रमाउने विलासिताको दास नबनी परिश्रममा जुटेर नै जिन्दगीलाई आह्लादित बनाउन सकिन्छ भन्ने सार यस लेखको रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : वैभव, अकर्मण्य, विलासिता, आह्लादित, कर्मयोगी रसास्वादन

अध्ययनको उद्देश्य:

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक रचनाको उद्देश्य महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको काव्यात्मक चिन्तन काव्यात्मक प्रवृत्ति प्रस्ट पार्नु र विलासिताको दास नबनी कर्मयोगी बनेर जीवन व्यथित गर्नेहरु गरिब नभएको आदर्शलाई प्रस्तुत गर्नु नै यस लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि :

प्रस्तुत अनुसन्धानयुक्त अध्ययनको उद्देश्यलाई पूर्णता दिनका लागि वर्णनात्मक शैलीवैज्ञानिक विश्लेषणात्मक अध्ययन विधि लाई प्रयोग गरिएको छ । यसका साथै पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग र द्वितीयक स्रोत सामग्रीको उपयोग गरिएको छ । वास्तवमा परिश्रम गरेर श्रमजीवी बनेर बाँच्नु अनुकरणीयजीवन बाँच्नु हो भन्ने आदर्शलाई मसिनो गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

कविको परिचय :

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको जन्म वि.सं.१९६६ कार्तिक २७ गते शुक्रवार लक्ष्मीपूजाका दिन काठमाडौंको धोविधारा टोलमा भएको थियो । उनको वास्तविक नाम तीर्थमाधव देवकोटा थियो । उनले शिक्षाको हकमा बी.ए , बी. एल. र अङ्ग्रेजीमा एम.ए. सम्मको अध्ययन गरेका थिए । लक्ष्मीपूजाका दिन जन्मेका हुनाले उनको नाम लक्ष्मीको प्रसाद स्वरूप लक्ष्मीप्रसाद राखिएको हो । दश वर्षको उमेरदेखि नै कविता लेख्न थालेका देवकोटाको पूर्णिमाको जलधि वि. सं. १९९१ सालमा मंसिर १५ गते गोरखापत्रमा छापिएको प्रथम प्रकाशित कविता हो । विभिन्न संघ संस्थामा आवद्ध रहेका देवकोटा नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिमा जागिरे, विभिन्न कलेजमा प्राध्यापक काव्य प्रतिष्ठानका संस्थापक, नेपाली साहित्य परिषदका सभापति, युगवाणीका सम्पादक, इन्द्रेणीको सम्पादक, शिक्षा र स्वायत्त शासन मन्त्री , रोयल नेपाल एकाडेमीका सदस्य बनेका थिए । सर्वसाधारणका तर्फबाट महाकवि बनेका देवकोटाको तस्विर अंकित हुलाक टिकट प्रकाशन भएको थियो । त्रिभुवन पुरस्कारद्वारा पुरस्कृत बनेका देवकोटाको वि.सं. २०१६ साल भदौ २९ गते आर्यघाट काठमाडौंमा भएको थियो ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले कविता निबन्ध कथा उपन्यास नाटक समालोचना आदि विधामा कलम चलाएका छन् । उनका प्रकाशित कृतिहरूमा कविता संग्रहहरूमा पुतली २००९ भिखारी २०१० सुनको बिहान २०१० जन्मोत्सव र मुटुको थोपा २०१५ छहरा २०१६ चिल्ला पातहरू २०२१ मनोरञ्जन २०२४ भावना गांगेय २०२४ गाइने गीत २०२४ आकाश बोल्छ २०२५ नवरस २०२५ छाँगासँग कुरा २०२६ लक्ष्मी कविता संग्रह २०३३ लक्ष्मी गीति संग्रह २०४० आदि छन् । त्यसैगरी खण्डकाव्यहरूमा मुनामदन १९९२ राजकुमार प्रभाकर १९९७ कुञ्जिनी २००२ पहाडी पुकार २००५ बसन्ती २००९ रावण जटायु युद्ध २०१५ मायाविनी ससी २०२४ सीताहरण २०२४ दुश्यन्त शकुन्तला भेट २०२५ लुनी २०२५ कटक २०२६ मैना २०२९ आदि रहेका छन् । त्यसैगरी महाकाव्यहरूमा शाकुन्तल २००२ सुलोचना २००३ महाराणा प्रताप २०२४ वनकुसुम २०२५ प्रमथस २०२८ पृथ्वीराज चौहान २०४९ आदि रहेका छन् । भन लक्ष्मी निबन्ध संग्रह २००२ दाडिमको रुखनेर २०३९ निबन्धसंग्रह त्यसैगरी सावित्री सत्यवान १९९७ कृषिवाला गीतिनाटक २०२१ नाटक , लक्ष्मी कथा संग्रह २०३२ चम्पा २०२४ उपन्यास , प्रसिद्ध प्रबन्ध सङ्ग्रह १९९८ म्याकवेथ २०२६ अनुदित कृतिका साथै स्रष्टा देवकोटा दृष्टा परिवेशमा २०४१ समीक्षात्मक कृतिहरू रहेका छन् । सरसर्ती हेर्दा देवकोटा मुख्यतः कवि, निबन्धकार नाटककार कथाकार उपन्यासकार अनुवादकका रूपमा देखिन्छन् । सङ्ख्यात्मक तथा गुणात्मक दुवै दृष्टिले विशिष्ट कृति सिर्जना गरेका नेपाली साहित्यमा देवकोटाको अतुलनीय योगदान रहेको छ ।

कविको काव्यगत प्रवृत्ति

बहुविधामा कलम चलाएका देवकोटा बहुमुखी प्रतिभाका धनी मानिन्छन् । उनले वि. सं. १९७६ साल अर्थात् १० वर्षक उमेरदेखि कविता लेखेको पाइन्छ । सानैदेखि कवित्व शक्तिलाई प्रस्फूर्तन गर्ने देवकोटा विलक्षण प्रतिभाका धनी थिए । उनका वि. सं १९७६ देखि २०१६

सम्म लगभग ४० वर्षे कविता यात्रामा ६४४ कविता २१ खण्डकाव्य र ६ महाकाव्य प्रकाशित भएको देखिन्छ ।

पूर्णमाको जलधि नामक कविता वि.सं १९९१ म गोरखापमा प्रकाशित देवकोटाका लेखनका दृष्टिले वि.सं.२०१६ भदौ १९ मा म शून्यमा शून्यसरि विलाए कविता लेखनका दृष्टिमा अन्तिम कविता हो । वि. सं १९९१ सम्म खासै प्रकाशन नदेखिएका देवकोटाका काव्य रचनाहरु वि.सं १९९२ देखि द्रुतगतिमा प्रकाशित भएका देखिन्छ । विश्वसाहित्यमा चलेको मूल्य मान्यतालाई भित्र्याउँदै देवकोटाले स्वच्छन्दतावादी प्रकृतिवादी धारालाई अवलम्बन गरैको देखिन्छ । मानवतावादी विचारलाई प्रस्तुत गर्ने देवकोटाका लेखनमा क्रान्तिकारी चेतना सल्लाएको र प्रगतिवादी धारालाई पनि समेटेको पाइन्छ । दार्शनिक चेतना व्यक्त भएका रचना उनका कतै देखिन्छ भने कतै प्रकृति समाज राजनीति आदि क्षेत्रलाई समेटेका देखिन्छन् । उनका काव्यगत प्रवृत्तिलाई बुदाँगत रुपमा राखेर अध्ययन् गर्न सकिन्छ ।

- प्रारम्भतिर नै विलक्षण कवित्व चेतको प्रकाशन साथै व्यक्ति स्तुतिपरक रचना
- छन्दपरक काव्यलेखन पछि गद्यमा पनि कलम चलाएका
- स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी काव्य सिर्जना
- साहित्यका प्रायः सबै विधामा कलम चलाएका
- विश्व साहित्यिक मूल्य मान्यता नेपाली साहित्यमा भित्र्याउने कवि
- कृतिमताको विरोध गरी स्वच्छन्दतापूर्ण रचनामा जोड
- हावाको वेगभै संसारको विचरण गरी साहित्यको रचना गर्ने आशु कवित्व शक्ति भएका
- लेखनमा शास्त्रीय नियमको बन्धन नस्वीकार्ने कवि
- रचनाको परिमार्जन नमान्ने कवि
- प्रकृति वास्तवमै सुन्दर संसार हो भन्ने प्रकृति प्रेमी कवि
- काव्यमा हार्दिकता प्रस्तुत गर्ने कवि
- गद्य पद्य दुवै शैलीलाई अपनाएर काव्य लेख्ने कवि
- विभिन्न विम्ब र प्रतीकलाई राम्ररी आत्मसात गरी काव्य सिर्जना गर्ने कवि
- विभिन्न रस र अलङ्कारलाई कलात्मक रुपमा प्रयोग गरी काव्य सिर्जना गर्ने कवि

गरीब कविताको तत्वगत रुपमा विश्लेषण :

परिचय :

कविता साहित्यको एक प्रमुख विधा हो । यो अभिव्यक्तिको उत्कृष्ट रुप हो । मानव समाज र सभ्यताको सुरुवातसँगै कविताको विकास भएको हो । कविता गद्यात्मक र पद्यात्मक प्रकृतिको हुन्छ । मानिस व्यवहारिक तथा कुनै न कुनै किसिमका झन्झटबाट दिक्क भएका बखतमा पनि थोरै कवित्व भावले आनन्दानुभूति गराउने स्वच्छन्द प्रवाह भएको सामाजिक एना कविता हो । यसले समाजका तमाम पाटालाई देखाउने प्रयास गरेको हुन्छ ।

स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी देवकोटाले गरिबको हृदय अरु कसैलाई दुःख दिने भ्रष्टाचारी र म मात्र खाउः म मात्र लाऊ भन्ने हुँदैन उनीहरु श्रम गर्नुलाई ईश्वरको पूजाभै मानेर निरन्तर कर्म गर्दछन् । मानवतावादी स्रष्टा देवकोटा श्रमप्रति अत्यन्त श्रद्धाभाव व्यक्त गर्दै गरिबहरुप्रति उच्च सम्मान गर्दछन् । श्रम गर्नेहरुलाई गरिब भनिएता पनि उनीहरु पृथ्वी जुध्ने पौरखी र कर्मयोगीहरु हुन उनीहरु वास्तवमै मानवीय अस्तित्वलाई सार्थक बनाउने श्रेष्ठ मानव हुन भन्ने आदर्श भाव यस गरिब कवितामा व्यक्त गरिएको छ । देवकोटाको वि.सं. १९९१ को शारदा पत्रिकाको फागुनको अङ्कमा प्रकाशितयो गरीब कविता भिखारी वि .सं २०१० कवितासंग्रहमा संग्रहित भएको देखिन्छ । जसलाई गरिब भनिन्छ उनीहरुकोहृदय पवित्र हुने भएकाले स्वयम् ईश्वर उनीहरुका आत्मामा बसेका हुन्छन् भौतिक सुख नै सर्वोत्तम सुखानन्द होइन भन्ने बुझाई सबैको रहनु उचित वा सान्दर्भिक हुने कुरा कविता प्रस्तुत गर्न खोजेको छ । पङ्क्तिहरुको आदर्श प्रवलतालाई सङ्क्षिप्त रुपमा चर्चा गरिएको छ ।

आदर्श भाव :

गरिब कवितामा कविले म भनेर सारा श्रम गर्ने गरिब मानिसहरुको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । कवि स्वयम् म भनेर गरिबको प्रतिनिधित्व गरी कवितामा पोखिएका छन् । गरिब गरिब भन्छन् मलाई तर यो संसार म जस्तो धनी कोही पनि छैन । म कुनै मोजमज्जा वा विलासको नोकर हैन मलाई परिश्रम गर्न पाउँदा नै असाध्यै आनन्द हुन्छ । मैले पाउने खुसी भौतिक आनन्दको भन्दा उच्चतम प्रकारको हुन्छ । मलाई परिश्रम गरेर प्राप्त भएको फल रसिलो हुन्छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

गरिब भन्छौ सुखको मभै धनी

मिल्दैन संसार भरि कतै पनि

विलासको लालस दास छैन म

मिठो छ मेरो रसिलो परिश्रम ॥

कवि सबैलाई आह्वान गर्छन जुन ठाउँमा जे छौं जहाँ छौं लगनशील भएर परिश्रम गरेर रह्यौ भने हामी संसारमा खुशी हुन सक्छौं । पथरलाई नदीले फुटाइकन फुटाइकन आफ्नो बाटो बनाउँदै जान्छ त्यसगरी हामीले पनि परिश्रम गर्दै तथा प्रयास गर्दै जानुपर्छ । पोखरी जस्तो एकै ठाउँमा रहनु हुँदैननदी भै अविरल कञ्चन र शुद्ध हुनुपर्छ।

प्रयासका पथरमा नदीसरि

बहन्छु हाँसी म तरंगले भरी

म पोखरी भै उही ठाउँ जम्दिन

छ शुद्ध यो जीवनको सबै कण ॥

कवि पसिनालाई मोतीतुल्य मान्छन् । उनी पसिनाको मूल्य गर्न नसकिने मानिसले परिश्रमले आर्जन गरेका प्रत्येक गाँसगाँस वा खानपानको स्वाद अमृततुल्य रहेको हुन्छ । साथै त्यो अनमोल भएको बताउँछन् ।

निधार मेरो पसिना जडाउँछ
मोती तिनैको अनमोल भाउ छ
छ शान्तिको सुन्दर दीप बासमा
पीयूषको स्वाद छ गाँसगाँसमा ॥

परिश्रमी मानिसहरूले हरेक खानालाई मानिसद्वारा भनिने गरेका व्यञ्जन सँग तुलना गरिरहनु पर्दैन । भोक र प्यास मेटाउने खाद्यान्न वा वस्तु नै मिठो व्यञ्जन हो त्यो गरिबको परिश्रमबाट मात्र प्राप्त हुन्छ । भोक मिठो कि भोजन भनेजस्तै श्रम गरेर पेटभरि खान पुगेमा सन्तुष्ट हुन सकिन्छ भन्दै कवि गरिबका धेरै आवश्यकताहरू छैनन् थोरै आवश्यकता पूर्ण भएमा नयाँ नयाँ संसार रचेर आनन्दले रहन सक्छन् भन्ने कुरा बताउँछन् ।

छ भोक मीठो रसिलो प्यास
छ अन्तमा व्यञ्जनको सुवास
छ थोर आवश्यकता पुगेपछि
म बस्छु संसार नयाँ नयाँ रची ॥

कविले यो जगत वा संसारलाई नै आफ्नो घरबार सम्झेका छन् । आकाशलाई मन नै हर्ने घरको छत वा छानो बराबर मानेका छन् । चन्द्रमा दीप तारा घाम आदिलाई कविले गहन रत्नले भरिभराउ भएको संज्ञा दिएका छन् यहाँ आकाशरूपि तलाहरु रहेका छन् । त्यसैले गरिबहरूका लागि पनि यो जगत र घरबार आनन्दको रहेको छ ।

जगत छ मेरो घरबार सुन्दर
आकाश नीलो छ तले मनोहर
छन् रत्न सारा उसमा भराभर
छन् चन्द्रमा दीप तथा प्रभाकर ॥

गरिबका घर आगनमा विहान साँझहरूले रङ्गिन खुसी दिएका छन् । ती रंगीन खुसीहरु मेघ बादलहरूले नियाल्ने दंग पर्ने समय क्रमसँगै रहन्छ । प्राकृतिक छ वटा ऋतुहरूको परिवर्तनले संसारलाई सिँगारदा विभिन्न प्राकृतिक दृश्यहरूमा दिनरातहरु पनि परिवर्तनकै क्रममा रहन्छ । त्यसैले जसलाई गरिब भनिएको छ , ऊ गरिब हैन उसलाई स्वयम् प्रकृतिले बासस्थान सिँगारिदिएको छ भन्ने कुरा कवि प्रस्ट पार्छन् ।

प्रभात सन्ध्याहरु रंग भर्दछन्
र मेघ आईकन दंग पर्दछन्
छ नृत्य राम्रो ऋतुको समागम
दृश्यादि पर्दा दिनरातको कम छ ॥

कवि अगाडि बताउँछन् यहाँका थरीथरीका फूलहरु हल्लिन्छन् , भुल्छन् अनि सुन्दर मोतीका कणहरुतिनीहरुमा टल्किन्छन् तीस्वर्गका अप्सरा वा परीभन्दा कमका छैनन् । चराहरुको रसिला अनेक खालका गीत गानाहरु पत्रैपिच्छे सुन्न देख्न पाइन्छ जसबाट अथाहा गरिबहरुलाई आनन्द प्राप्त हुन्छ । त्यो आनन्द भन अतुलनीय हुन्छ ।

परीसरी फूल हिली भुलिकन
टप्काउँछन् सुन्दर मोतीका कण
हजार गाना रसिलो निरुपम
सुनाउँछन् पत्रविषे विहङ्गम ॥

कवि गरिबको जीवन सुखमय छ भन्दै जब म मखमली मुलायम घाँस वा तृणहरु भएको ठाँउमा परिश्रम गरेर आएर थकाइ मार्छु । मेरा लागि आरामदायी महलका पङ्खाभन्दा अझ आनन्द दिने वृक्षहरु छन् । तिनीहरुले शीतलता प्रदान गर्दछन् सरसर हावा चल्दा यहाँ अपार आनन्दको महसुस हुन्छ । रुखका पातहरुले पङ्खाको काम गर्छन् । यो जीवनचर्या, प्रकृति अनि संसार दुःखको छैन ।

छ मखमली घाँस बडा मुलायम
म लेट्छु जस्माथि सकी परिश्रम
पङ्खा छ मेरो वटवृक्ष सुन्दर
समीर हम्किकन चल्छ सरसर ॥

कवि अगाडि भन्छन् आनन्द दिने मेरो एउटा भोपडी छ । त्यो पहाड हिमालको शिरमा छ । त्यो पहाड चढेपछि पुगिन्छ । त्यहाँ खुला रुपमा वरिपरि हावा चल्छ । यसो शिरमाथि हेर्दा अनन्त निलो आकाश देखिन्छ । म त्यहीँ जीवन गुजारा वा निर्वाह गर्छु । त्यही म खुसी छु आनन्दित छु । यस्तो अतुलनीय सिसिरे चारैतिर हावा वहन कुटी वा भोपडी मेरो प्यारो संसार हो ।

आनन्दको एक कुटी छ भोपडी
पुगिन्छ त्यसमा शिर शैलको चढी
समीरको खेल खुला वरिपरि

अनन्त आँकाश निला शिरोपरि ॥

अविरल भरिरहने भर्नाका नजिकै मेरो एकलो भुपडी छ । म त्यही बस्छु ताराहरु यही
भलमल्ल भल्मलाउँछन् । चन्द्रमा पनि हसिलो मुहारले उदाउँने अतुलनीय ठाउँ छ । म
यसैमा खुसी छु सुखी हुन्छु भन्ने बताउँछन् । मलाई प्राप्त यी विविध प्राकृतिक वातावरण
वास्तवमै अपार सुख हो ।

अलग साधा र अनन्त बीचमा

छ एकलो निर्भरको नजिकमा

यस्माथि ताराहरु भल्मलाउँछन्

शशी हँसिली यसमा उदाउँछिन् ॥

कवि भन्छन् म विहान र साभका समयमा मनलाई नै हरण गर्ने खालको सुन्दर दृश्य देख्छु ।
पहाडमा हुने खेत गद्दाहरुको दृश्यभनै आकर्षक वा मनोहर हुने हुनाले मपहाडका ती खेत
गद्दाहरुमा परिश्रम गर्दै रहन्छु । त्यही वरपरको वातावरणीय दृश्य हेर्छु । त्यही दृश्यसँगै केही
समय न्यानो घाम तापेर आनन्दले बस्छु । त्यहाँ त अन्धकारमा पनि अनन्त आनन्द प्राप्त गर्न
सकिन्छ । त्यो अन्धकारलाई हटाउने तागत परिश्रमबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

प्रभात सन्ध्या यसलाई सुन्दर

पहाड यी खेत वडा मनोहर

आनन्दमा बस्दछ न्यानु घाममा

अनन्त मिल्दछ अन्धकारमा ॥

म मनको आनन्दरूपी जहाज वा विमान चढेर चन्द्रमा ,तारा, पृथ्वीघुमेर वा संसार विहार गरी
मोजमस्ती लुट्छु अनि फर्केर आफ्नै आगनमा सन्तोषका साथ रमाउने गरेको कुरो व्यक्त
गर्छु ।

विमान खासा मनको लिङ्कन

म चन्द्र तारा पृथिवी घुमिकन

विहारको मोज लुटी लुटीकन

फर्कन्छ फेरि उही रम्य आँगन ॥

कवि हसिलो मस्त जवानी वा यौवन पाएर यो जीवनमा म श्रम गर्न तत्पर हुन्छु भन्छन् ।
निस्फर्की वा स्वतन्त्र रुपमा पसिनाका थोपाले सिञ्चित छाती तथा रसिलो यौवनको
आभूषणरुपि पसिना पैद्वेर वा भल्काएर सुनौलो गुलाबी उमेर व्यथित गर्ने गरेको कविले
आदर्श अभिव्यक्त गरेका छन् ।

पाई हसिला अलमस्त यौवन

छाती फकाइ जलका ठूला कण

पैङ्गेर आभूषण भल्किइकन

गुलाव चल्छन अलि ठल्किइकन ॥

कवि मेरो जीवन व्यथित गर्ने कममा बगैँचाका फूलहरु परी वा अप्सरातुल्य रहेका छन् । गुलाव भै मीठो बास्ना छर्ने फूलहरु सुन्दर वस्त्रतुल्य बनेका अनि रंगीन सोभाले भरिपूर्ण भएको छ । त्यसैले मेरो जीवन अतुलनीय छ भन्ने बताउँछन् ।

उद्यान मेरो भरमा परीहरु

गुलाव मीठो फूल नामका अरु

सुगन्धले मग्मग वस्त्र सुन्दर

रङ्गीनले शोभित छ भरिभर ॥

म मेरो संसारमा ग्रह तारा आदिको विचरणपछि आनन्दी निद्राकी सुन्दरी स्याहार प्राप्त गर्छु । मेरो सुसारे म जादुगरी सपनामा पाउँछु म निद्रादेवी र सपनाको स्पर्शले संसार बिसन्छु । म अलौकिक आनन्द प्राप्त गर्दै रहँदा विहानीको उज्ज्यालो सँगै मेरो मन रमाउने बनाउन मद्दत गर्ने निद्रा देवी टाढा भाग्छे भन्ने कुरा कवि प्रस्तुत गर्छन् ।

निद्रा सुसारे छ अपूर्व सुन्दरी

जादू छ उसको सपना मिठो सरि

संसार बिसन्छु म अकमालमा

भाग्छे विहानै लजिली मनोरमा ॥

कवि रातदिन श्रम गर्ने र श्रम नै ईश्वर हो भन्छन् । कविका लागि गरेकाले ईश्वरको साथ रहेकाले कुनै डर नभएको संसार रसिलो छ । साथै आफू यस्तो रसिलो संसारमा रहन पाउनु धन्य धन्य भएको त्यसैले आफू गरिब नभएको संसारमा आफू समृद्धशाली भएको आदर्शलाई कवि व्यक्त गर्छन् ।

छ साथ मेरो दिन रात ईश्वर

ममा यहाँ छैन कतै कुनै डर

संसार यस्तो रसिलो विषे अहो

मलाई राख्ने अति धन्य धन्य हो ॥

भाषाशैली

गरिब पद्य शैलीमा संरचित कविता हो । उपजाति छन्दमा रचना गरिएको यो कविता रस र अलङ्कार व्यवस्थाका दृष्टिमा पनि मिठो रहेको छ । विभिन्न विम्ब र प्रतीकको प्रयोग गरिएको यो कवितामा गरिबका सजीव चित्र उतारीएको छ । तत्सम र तदभव शब्दहरूको समुचित प्रयोग गरिएको छ । सामान्य पाठकले पनि पढेर रसस्वादन गर्न सकिने यस कवितामा साह्रै जटिल प्रकृतिका शब्दहरूको प्रयोग पाइदैन । उपसर्ग प्रत्यय लागेका , समासजन्य, सन्धिजन्य र द्वित्व भएका शब्दहरूको पनि यदाकदा प्रयोग भएको भए पनि कविता वाचनमा ज्यादै जटिलै भने छैन । जे भए पनि कवितामा गरिबको प्राकृतिक सुख वा परिश्रमबाट प्राप्त हुन आनन्दलाई कवितामा वर्णन गरिएको छ । भौतिक सुख नै सर्वोपरि हैन परिश्रमबाट मानिस सुखी हुन सकिन्छ भन्ने सन्देश कविताका माध्यमबाट दिन खोजिएको छ । पाचौँ अक्षरमा विश्राम गरी वाचन गर्न सकिने वार्षिक छन्दमा रहेको यो कविता प्रयुक्त भाषा र शैलीगतदृष्टिले हेर्दा कविता श्रवणीय, पठनीय र मिठो छ ।

लयात्मकता :

गरिब कविता वंशस्थ र इन्द्रवंशा (गण सङ्केत— ज त ज र साथै त त ज र) छन्दलाई मिलाएर बनाइएको उपजाति छन्दमा रचना गरिएको कविता हो । यो १६ श्लोकमा रचिएको ५ अक्षरमा विश्राम गर्दै पढ्न सकिने कविता हो । यस कवितामा विभिन्न विम्ब प्रतीकहरूलाई उपयोग गरी रचना गरिएको छ । मिश्रित रस तथा विभिन्न अलङ्कारहरूको संयोजन गरेर लेखिएको यो कवितामा वर्ण अक्षर शब्द लगायतको राम्रो तालमेल देखिन्छ । कविताका अनुप्रासहरूका राम्रो संयोजन भएको मिठो लयमा वाचन गर्न सकिने समान अक्षर सङ्ख्याका श्लोकहरू भएका हुनाले कविता रोचक र आस्वादनीय छ । वर्णनात्मक शैलीको रसिलो सुहाउदिलो भाव व्यक्त भएको यो कविता लयात्मकताका दृष्टिले पनि गज्जब नै देखिन्छ ।

संरचना :

गरिब कविता सोह्र श्लोकमा संरचित रहेको छ । १२/१२ अक्षरका पङ्क्तिहरू रहेका १ श्लोकमा ४८ र १६ श्लोकमा ७६८ अक्षरमा यो कविता संरचित छ । समास संयुक्त शब्दहरूको पनि प्रयोग भएको यस कवितामा अन्त्यानुप्रास दोष नहुने गरी पाठ्य मधुरता तथा श्रुति मधुरतालाई पनि ख्याल राखी रचना गरिएको कविता हो । यस कवितामा ५ अक्षरमा विश्राम गरी वाचन गर्दा यस कवितामा वढी पाठ्य मधुरतामा रमाउन सकिन्छ ।

विम्ब र प्रतीकयोजना :

कवितामा विम्ब कुनै पनि कुरालाई सोभो नभनेर विम्ब र प्रतीकका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ । सुन्दर वस्तु देखि लिएर घृणात्मक वस्तुहरूलाई पनि सहारा लिइएको हुन्छ । देश, समाज तथा व्यक्तिलाई कवितामा सोभो रूपमा प्रस्तुत गर्नुभन्दा विम्ब प्रतीकका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दा उचित हुन्छ । सोही मान्यतालाई देवकोटाले पनि भरपुर

आत्मसात गरेको देखिन्छ । गरीब कवितामा पनि दास , पथर, नदी, पोखरी, जगत, आकाश, ऋतु, परी, मोती, मखमली, विमान, जल, आभूषण, गुलाब, बस्त्र, सुसारे, ईश्वर आदि जस्ता बिम्ब प्रतीकहरूलाई प्रयोग गरिएको छ । कुनै वस्तु, स्थान, ग्रह, तारा, ईश्वर, विशेषलाई बिम्ब प्रतीकका रूपमा उपयोग हुनुले कविता आकर्षक बनेको देखिन्छ ।

उद्देश्य :

उपजाति छन्दमा लेखिएको गरिब कवितामा कविले गरिबको आवाज वा श्रमजीवी गरिबको प्रतिनिधित्व हुने गरी भावना मुखरित गरेका छन् । यस कवितामा मानिस भौतिक सुख वा वैभवशाली आराम मात्र सुख हैन सुख त आफ्नै परिश्रममा वा कर्मयोग गरेर प्राकृतिक रूपमा सादा जीवन व्यथित गर्नुमा हुन्छ । धन सम्पत्तिले मानिसलाई कति आनन्द दिन्छ र यो असीमित प्राप्ति हो तर कर्ममा रमाउने मानिस ईश्वर प्राप्त गरी खुसीका साथ बाच्न सक्दछ भन्ने सार प्रस्तुत गर्नु यस कविताको उद्देश्य हो ।

शीर्षक :

संसारले भौतिक सुखलाई मात्र सुख मान्ने मुद्रा वैभव जग्गा जमिन आदिलाईमात्र सुख मान्नेहरूलाई परिश्रमबाट सांसारिक सुख आनन्द पाउन सकिन्छ भन्ने आर्दश प्रस्तुत भएका यो गरिब कविताको शीर्षक आफैमा सार्थक रहेको छ । सुख भन्ने कुरा महसुस गराइमा पनि भर पर्दछ । सन्तोष परम सुख भन्ने मन्त्र यहाँ पनि औचित्यपूर्ण देखिन्छ । प्राकृतिक सुखसँग बाँच्न सकेको जिन्दगी गरिबको हुने हुनाले संसारका चरअचर जीव जन्तु वनस्पति तथा प्राकृतिक वातावरणमा प्राप्त वस्तुहरूबाट गरिबहरूले सर्वोत्तम खुसी पाएका हुन्छन् । परिश्रम स्वयम् ईश्वरको पूजा भएकोले गरिबहरू ईश्वरलाई सजिलै पाउँछन् । उनीहरू विलासिताको लालसा राख्दैनन् । कर्मयामेग गरेर वा कर्म गरेर सुख र आनन्दले मानिस बाच्नुमा अतुलनीय सुख प्राप्त हुने भाव व्यक्त भएको यस कविताको शीर्षक औचित्यपूर्ण र सार्थक देखिन्छ ।

दृष्टिविन्दु :

प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुमा वर्णन भएको यो कवितामा कविले गरिबलाई म भनी वर्णन गरेका छन् । कवि म भनेर कवितामा पोखिएका कारण साथै वर्णन गरेका कारण यो कविता प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुमा संरचित कविता हो ।

निष्कर्ष :

महान मानवतावादी श्रष्टा श्रमप्रति अत्यन्त आस्था र श्रद्धाका केन्द्र स्वच्छन्दतावादी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका कवितामा प्रकृति ईश्वर र मानवका बिच निकट सम्बन्ध देखिन्छ । उनले आफ्ना रचनामा कता न कता सामाजिक सांस्कृतिक र आर्थिक पक्षलाई सशक्त रूपमा उठाएका हुन्छन् । उनीले गरिबहरूको हृदय पवित्र हुने हुनाले ईश्वरको बास नै उनीहरूको

आत्मामा हुन्छ भन्ने कुरा यस कविता मार्फत व्यक्त गरेका छन् । गरिब र श्रमप्रतिको खास दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्ने देवकोटा गरिबहरुको आफ्नै दिनचर्या हुने बताउछन् । गरिबहरु विलासको लालसामा पर्दैनन् उनीहरुले आफ्नै किसिमको आनन्दको स्वाद लिइरहेका हुन्छन् । गरिबका भोपडीमा पनि आनन्द पाइन्छ । उनीहरुले प्राकृतिक जीवन बाँचेका हुन्छन् । गरिबहरुले परिश्रमको स्वाद लिइरहेका हुन्छन् । धनी वर्गको आनन्दी महलमा भन्दा गरिबका भोपडीमा बढी खुसी पाइन्छ । सुख भन्ने कुरा भौतिक कुरामा मात्र हुँदैन बँचाइको सरलतामा पनि सुख हुन्छ । स्वर्गीय आनन्द धन र विलासीतामा हैन श्रम र गरिबहरुसँग जीवन भोगाइमा पनि हुन्छ । धेरै धनमा पनि अभाव देख्दै रहने धनीहरु जस्तै थोरै आवश्यकता पूरा भएपछि गरिबहरु नै बढी रमाउछन् । सम्पत्ति ठूला महल र धनी हुँदा मात्र सुख हुने हैन जीवनमा प्राकृतिक रुपमा प्राप्त वस्तुहरुमा पनि सुख पाउन सकिन्छ । श्रमप्रति अत्यन्त सकारात्मक रहने देवकोटाले परिश्रमी हातलाई नै ईश्वरले पनि चुम्दछन् भन्दछन् । गरिबहरु इज्जतले बाच्छन्, उनीहरुका दिनचर्या श्रमसँग नै रहन्छ । कर्मयोग गरेर जीवन व्यथित गर्ने गरिबहरुको ज्यूने र वाच्ने पद्धति आफैमा आनन्दको रहन्छ भन्ने आदर्श यस कवितामा रहेको निष्कर्ष रहेको छ ।

सन्दर्भ सामाग्री :

जोशी कुमारहादुर, (२०४७), *देवकोटाका कविता यात्राको विश्लेषण र मूल्याङ्कन*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद, (२०१६), *भिखारी कविता सङ्ग्रह*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

बन्धू चूडामणि, (२०३६), *देवकोटा*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

भण्डारी डा. पारसमणि, (२०७३), *नेपाली कविता र काव्य*, काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन ।

लमिछाने यादवप्रसाद, (२०६३), *अनिवार्य नेपाली व्याकरण र रचना*, काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन ।

स्नातक तहमा विद्यार्थीहरूको कक्षा छोड्ने दर विश्लेषण

नेत्र प्रसाद नेपाल

सहायक प्राध्यापक

सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस

लेख सार

शिक्षा मानिसको चौतर्फी विकासको प्रमुख आधार हो । शिक्षाविना व्यक्ति, समाज, राष्ट्र तथा विश्वकै विकास सम्भव छैन । मानिसले औपचारिक, अनौपचारिक तथा अनियमित गरी तीन वटै प्रक्रियाबाट शिक्षा लिने भएता पनि औपचारिक शिक्षाले नै आजको समाजमा महत्वपूर्ण स्थान आगटेको छ र औपचारिक शिक्षाको माध्यमबाट निश्चित स्तरको योग्यता प्राप्त व्यक्ति नै सोही स्तरको ज्ञान, सीप तथा दक्षता प्राप्त गरी समाज विकासमा अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्दै समाजमा शिक्षित व्यक्तिको रूपमा परिचित हुन्छ । तर पछिल्लो समयमा उच्च शिक्षामा विशेष गरी स्नातक तहमा आफ्नो अध्ययन पूरा नगरी बीचैमा कक्षा छोड्ने प्रवृत्ति बढ्दो रूपमा रहेको देखिन्छ । यसै पक्षलाई मध्यनजर गर्दै यस लेखमा सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पसमा स्नातक तहमा शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ देखि २०७७/०७८सम्मका चार शैक्षिक वर्षहरूमा भर्ना भई आफ्नो अध्ययन पूरा नगरी बीचैमा कक्षा छोड्ने विद्यार्थीहरूको कक्षा छोड्ने दरको विश्लेषण गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । जसले कक्षा छोड्ने दर न्यूनीकरण गर्ने उपायहरूको खोजी गर्न सरोकारवाला महानुभावहरूलाई आकर्षित गर्नेछ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : उच्च शिक्षा, भर्ना, अध्ययन, सङ्काय, कक्षा छोड्ने,

परिचय

पृथ्वीमा अवस्थित प्राणीहरू मध्ये सबभन्दा चेतनशील प्राणीको रूपमा मानव प्राणीलाई लिइन्छ र मानव विकासको सुरुआत सँगै शिक्षाको पनि सुरुआत भएको मानिन्छ । जतिबेला मानिस जङ्गली युगमा थियो, त्यतिबेला शिक्षा व्यक्तिगत तथा समूहको सुरक्षा र आफ्नो भोक मेटाउनका लागि आहारा व्यवस्थापन गर्नेसँग सम्बन्धित थियो । त्यसबेलाको शिक्षालाई विशुद्ध अनौपचारिक र अनियमित शिक्षाको रूपमा लिन सकिन्छ । जब मानिस जङ्गली युगबाट कृषि युग हुँदै आधुनिक युगतर्फ प्रवेश गर्‍यो, समाजको विकाससँगै शिक्षाको अपरिहार्यता पनि बढ्दै गयो र समयसापेक्ष शिक्षाको विकास प्रक्रिया अगाडि बढ्यो । परंपरागत रूपको आभिभावकले आफ्ना सन्ततिलाई आफ्नो अनुभवका आधारमा दैनिक व्यवहार सञ्चालन गर्न उपदेशको रूपमा दिने शिक्षा अपूरो हुनगई मानवीय तथा आर्थिक, सामाजिक आवश्यकता र समस्याहरू पूरा हुन नसके पछि समाजले नै औपचारिकरूपमा शिक्षा प्रदान गर्ने शैक्षिक संस्थाहरूको स्थापना गर्‍यो र औपचारिक शिक्षाको महत्व, विकास र प्रभावकारिता बढ्दै गयो ।

प्राचिनकालमा शिक्षामा धर्मको प्रभाव रहेको थियो । मानिसहरू धार्मिक आस्था र विश्वासका आधारमा विभिन्न धर्म ग्रन्थहरूमा आधारित रहेर शिक्षा लिने गर्दथे । त्यसबेलाको शिक्षा मोक्ष प्राप्ती अर्थात ईश्वरत्व प्राप्तीका लागि थियो । तर समाज विकाससँगै सामाजिक आवश्यकता र समस्याहरू बढ्दै गए भने विज्ञान र प्रविधीको विकाससँगै शिक्षा लिने दिने तौरतरिका विषयवस्तु र आवश्यकतामा पनि परिवर्तन हुँदै आयो । परिणाम स्वरूप शिक्षा सशक्त औपचारिक, मानिसको व्यवहार परिवर्तन, सहज जीवनयापन, चौतर्फी विकास र सकारात्मक सोच विकासको सशक्त माध्यम बन्न पुग्यो ।

अनियमित र अनौपचारिक रूपबाट सुरु भएको शिक्षा समयको परिवर्तन, विकसित मानवीय आवश्यकता र समस्याहरूसँगै वर्तमान समयमा औपचारिकरूपमा विकास भई व्यक्ति, समाज तथा राष्ट्रको चौतर्फी विकासको प्रमुख आधार बन्न पुग्यो । निश्चित पाठ्यक्रमा आधारित रहेर निश्चित नियम र परिधि भित्र रहेर शैक्षिक संस्थाहरूमा औपचारिक रूपमा दिइने शिक्षालाई मात्र शिक्षा भनियो र औपचारिक रूपबाट शिक्षा प्राप्त व्यक्तिलाई मात्र शिक्षित व्यक्तिको रूपमा पुष्टि गर्न थालियो । निश्चित तहको शैक्षिक प्रमाण पत्रको आधारमा मात्र कुनै पनि क्षेत्रमा रोजगारी र जीविकोपार्जनका अवसरहरू प्राप्त हुने भएपछि औपचारिक शिक्षाले विश्वव्यापी रूपमा भन्ने महत्व प्राप्त गर्‍यो । परिणामस्वरूप पछिल्लो समयमा प्रमाण पत्र प्राप्ति तथा योग्यता कायम गर्नका लागि सबैको ध्यान औपचारिक शिक्षा तर्फ नै केन्द्रित रहेको छ । औपचारिक शिक्षाअन्तर्गत माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क र सर्वसुलभ बनाउन राज्यले गरेको प्रयत्नको परिणामस्वरूप शिक्षा प्राप्त गर्न केही सहजता देखिए पनि सबै बालबालिका माध्यमिक शिक्षाको दायरामा आउन सकेका छैनन्, कक्षा दोहोर्‍याउने कक्षा छोड्ने दर कायमै छ भने उच्च शिक्षामा कक्षा छोड्ने दर पछिल्लो समयमा बढ्दो रूपमा देखिन्छ । विशेष गरी उच्च शिक्षाका साधारण धार भनी मानिएका शिक्षाशास्त्र सङ्काय, मानविकी सङ्काय र व्यवस्थापन सङ्कायमा कक्षा छोड्ने प्रवृत्ति बढी देखिन्छ । यसै पक्षलाई मध्यनजर गरी यस लेखमा सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पसमा गत चार शैक्षिक वर्षमा शिक्षाशास्त्र र व्यवस्थापन सङ्काय अन्तर्गत स्नातक तहका प्रथम, दोस्रो, तेस्रो र चौथो वर्षका

कक्षाहरुमा भर्ना भई आफ्नो अध्ययन पूरा नगरी बीचैमा कक्षा छोड्ने विद्यार्थीहरुको कक्षा छोड्ने दर विश्लेषण गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । जसको माध्यमबाट सरेकारवाला महानुभावहरुलाई उच्च शिक्षामा विद्यार्थीहरुले अध्ययन पूरा नगरी कक्षा छोड्ने कारणहरु औल्याई निराकरणका उपायहरु खाजी गर्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

उद्देश्य

सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस यस क्षेत्रका सचेत नागरिकहरुको पहल र प्रयासमा यस क्षेत्रका गरिव, दलित, पिछडिएको वर्गका, आर्थिक कारणले टाढा गएर उच्च शिक्षा हासिल गर्न नसक्नेहरुलाई स्थानीय स्तरमा नै सुलभ शुल्कमा शिक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्यले स्थापना गरिएको एक सामुदायिक क्याम्पस हो । यहाँ प्राय गरी गरिव र पिछडिएको वर्गका बढी गरेर छात्राहरु अध्ययन गर्दछन् । यो लेख सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पसमा स्नातक तह अन्तर्गत शिक्षाशास्त्र सङ्काय र व्यवस्थापन सङ्कायमा शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ देखि २०७७/०७८ सम्मको प्रथम दोस्रो, तेस्रो र चौथो वर्षमा भर्ना भई वार्षिक परीक्षामा सामेल विद्यार्थीहरुको तथ्याङ्कगत आँकडामा आधारित रहेको छ र यस लेखको उद्देश्यहरु निम्नानुसार रहेका छन् ।

- कक्षा छोड्ने प्रवृत्ति विश्लेषण गर्नु ।
- सङ्कायगत रुपमा कक्षा छोड्ने दरको विश्लेषण गर्नु ।
- कक्षागत रुपमा कक्षा छोड्ने दरको विश्लेषण गर्नु ।

विधि

यस लेखमा आवश्यक पर्ने सूचनाहरु द्वितीय स्रोतमा आधारित रहेर सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पसको विद्यार्थी अभिलेखबाट सङ्कलन गरिएको छ भने विषयवस्तुसँग सम्बन्धित विविध पक्षहरुको तथ्याङ्कीय आँकडाहरुको आधारमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक ढाँचा अपनाइएको छ ।

अध्ययनको सिमा

यस लेखमा सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पसमा स्नातक तह अन्तर्गत शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ देखि २०७७/०७८ सम्मका चार शैक्षिक वर्षहरुमा विभिन्न कक्षामा भर्ना भएका र वार्षिक परीक्षामा संलग्न भएको विद्यार्थीहरुको विवरण मात्र समावेश गरिएको छ ।

प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण

सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस ग्रामीण क्षेत्रमा सञ्चालित स्नातक तह अन्तर्गत शिक्षा शास्त्र सङ्काय र व्यवस्थापन सङ्कायको अध्ययन अध्यापन हुने एक सामुदायिक क्याम्पस हो । यस क्याम्पसमा ग्रामिण क्षेत्रका गरिव र पिछडिएको क्षेत्र र वर्गका विद्यार्थीहरु र विशेष गरी छात्राहरु अध्ययन गर्न आउने गरेको पाइन्छ । जसले गर्दा यस क्याम्पसको अध्ययन अध्यापन प्रक्रियामा गरिवीको प्रभाव अनुमान गर्न सकिन्छ । यसको उदाहरणको रुपमा नियमित रुपमा

कक्षामा विद्यार्थीहरु उपस्थित नहुने, पुस्तकालयको पाठ्यपुस्तकमा नै निर्भर रहने, समयमा नै शुल्क तिर्न नसक्ने जस्ता पक्षहरुलाई लिन सकिन्छ भने अध्ययनको बीचमा कक्षा छोड्ने एउटा कारण पनि गरिवी हो भनी अनुमान लगाउन सकिन्छ । स्नातक तहको अध्ययनको क्रममा बीचमा कक्षा छोड्नुको वास्तविक कारणहरु खोजी गर्नु जरुरी छ भन्ने कुरा स्नातक तहको अध्ययनमा विद्यार्थी सङ्ख्या क्रमिक रुपमा घट्दै जानु, कक्षा छोड्ने दर वृद्धि हुँदै जानु जस्ता कुराहरुले देखाउँछ । यस सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पसमा स्नातक तह अन्तर्गत शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ देखि २०७७/०७८ सम्मको स्नातक तहका कक्षाहरुमा विद्यार्थी भर्ना, परीक्षामा संलग्नता र बीचमा कक्षा छोड्ने प्रवृत्तिको विश्लेषण गर्दा निम्न अवस्था देखियो ।

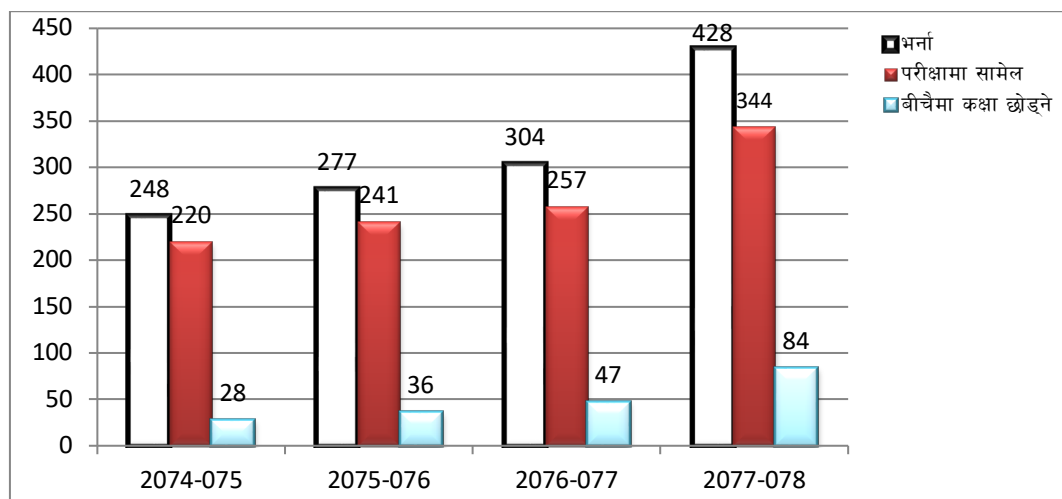
तालिका नं. १

चार शैक्षिक वर्षको जम्मा विद्यार्थी विवरण

विद्यार्थी भर्ना					परीक्षामा संलग्नता				बीचैमा कक्षा छोड्ने	बीचैमा कक्षा छोड्ने %
वर्ष	जम्मा विद्यार्थी	छात्र	छात्रा	पिछडिएको वर्ग	जम्मा विद्यार्थी	छात्र	छात्रा	पिछडिएको वर्ग		
२०७४/०७५	248	71	177	29	220	60	160	23	28	11.29
२०७५/०७६	277	71	206	41	241	64	177	35	36	12.99
२०७६/०७७	304	84	220	49	257	66	191	37	47	15.46
२०७७/०७८	428	120	308	67	344	88	256	57	84	19.63

प्रस्तुत तालिका अनुसार विश्लेषण गर्दा सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पसको शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ देखि २०७७/०७८ सम्मको भर्ना, परीक्षामा संलग्नता र बीचैमा कक्षा छोड्ने प्रवृत्ति बढ्दो रुपमा रहेको देखिन्छ । जसमा प्रत्येक शैक्षिक वर्षमा विद्यार्थी भर्ना क्रमशः २४८, २७७, ३०४ र ४२८ (छात्र ७१, ७१, ८४ र १२० तथा छात्रा १७७, २०६, २२० र ३०८ साथै पिछडिएको वर्ग २९, ४१, ४९, ६७) को अवस्थामा बढ्दै गएको छ भने वार्षिक परीक्षामा संलग्नता २२०, २४१, २५७ र ३४४ (छात्र ६०, ६४, ६६ र ८८ तथा छात्रा १६०, १७७, १९१ र २५६ साथै पिछडिएको वर्ग २३, ३६, ४७ र ८४) को अवस्थामा बढ्दै गएको छ । यस

आधारमा विश्लेषण गर्दा कक्षा छोड्ने प्रवृत्ति क्रमशः ११.२९, १२.९९, १५.४६ र १९.६३ को अवस्थामा रहेको देखिन्छ । भर्ना सङ्ख्या वृद्धिसँगै कक्षा छोड्ने दर पनि तीव्र रुपमा बढ्दै गएको देखिन्छ । यसरी अध्ययन पूरा नगरी बीचैमा कक्षा छोड्नेहरूमा छात्र, छात्रा, पिछडिएको वर्ग समेतका विद्यार्थीहरू रहेका छन् । यसलाई स्तम्भ चित्रमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत स्तम्भ चित्रको आधारमा गत शैक्षिक वर्ष २०७४-०७५ देखि २०७७-०७८ सम्मको विद्यार्थी भर्ना, वार्षिक परीक्षामा संलग्नता र अध्ययन पूरा नगरी बीचैमा कक्षा छोड्ने दरको विश्लेषण गर्दा विद्यार्थी भर्ना सङ्ख्यामा प्रत्येक शैक्षिक वर्षमा वृद्धि हुँदै गएको छ भने विद्यार्थी भर्नामा भएको वृद्धिसँगै परीक्षामा संलग्नता र आफ्नो अध्ययन पूरा नगरी बीचैमा कक्षा छोड्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या पनि वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ ।

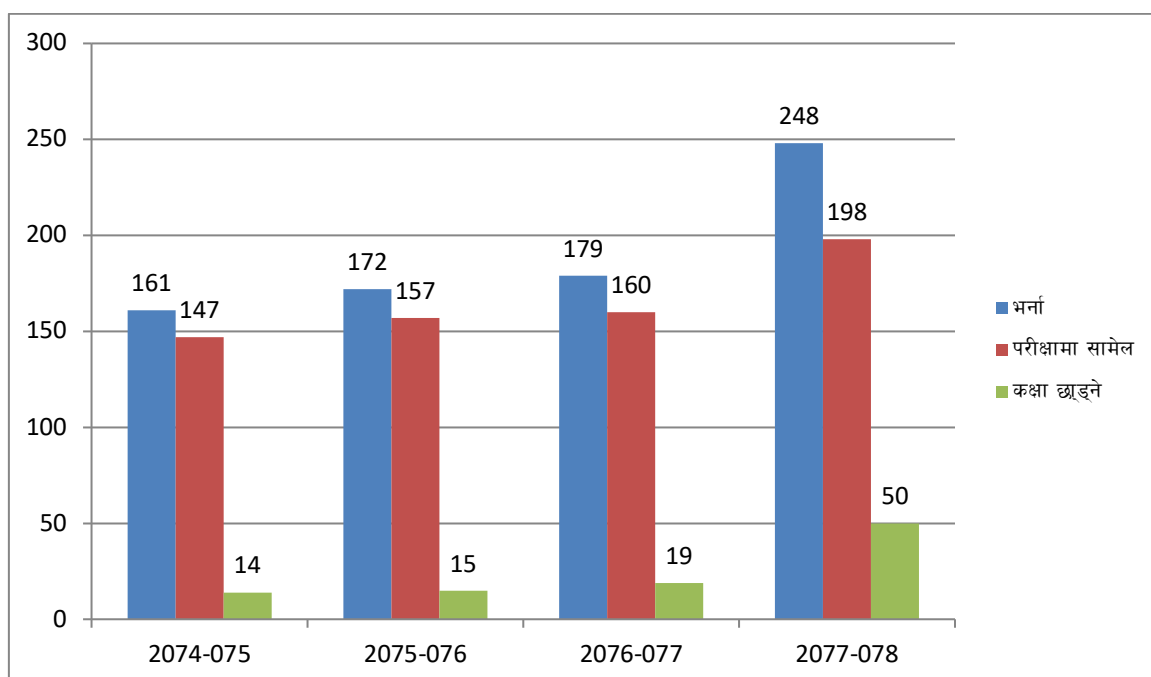
सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पसमा व्यवस्थापन र शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातक तहमा अध्ययन अध्यापन हुँदै आएको छ । उक्त दुवै सङ्काय जम्मा भर्ना भएका, परीक्षामा सामेल र बीचैमा कक्षा छोड्ने विद्यार्थीहरूको अवस्था विश्लेषण गर्दा निम्नानुसारको अवस्था देखियो ।

तालिका नं. २

चार शैक्षिक वर्षको व्यवस्थापन सङ्कायमा जम्मा विद्यार्थी विवरण

वर्ष	विद्यार्थी भर्ना				परीक्षामा संलग्नता				बीचैमा कक्षा छोड्ने	बीचैमा कक्षा छोड्ने %
	जम्मा विद्यार्थी	छात्र	छात्रा	पिछडिएको वर्ग	जम्मा विद्यार्थी	छात्र	छात्रा	पिछडिएको वर्ग		
२०७४/०७५	161	58	103	13	147	51	96	11	14	8.69
२०७५/०७६	172	57	115	20	157	52	105	18	15	8.72
२०७६/०७७	179	63	116	25	160	54	106	18	19	10.61
२०७७/०७८	248	97	151	35	198	72	126	28	50	20.16

तालिका नं. २ मा प्रस्तुत तथ्याङ्क अनुसार शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ देखि २०७७/०७८ सम्मको चार शैक्षिक वर्षमा स्नातक तह व्यवस्थापन सङ्काय अन्तर्गत विद्यार्थी भर्ना सङ्ख्या क्रमशः १६१, १७२, १७९, २४८ को अवस्थामा वृद्धि भएको देखिन्छ, जसमा छात्रहरुको सङ्ख्या ५८, ५७, ६३ र ९७ तथा छात्राहरुको सङ्ख्या १०३, ११५, ११६ र १५१ साथै पिछडिएको वर्गको सङ्ख्या १३, २०, २५ र ३५ रहेको छ । यस्तै गरी वार्षिक परीक्षामा सामेल विद्यार्थीहरुको सङ्ख्या क्रमशः १४७, १५७, १६० र १९८ जना रहेको छ । जसमा छात्र क्रमशः ९१, ५२, ५४ र ७२ तथा छात्रा ९६, १०५, १०६, १२६ साथै पिछडिएको वर्ग ११, १८, १८ र २८ जना रहेका छन् । यस आधारमा विश्लेषण गर्दा अध्ययन पूरा नगरी बीचैमा कक्षा छोड्ने दर क्रमशः ८.६९, ८.७२, १०.६१ र २०.१६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । उक्त चार शैक्षिक वर्षको कक्षा छोड्ने दर तुलनात्मक रुपमा विश्लेषण गर्दा कक्षा छोड्नेहरुमा छात्र, छात्रा तथा पिछडिएको वर्गका विद्यार्थीहरु समेत रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ । यसलाई स्तम्भ चित्रमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

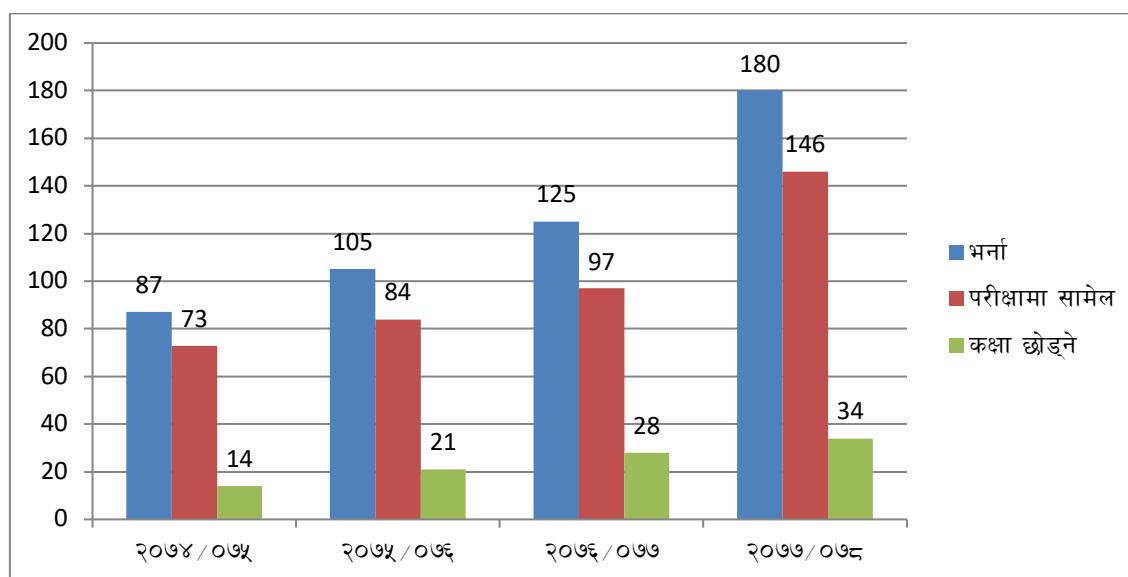
यस्तै गरी शिक्षाशास्त्र सङ्कायमा शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ देखि २०७७/०७८ सम्मको चार शैक्षिक वर्षको विद्यार्थी भर्ना, वार्षिक परीक्षामा संलग्नता र बीचैमा कक्षा छोड्ने विद्यार्थीहरुको सङ्ख्या विश्लेषण गर्दा निम्न अवस्था देखियो ।

तालिका नं. ३

चार शैक्षिक वर्षको शिक्षाशास्त्र सङ्कायमा जम्मा विद्यार्थी विवरण

विद्यार्थी भर्ना				परीक्षामा संलग्नता				बीचैमा कक्षा छोड्ने	बीचैमा कक्षा छोड्ने %
वर्ष	जम्मा विद्यार्थी	छात्र	छात्रा	पिछडिएको वर्ग	जम्मा विद्यार्थी	छात्र	छात्रा	पिछडिएको वर्ग	
२०७४/०७५	87	13	74	16	73	9	64	12	14
२०७५/०७६	105	14	91	21	84	12	72	17	21
२०७६/०७७	125	21	104	24	97	12	85	19	28
२०७७/०७८	180	23	157	32	146	16	130	29	34

तालिका नं. ३ मा प्रस्तुत तथ्याङ्क अनुसार शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ देखि २०७७/०७८ सम्मको चार शैक्षिक वर्षमा स्नातक तह शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत विद्यार्थी भर्ना सङ्ख्या क्रमशः ८७, १०५, १२५, १८० का दरले वृद्धि भएको देखिन्छ जसमा छात्रहरुको सङ्ख्या क्रमशः १३, १४, २१ र २३ रहेको छ भने छात्राहरुको सङ्ख्या क्रमशः ७४, ९१, १०४ र १५७ रहेको छ। उक्त शैक्षिक वर्षहरुमा वार्षिक परीक्षामा संलग्नताको अवस्था हेर्दा ७३, ८४, ९७ र १४६ (छात्र ९,१२, १२, र १६ तथा छात्रा ६४, ७२, ८५ र १३० जना) रहेको छ। यस आधारमा विश्लेषण गर्दा शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ देखि २०७७/०७८ सम्म वार्षिक रुपमा क्रमशः १६.०९, २०.००, २२.४० र १८.८९ प्रतिशत विद्यार्थीहरुले आफ्नो अध्ययन छोडेको देखिन्छ। तुलनात्मक रुपमा विश्लेषण गर्दा शैक्षिक वर्ष २०७६/०७७ मा सबभन्दा बढी (२२.४० प्रतिशत) विद्यार्थीहरुले कक्षा छोडेको देखिन्छ। कक्षा छोड्नेहरुमा छात्र, छात्रा तथा पिछडिएको वर्गका विद्यार्थीहरु रहेका छन्। यसलाई स्तम्भ चित्रमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ।

शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ देखि २०७७/०७८ सम्मको चार शैक्षिक वर्षमा कक्षागत रुपमा भर्ना भएका, परीक्षामा सामेल र बीचैमा कक्षा छोड्ने विद्यार्थीहरुको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा निम्न अवस्था देखियो ।

तालिका नं. ४

चार शैक्षिक वर्षका प्रथम वर्षका विद्यार्थीहरुको भर्ना, परीक्षामा संलग्नता र कक्षा छोड्ने विवरण

विद्यार्थी भर्ना					परीक्षामा संलग्नता				बीचैमा कक्षा छोड्ने	बीचैमा कक्षा छोड्ने %
वर्ष	जम्मा विद्यार्थी	छात्र	छात्रा	पिछडिएको वर्ग	जम्मा विद्यार्थी	छात्र	छात्रा	पिछडिएको वर्ग		
२०७४/०७५	89	24	65	9	85	23	62	8	4	4.49
२०७५/०७६	80	21	59	18	75	19	56	17	5	6.25
२०७६/०७७	102	30	72	17	85	24	61	13	17	16.67
२०७७/०७८	219	65	154	31	177	48	129	27	42	19.18

प्रस्तुत तालिकाको आधारमा विश्लेषण गर्दा शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ देखि २०७७/०७८ सम्ममा यस क्याम्पसमा स्नातक तह प्रथम वर्षमा विद्यार्थी भर्ना शैक्षिक वर्ष २०७५/०७६ मा बाहेक प्रवृत्ति बढ्दो रुपमा देखिन्छ । जस अनुसार शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ जम्मा ८९ जना विद्यार्थीहरु प्रथम वर्षमा भर्ना भएकोमा क्रमशः ८०, १०२ हुँदै शैक्षिक वर्ष २०७६/०७७ मा २१९ जना भर्ना भएको देखिन्छ । जसमा छात्रहरुको तुलनामा छात्राहरुको सङ्ख्या बढी रहेको देखिन्छ । प्रथम वर्षमा भर्ना भएको विद्यार्थीहरुको वार्षिक परीक्षामा संलग्नताको अवस्थाको आधारमा विश्लेषण गर्दा अध्ययन पूरा नगरी बीचैमा कक्षा छोड्ने प्रवृत्ति बढ्दो रुपमा रहेको देखिन्छ । शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ मा कक्षा छोड्ने विद्यार्थी भर्ना सङ्ख्याको ४.४९ प्रतिशत रहेकोमा क्रमशः ६.२५, १६.६७ प्रतिशत हुँदै शैक्षिक वर्ष २०७७/०७८ मा १९.१८ प्रतिशत विद्यार्थीहरुले बीचैमा कक्षा छोडेका देखिन्छ । तुलनात्मक रुपमा अध्ययन गर्दा पछिल्लो दुई शैक्षिक वर्षहरुमा कक्षा छोड्ने विद्यार्थीहरुको सङ्ख्या अत्यधिक बढेको अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

स्नातक तह दोस्रो वर्षको विद्यार्थी भर्ना, परीक्षामा संलग्नता र कक्षा छोड्ने अवस्था विश्लेषण गर्दा निम्न अवस्था देखियो ।

तालिका नं. ५

चार शैक्षिक वर्षका दोस्रो वर्षका विद्यार्थीहरुको भर्ना, परीक्षामा संलग्नता र कक्षा छोड्ने विवरण

विद्यार्थी भर्ना					परीक्षामा संलग्नता				बीचैमा कक्षा छोड्ने	बीचैमा कक्षा छोड्ने %
वर्ष	जम्मा विद्यार्थी	छात्र	छात्रा	पिछडिएको वर्ग	जम्मा विद्यार्थी	छात्र	छात्रा	पिछडिएको वर्ग		
२०७४/०७५	77	21	56	10	63	15	48	7	14	18.18
२०७५/०७६	85	23	62	9	67	19	48	6	18	21.18
२०७६/०७७	77	21	56	18	62	15	47	13	15	19.48
२०७७/०७८	85	24	61	14	65	13	52	12	20	23.53

तालिका नं. ५ मा प्रस्तुत तथ्याङ्क अनुसार शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ देखि २०७७/०७८ सम्मका शैक्षिक वर्षहरूमा स्नातक तह दोस्रो वर्षमा विद्यार्थी भर्ना क्रमशः ७७, ८५, ७७ र ८५ जना रहेको छ । जसमा छात्रहरू क्रमशः २९, २३, २९ र २४ जना तथा छात्राहरू क्रमशः ५६, ६२, ५६ र ६१ जना साथै पिछडिएको वर्षका विद्यार्थीहरू १०, ९, १८ र १४ जना रहेका छन् । तर वार्षिक परीक्षामा संलग्न विद्यार्थीहरू क्रमशः ६३, ६७, ६२ र ६५ जना जसमा छात्र क्रमशः १५, १९, १५ र १३ जना, छात्राहरू क्रमशः ४८, ४८, ४७ र ५२ जना साथै पिछडिएको वर्गका विद्यार्थीहरू १४, १८, १५ र २० जना रहेका छन् । यस आधारमा विश्लेषण गर्दा शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ देखि २०७७/०७८ सम्ममा स्नातक तह दोस्रो वर्षमा भर्ना भएका विद्यार्थीहरू मध्ये क्रमशः १८.१८ प्रतिशत, २१.१८ प्रतिशत, १९.४८ प्रतिशत र २३.५३ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले बीचैमा कक्षा छोडेको देखिन्छ । यो कक्षा छोड्ने सङ्ख्या अधिक रहेको र यसबाट विद्यार्थी, अभिभावक तथा क्याम्पसको शैक्षिक लगानी निकै खेर गएको अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

स्नातक तह तेस्रो वर्षको गत चार शैक्षिक वर्षको भर्ना, परीक्षामा संलग्नता र बीचैमा कक्षा छोड्ने अवस्थाको विश्लेषण गर्दा निम्न अवस्था देखियो ।

तालिका नं. ६

चार शैक्षिक वर्षका तेस्रो वर्षका विद्यार्थीहरूको भर्ना, परीक्षामा संलग्नता र कक्षा छोड्ने विवरण

विद्यार्थी भर्ना					परीक्षामा संलग्नता				बीचैमा कक्षा छोड्ने	बीचैमा कक्षा छोड्ने %
वर्ष	जम्मा विद्यार्थी	छात्र	छात्रा	पिछडिएको वर्ग	जम्मा विद्यार्थी	छात्र	छात्रा	पिछडिएको वर्ग		
२०७४/०७५	54	16	38	8	48	13	35	7	6	11.11
२०७५/०७६	64	13	51	7	56	13	43	6	8	12.50
२०७६/०७७	68	19	49	8	58	15	43	5	10	14.71
२०७७/०७८	66	17	49	16	58	15	43	12	8	12.12

प्रस्तुत तालिकाको आधारमा विश्लेषण गर्दा शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ देखि २०७७/०७८ सम्मको चार वर्षमा स्नातक तह तेस्रो वर्षमा क्रमशः ५४, ६४, ६८ र ६६ (छात्र १६, १३, १९ र १७ तथा छात्रा ३८, ५१, ४९ र ४९ र पिछडिएको वर्ग ८, ७, ८ र १६) जना विद्यार्थीहरू भर्ना भएकामा वार्षिक परीक्षामा सामेल क्रमशः ४८, ५६, ५८ र ५८ (छात्र १३, १३, १५ र

१५ तथा छात्रा ३५, ४३, ४३, ४३ र पिछडिएको वर्ग ७, ६, ५, १२) जना रहेका छन् । यस आधारमा विश्लेषण गर्दा क्रमशः ११.११, १२.५०, १४.७१ र १२.१२ प्रतिशत विद्यार्थीहरु बीचैमा कक्षा छोड्ने रहेका छन् ।

यस्तै गरी गत चार वर्षको स्नातक तह चौथो वर्षको विद्यार्थी भर्ना, परीक्षामा संलग्नता र बीचैमा कक्षा छोड्ने अवस्थाको विश्लेषण गर्दा निम्न अवस्था देखियो ।

तालिका नं. ७

चार शैक्षिक वर्षका चौथो वर्षका विद्यार्थीहरुको भर्ना, परीक्षामा संलग्नता र कक्षा छोड्ने विवरण

विद्यार्थी भर्ना					परीक्षामा संलग्नता				बीचैमा कक्षा छोड्ने	बीचैमा कक्षा छोड्ने %
वर्ष	जम्मा विद्यार्थी	छात्र	छात्रा	पिछडिएको वर्ग	जम्मा विद्यार्थी	छात्र	छात्रा	पिछडिएको वर्ग		
२०७४/०७५	28	10	18	2	24	9	15	1	4	14.29
२०७५/०७६	48	14	34	7	43	13	30	6	5	10.42
२०७६/०७७	57	14	43	6	52	12	40	6	5	8.77
२०७७/०७८	58	14	44	6	44	12	32	6	14	24.14

तालिका नं. ७ मा प्रस्तुत तथ्याङ्क अनुसार शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ देखि २०७७/०७८ सम्म स्नातक तह चौथो वर्षमा भर्ना भएका विद्यार्थीहरुको सङ्ख्या क्रमशः २८, ४८, ५७ र ५८ (छात्र १०, १४, १४, १४ तथा छात्रा १८, ३४, ४३, ४४ र पिछडिएको वर्ग २, ७, ६, ६) जना भएकोमा वार्षिक परीक्षामा सामेल विद्यार्थीहरुको सङ्ख्या क्रमशः २४, ४३, ५२ र ४४ (छात्र ९, १२, १२, १२ तथा छात्रा १५, ३०, ४०, ३२ र पिछडिएको वर्ग १, ६, ६, ६ रहेका छन् । यस आधारमा विश्लेषण गर्दा उक्त शैक्षिक वर्षहरुमा क्रमशः १४.२९, १०.४२, ८.७७ र २४.१४ प्रतिशत विद्यार्थीहरुले आफ्नो अध्ययन पूरा नगरी कक्षा छोडेको देखिन्छ । यसरी चौथो वर्षमा आइपुगेर अध्ययन पूरा नगर्ने प्रवृत्तिले व्यक्ति, अभिभावक तथा शैक्षिक संस्था र राज्यको लगानी खेर गएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

शिक्षा मानिसको चौतर्फी विकासको लागि अपरिहार्य छ । व्यक्तिले सुलभ रुपमा आफ्नो चाहना तथा इच्छा अनुसारको निश्चित स्तरको शिक्षा प्राप्त गर्न सकेमा आफ्नो जीवनशैली र व्यवहारलाई समयसापेक्ष अगाडि बढाउन सक्दछ । आर्थिक रुपमा हेर्ने हो भने शिक्षाको स्तर अनुसार नै आय आर्जनको स्तर हुने गरेको देखिन्छ । मानिसलाई गुणस्तरीय जीवन जीउने आधार तयार गर्ने तथा कुनै पेसा व्यवसायमा संलग्न रहेर जीविकोपार्जन, आय आर्जन गर्ने कार्यमा सक्षमता प्रदान गर्ने एक मात्र महत्वपूर्ण औजार शिक्षा नै हो । सामान्यत उच्च शिक्षा

आर्जन गरेका व्यक्तिहरुको आय आर्जन उच्च रहेको तथा कम शिक्षा हुनेको आय आर्जन न्यून नै भएको अवस्था देखिन्छ । यस्तै गरी विश्वव्यापी आवश्यकतालाई विश्लेषण गर्ने हो भने स्नातक तहको शिक्षा प्रत्येक व्यक्तिका लागि आवश्यक न्यूनतम शिक्षाको रुपमा हुनुपर्ने देखिन्छ । तर पछिल्लो समयमा उच्च शिक्षामा आफ्नो अध्ययन पूरा नगरी बीचैमा कक्षा छोड्ने प्रवृत्ति बढ्दो रुपमा रहेको छ । यसले उच्च शिक्षा प्रदायक संस्था, उच्च शिक्षा नियामक निकाय साथै आफ्ना सन्ततिको उच्च शिक्षाका लागि आर्थिक लगानी गर्ने अभिभावकहरुका लागि पनि चुनौतीपूर्ण विषय बनेको छ भन्न सकिन्छ । उच्च शिक्षामा बीचैमा कक्षा छोड्ने प्रवृत्ति बढ्दो रुपमा रहँदा विद्यार्थी, अभिभावक समुदाय तथा राज्यको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षति बढ्दै जाने सम्भावना रहन्छ । स्नातक तहमा भर्ना भएर आफ्नो अध्ययन पूरा नगरी बीचैमा अध्ययन छोड्ने परिपाटी बढ्दै जाँदा समाज तथा राष्ट्रले अपेक्षा गरे अनुसारको जनशक्ति प्राप्त गर्न नसकी समग्र विकास प्रक्रिया अवरुद्ध हुन्छ भने आर्थिक तथा शैक्षिक उन्नतिमा अवरोध सिर्जना हुन्छ । स्नातक तहमा भर्ना भएर विद्यार्थीहरुले आफ्नो आफ्नो अध्ययन पूरा नगरी बीचैमा अध्ययन छोड्नु शैक्षिक संस्था, अभिभावक तथा राज्यको लागि नै चुनौतीपूर्ण बन्न पुग्दछ भने विद्यार्थीहरुको आफ्नै समय तथा लगानीको क्षति पनि हो । सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पसमा शैक्षिक वर्ष २०७४/०७५ देखि २०७७/०७८ सम्मका चार शैक्षिक वर्षहरुमा स्नातक तहका विभिन्न कक्षाहरुमा भर्ना भई वार्षिक परीक्षामा सामेल भएका विद्यार्थीहरुको विवरण हो आधारमा विश्लेषण गर्दा निम्न निष्कर्ष प्राप्त गरिएको छ ।

- यस क्याम्पसमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरुमा छात्रहरुको तुलनामा छात्राहरुको सङ्ख्या अत्यधिक रहेको छ ।
- स्नातक तहमा आफ्नो अध्ययन पूरा नगरी बीचैमा कक्षा छोड्ने प्रवृत्ति बढ्दो रुपमा रहेको छ ।
- विद्यार्थी भर्ना सङ्ख्या बढ्दै जादा कक्षा छोड्ने दर पनि बढ्दै गएको छ ।
- कक्षा छोड्नेमा छात्र, छात्रा तथा पिछडिएको वर्गका विद्यार्थीहरु समेत रहेका छन् ।
- शैक्षिक वर्ष २०७७/०७८ मा कक्षा छोड्ने दर सबभन्दा बढी (१९.६३ प्रतिशत) रहेको छ ।
- व्यवस्थापन सङ्कायमा भन्दा शिक्षाशास्त्र सङ्कायमा कक्षा छोड्ने दर बढी देखिन्छ ।
- शिक्षाशास्त्र सङ्कायमा शैक्षिक वर्ष २०७६/०७७ मा सबभन्दा बढी (२२.४० प्रतिशत) र व्यवस्थापन सङ्कायमा शैक्षिक वर्ष २०७७/०७८ मा सबभन्दा बढी (२०.१६ प्रतिशत) विद्यार्थीहरुले कक्षा छोडेका छन् ।
- स्नातक तह प्रथम वर्षमा शैक्षिक वर्ष २०७७/०७८ मा १९.१८ प्रतिशत, दोस्रो वर्षमा शैक्षिक वर्ष २०७७/०७८ मा २३.५३ प्रतिशत, तेस्रो वर्षमा शैक्षिक वर्ष २०७६/०७७१४.७१ प्रतिशत र चौथो वर्षमा २०७७/०७८ मा २४.१४ प्रतिशत विद्यार्थीहरुले कक्षा छोडेका छन् ।

यसले शैक्षिक लगानी साथै स्नातक तहको अपेक्षित जनशक्ति उत्पादन प्रक्रिया समस्यापूर्ण देखिएको छ । तसर्थ अध्ययन पूरा नगरी बीचैमा कक्षा छोड्ने कारणहरु तथा न्यूनीकरण गर्ने उपायहरुको खोजी गरी न्यूनीकरणका उपायहरु अवलम्बन गर्नुपर्ने अवश्यकता छ । यसका लागि सरोकावाला निकायहरुले जवाफदेहिताका साथ उच्च शिक्षा तहमा विद्यार्थीहरुले अध्ययन पूरा नगरी बीचैमा कक्षा छोड्नुपर्ने कारण सम्बन्धमा खोज, अध्ययन अनुसन्धान कार्य अगाडि बढाउन जरुरी देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची :

दाहाल डा. महेशरज र अन्य (२०६९), *विकास र शिक्षाको अर्थशास्त्र*, काठमाण्डौ : एम के पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स ।

परीक्षा व्यवस्थापन समिति (२०७७), *नतिजा विश्लेषण प्रतिवेदन*, बुद्धशान्ति-१, भापा : सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस ।

शर्मा चिरञ्जीवी र शर्मा निर्मला, (२०७५), *शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय आधार*, काठमाण्डौ : एम के पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स ।

शिवाकोटी प्रा. डा. धुवराज र पौडेल मीनराज, (२०७३), *शिक्षाको अर्थशास्त्र*, काठमाण्डौ : एम के पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स ।

सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस (२०७६), *विद्यार्थी भर्ना तथा परीक्षामा संलग्नता प्रतिवेदन २०७४/०७५*, बुद्धशान्ति-१, भापा : (अप्रकाशित प्रतिवेदन) ।

सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस (२०७७), *विद्यार्थी भर्ना तथा परीक्षामा संलग्नता प्रतिवेदन २०७५/०७६*, बुद्धशान्ति-१, भापा : (अप्रकाशित प्रतिवेदन) ।

- सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस (२०७८), *विद्यार्थी भर्ना तथा परीक्षामा संलग्नता प्रतिवेदन २०७६/०७७*, बुद्धशान्ति-१, भाषा : (अप्रकाशित प्रतिवेदन) ।
- सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस (२०७९), *विद्यार्थी भर्ना तथा परीक्षामा संलग्नता २०७७/०७८*, (प्रशासनिक अभिलेख), बुद्धशान्ति-१, भाषा ।
- सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस (२०७६), *वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन २०७५/०७६*, बुद्धशान्ति-१, भाषा : सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस ।
- सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस (२०७७), *वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन २०७६/०७७*, बुद्धशान्ति-१, भाषा: सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस ।
- सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस (२०७८), *वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन २०७७/०७८*, बुद्धशान्ति-१, भाषा : सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस ।

सेयरबजारमा कम्पनीहरुको बजार मूल्य र आम्दानीबिचको अन्तरसम्बन्ध विश्लेषण

भवानीशङ्कर भट्टराई
सहायक प्राध्यापक
सीतारमेश बहुमुखी क्याम्पस

लेख सार

सेयर बजारको जानकारी, महत्व, यसका कार्य क्षेत्रहरु तथा सेयर बजारले पूँजी निमार्ण र यसको परिचालनमा निर्वाह गर्ने भूमिकाको बारेमा जानकारी प्रदान गरी सेयर बजारमा लगानी गर्नुपूर्व आधार मान्नु पर्ने गणितीय तथ्यहरु साथै सेयर बजारको गणितीय विश्लेषणसमेत गर्ने जमर्को यस लेखमा गरिएको छ । एउटा सामान्य व्यक्तिले शेयर बजारलाई कसरी बुझ्ने भन्ने विषयवस्तु नै यस लेखको प्रमुख केन्द्र रहेको छ । यसमा तथ्याङ्क विश्लेषणका लागि *Correlation* र *Regretion Tools* को प्रयोग गरिएको

छ । यस लेखले सेयर बजारमा सेयरको मूल्यमा उतारचढाव भइ नै रहन्छ, जुन उतारचढाव स्वाभाविक छ भने उतारचढावलाई कम्पनीको औसत वार्षिक आयले के कस्तो प्रभाव पार्दछ र कम आय भएका कम्पनीहरूको मूल्य र बढी आय भएका कम्पनीहरूको मूल्यमा प्रतिसेयर आमदानी र सेयरको बजार मूल्यविचको सम्बन्धलाई विशेष महत्वका साथ सामान्य तरिकाबाट प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ

मुख्य शब्दावली : सेयरबजार, नेप्से, धितोपत्र, दलाल, सेयरधनी, ट्रेजरीबिल, तरलता

परिचय (Introduction)

सेयर बजारलाई साधारण अर्थमा व्याख्या गर्नुपर्दा कुनै पनि सार्वजनिक संस्थानका सेयरहरूको कारोबार (किनबेच) गर्ने ठाउँलाई बुझाउँछ । देश तथा विदेशमा छरिएर रहेका स-साना लगानीयोग्य पूँजीलाई सङ्कलन गरी यसको परिचालन गरी देशको अर्थतन्त्रलाई चलायमान गराउने एउटा महत्वपूर्ण आर्थिक संयन्त्रको रूपमा सेयर बजारलाई लिने गरिन्छ । वैश्विक परिवेशमा हेर्दा सेयर बजारको सुरुवात अधि र पछिको समयमा विभिन्न देशहरूको अर्थतन्त्रमा खासगरी पूँजीको परिचालन र पूँजीको निर्माणको क्षेत्रमा सेयर बजारको महत्व र आवश्यकता अत्यधिक रहेको छ । सेयर बजारले छरिएर रहेका स-साना लगानीयोग्य बचतलाई सुव्यवस्थित र सुरक्षित (जोखिमसहित) तरिकाबाट दीर्घकालीन तथा अल्पकालीन रूपमा व्यवस्थापन गर्न तथा लगानीयुक्त रकमको निर्माण गर्नमा ठुलो भूमिका खेलेको छ ।

कुनै पनि देशको सामाजिक-आर्थिक कल्याण धेरै हदसम्म सक्षम र प्रभावकारी वित्तीय बजारको सञ्चालनमा निर्भर रहेको हुन्छ । उत्पादनका साधनहरूको वितरण, रोजगार र मानिसहरूको उच्च जीवनस्तरको लागि आर्थिक पूर्वाधारको निर्माण भएको हुनुपर्दछ; जसको मेरुदण्ड भनेको नै सक्षम वित्तीय बजार हो किनभने वित्तीय बजारले बचतकर्ता र प्रयोगकर्ताबिच सम्बन्ध कायम गरी प्रतिभूति (Share) हरूको खरिद विक्रीबाट कोष प्रवाह गराउने र अर्थतन्त्रमा तरलता (Liquidity) प्रदान गर्ने एउटा सबल संयन्त्रको कार्य गर्दछ । सक्षम वित्तीय बजारको आवश्यकतालाई समयमा नै उच्च प्राथमिकता दिएको कारणबाट नै युरोपियन देशहरू र अमेरिका तथा जापान जस्ता देशहरू हिजोआज विकासको चरम चुलीमा पुग्न सफल भएका छन् । अर्थतन्त्रको समृद्धिका लागि वित्तीय साधन र स्रोतको उच्च परिचालन अति नै आवश्यक हुन्छ, जसको लागि, आमदानी, बचत र लगानीबिचको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ, जसलाई चलायमान गराउने काम पूँजी बजारले गर्दछ ।

कुनै देशको सरकार, स्थानीय निकाय र सङ्गठित संस्थाहरूले वित्तीय आवश्यकता पूरा गर्ने उद्देश्यले निश्कासन गर्ने, सेयर, ऋणपत्र र यस्तै अन्य प्रकारका हस्तान्तरणीय र बजारयोग्य प्रतिभूति (Securities) हरूलाई वित्तीय सम्पत्तिहरू (Financial Assets) भनिन्छ । यस प्रकारका वित्तीय सम्पत्तिहरूको खरिद विक्रीमा संलग्न बजारलाई नै प्रतिभूति बजार

(Security market or share market) भनिन्छ । यो बजारलाई वित्तीय बजार (Financial Market) पनि भनिन्छ ।

"Financial markets and institutions represent the markets and institutions where capital is raised, securities are traded, securities prices and interest rates are determined and tax and regulatory policies are enforced." Jift Madura

विश्वमा पहिलो पटक Amsterdam मा सन् १७०० ताका The Dutch East India Company को सेयरको कारोबारपश्चात् सेयर बजारको सुरुवात भएको मानिन्छ । जतिबेला उक्त कम्पनीले सयौं जहाजमार्फत वस्तुहरूको आयात तथा निर्यात गर्ने गर्दथ्यो र त्यही व्यवसायको वृद्धिका लागि पूँजी निर्माण गर्न त्यहाँका जनतालाई कम्पनीको सेयर बेचेर उक्त सेयरका आधारमा कम्पनीको कमाइको हिस्सा लाभांश बाड्ने कामको सुरुवात भएसँगै सन् १६९९ मा Amsterdam Stock Exchange, Netherland को स्थापना भएको थियो, पछि २२ सेप्टेम्बर २००० मा Brussels Stock Exchange र Peris Stock Exchange सँग गाभिएर हाल Euronext Amsterdam को रूपमा विश्वको पहिलो Stock Exchange Company सुचारु अवस्थामा रहेको छ ।

त्यस्तै गरी अमेरिकाको ७ मे १९९२ मा New York Stock Exchange को थालनी भएको थियो जबकि अमेरिकामा सेयर कारोबार १८१७ बाट नै सुरु भएको हो । NYSE को नाममा सुरु भएको चाहिँ १९९२ बाट हो । यो विश्वको सबैभन्दा धेरै बजारीकरण भएको बजार हो । यसको प्रमुख कार्यालय New York को Wall Street मा रहेको छ । त्यस्तै गरी जापानमा सन् १८७८ मा Tokyo Stock Exchange, बेलायतमा सन् १८०९ मा London Stock Exchange को सुरुवात भयो । पछि २००७ October मा Borsa Italiana सँग गाभिएर London Exchange Group (LSEG) बन्यो । त्यसै गरी भारतको सेयर बजारको इतिहास पनि धेरै लामो रहेको छ । सन् १८७५ मा Bombay Stock Exchange को नाममा भारतीय सेयर बजारको सुरुवात भएको थियो । जुन एसिया महाद्विपकै सबैभन्दा पुरानो सेयर बजारको रूपमा पनि चिनिन्छ । भारतमा जम्मा २४ वटा Stock Exchange रहेका छन् जसले क्षेत्रीय रूपमा सेयरको कारोबार गर्ने गर्दछन् भने National Stock Exchange (NSE) र Over the Counter Exchange of India (OICEI) ले राष्ट्रिय स्तरमा सेयरको कारोबार गर्ने गर्दछन् । हाम्रो छिमेकी राष्ट्र चीनमा पनि सेयरको कारोबार सन् १८६० को दशकमा नै सुरु भए पनि सन् १८९९ बाट Shanghai Stock Exchange को सुरुवात भएको पाइन्छ । चीनमा योबाहेक Shenzhen र Hongkong Stock Exchange रहेका छन् । भुटानमा सन् १९९३, बङ्गलादेशमा १९९८, पाकिस्तानमा २०१६, कतारमा १९९५ गरी लगभग विश्वका सबै देशमा सेयरको कारोबार हुने गरेको पाइन्छ ।

उद्देश्य

कुनै पनि अनुसन्धान गर्दा केही न केही उद्देश्य विना गरिएको हुँदैन चाहे उद्देश्य सानो होस् वा ठूलो होस् उद्देश्य अवश्य नै हुने गर्दछ, त्यसरी नै यो रिसर्चको उद्देश्य कम्पनीको आम्दानी अर्थात् प्रतिसेयर आम्दानी र उक्त कम्पनीको प्रतिसेयरको बजार मूल्य बिचमा कस्तो सम्बन्ध रहन्छ भनी त्यसको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्नु यो अनुसन्धान लेखनको मुख्य उद्देश्य हो भन्ने अनुसन्धान (रिसर्च)को अर्को उद्देश्य भनेको सेयर बजारको बारेमा केही जानकारी, यसका प्रक्रियाहरु साथै योसँग सम्बन्धित जिज्ञासा मेट्नु पनि रहेको छ । यो रिसर्चमार्फत एउटा पाठकले अथवा एउटा लगानी कर्ताले के कस्ता तथ्याङ्कलाई आधार मानेर कुनै पनि कम्पनीमा लगानी गर्नुपर्छ भन्ने कुराको जानकारी हासिल गर्न सक्छ साथमा कुन सेक्टरका कम्पनीहरुमा लगानी गर्न सकिन्छ वा सकिँदैन भन्ने विश्वासनीय जानकारी पनि पाउन सकिन्छ । तसर्थ, यो रिसर्च गर्दा तथ्याङ्कलाई प्रयोग गरी ती तथ्याङ्कलाई गणितीय विश्लेषण गरेर चरहरुबिच गणितीय सम्बन्ध स्थापित गरेर विश्वासनीय निष्कर्ष निकाल्नु रहेको छ ।

विधि

यो रिसर्चका लागि कम्पनीको औसत आम्दानीलाई मात्र **मूल्यलाई** परिवर्तन गर्ने मुख्य सूचकको रूपमा लिइएको छ । योबाहेक अन्य तत्वहरुलाई स्थिर मानिएको छ । यस लेखमा आवश्यक पर्ने सूचनाहरु द्वितीय स्रोतमा आधारित छन् भने विषयवस्तुसँग सम्बन्धित विविध पक्षहरुको तथ्याङ्कीय आँकडाहरुको आधारमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक ढाँचा अपनाइएको छ ।

विषय विश्लेषण

नेपालमा सेयर निस्कासन गरी सर्वसाधारणबाट पूँजी सङ्कलन गर्ने कामको थालनी वि.सं. १९९३ सालमा विराटनगर जुटमिल र नेपाल बैंक लिमिटेडले सेयर जारी गरेपछि सुरु भएको हो । नेपालमा धितोपत्र बजार सञ्चालन गर्न र आन्तरिक पूँजी परिचालन गरी पूँजी बजारको विकास गर्ने उद्देश्यबाट कम्पनी ऐन २०२१ अन्तर्गत २०३३ असार २२ गते सेक्युरिटी खरिद विक्री केन्द्रको स्थापना भयो । यो केन्द्र धितोपत्र कारोबार ऐन (पहिलो संशोधन) २०४९ अनुसार, २०५० साल जेठ १३ गते नेपाल स्टक एक्सचेन्ज (Nepse) लिमिटेडमा परिणत भयो । यसपछि मात्र सेयर बजारको सङ्गठनात्मक विकास र औपचारिक रूपमा नेपालमा दोस्रो बजारको कारोबार सुरु भयो । वि.सं. २०५० माघ ३० गते (12thFeb.1994) देखि धितोपत्र दलाल (Brokers) बजार निर्माता (Market Makers), मध्यस्तकर्ता (Intermediaries) मार्फत प्रतिस्पर्धाका आधारमा धितोपत्रको औपचारिक खरिदविक्री सुरु भई नेपालमा स्टक एक्सचेन्ज प्रणालीको थालनी भएको हो । नेप्सेमा परिणत हुनुअघि धितोपत्र बजारसम्बन्धी सम्पूर्ण काम (धितोपत्र निष्कासन तथा विक्री प्रबन्धक, प्रत्याभूतिकर्ता, धितोपत्र

दलाल, सरकारी ऋणपत्रको बजार निर्माता, कम्पनी प्रबन्धक, वित्तीय सल्लाहकार, सेयर मूल्याङ्कन तथा अन्य विभिन्न वित्तीय सेवासम्बन्धि कार्य) सेक्युरिटी खरिदबिक्री केन्द्रले नै गर्दै आएको थियो । तर नेप्सेमा परिणत भएपछि २५ दलाल (Brokers) तथा ५ बजार निर्माता (market maker) बाट काम सुरु गरेको थियो भने अहिले आएर नेपालको सेयर बजारमा जम्मा ५० वटा दलाल र ६ बजार निर्माताहरूले कार्य सञ्चालन गरिरहेका छन् जसमा केही ब्रोकरहरूले आफ्ना साखाहरू विस्तार गरी उपत्यकाबाहिर पनि सेवा प्रवाह गरिरहेका छन् । हालसम्म दलालका शाखाहरू २१ वटा शहरहरूमा जम्मा ४३ वटा रहेका छन् ।

पूँजीबजारको नियमन, अनुगमन, लगानीकर्ताको हकको संरक्षण र कम्पनीहरूमा संस्थागत सुशासन कायम गर्ने उद्देश्यबाट धितोपत्र कारोबार ऐन २०४० अन्तर्गत २०५० जेठ २५ गते नेपाल धितोपत्र बोर्ड (SEBON) को स्थापना भयो । धितोपत्र ऐन २०६३ अनुसार बोर्डका कार्य सञ्चालन हुँदै आएका छन् ।

Nepse को स्थापना कालदेखि नै बोलकबोल प्रथा (Open-Overcry system) बाट कारोबार भइरहेकोमा २०६४ भदौ ७ बाट कम्प्युटरकृत कारोबार सुरु भएको छ । यो सुरुवातसँगै धितोपत्र व्यावसायी (दलाल) हरूले कराएर मूल्य तोक्ने र कारोबार पाटीमा लेख्ने प्रथाको अन्त्य भएको छ । यस्तै २०७५ कार्तिक २० गतेबाट नेपाल स्टक एक्सचेन्ज (NEPSE) ले अनलाइन कारोबार प्रणालीको सुरुवात गर्‍यो । योसँगै नेप्सेको औसत कारोबार रकम, कारोबार सेयर सङ्ख्या र कारोबार सङ्ख्यामा उल्लेख्य वृद्धि भएको छ । NEPSE मा सूचीकृत हुन नसकेका र सूचीकरणबाट हटाइएका कम्पनीको सेयर कारोबारका लागि २०६५ जेठ १३ बाट over the counter-OTC बजार सुरुवात गरिएको छ । यसै गरी २०७२ माघ १७ देखि कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा दर्ता भएका तर Nepse मा सूचीकरण नभएका पब्लिक लिमिटेडले सेयर कारोबार गर्दा अनिवार्य OTC मार्केटमा दर्ता हुनुपर्ने र त्यसअन्तर्गत गरेका कारोबारहरूको मात्र नामसारी गर्ने व्यवस्था कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले गरेको छ ।

हाल नेपालको सेयर बजार (NEPSE) मा जम्मा ११ वटा समूहहरूबाट जम्मा २१७ वटा कम्पनीहरू सूचीकृत भएका छन् । र यसको कूल बजार पूँजीकरण ३० खर्ब (२०७९ साउन १४ सम्ममा) भन्दा बढी रहेको छ ।

कम्पनीका प्रकार

कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा दर्ता गरेर कम्पनी ऐन २०६३ अन्तर्गत कम्पनी सञ्चालन गरिन्छ । सेयर बजार यही कम्पनी व्यवसायसँग सम्बन्धित छ । यसैले सेयर कारोबार गर्दा हरेकपटक कम्पनीको कुरा आउँछ । बैंक, बिमा, जलविद्युत, सञ्चार, उत्पादनमूलक आदि कुनै प्रकारको व्यवसायमा कम्पनी आवद्ध हुन सक्छन् । कम्पनी प्राइभेट लिमिटेड र पब्लिक लिमिटेड गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । कम्पनीका लगानीकर्तालाई शेयरधनी (shareholder)

भनिन्छ । यिनै शेयरधनी सङ्ख्या र न्यूनतम पूँजीको आधारमा कम्पनीको वर्गीकरण गरिएको छ ।

क) प्राइभेट लिमिटेड कम्पनी (Private Limited Company)

कम्तीमा १ देखि बढीमा १०१ जनासम्म शेयरधनी भई कम्पनी ऐन २०६३ अनुसार कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा दर्ता गरिएको सङ्गठित संस्थालाई प्राइभेट लिमिटेड कम्पनी भनिन्छ । यी कम्पनीहरूले सर्वसाधारणमा सेयर जारी गर्न सक्दैनन् । तर पब्लिक लिमिटेडमा परिणत गरेर भने सेयर जारी गर्न सकिन्छ ।

ख) पब्लिक लिमिटेड कम्पनी (Public Limited Company)

पब्लिक लिमिटेड कम्पनीमा कम्तीमा सात र बढीमा जति पनि सेयर धनी हुन सक्ने व्यवस्था छ । पब्लिक लिमिटेड कम्पनी दर्ता गर्न कम्तीमा १ करोड रुपैयाँ चुक्ता पूँजी आवश्यक हुन्छ । यस्ता कम्पनीले सर्वसाधारणमा सेयर जारी गरी आवश्यक रकम सङ्कलन गर्न सक्छ तर कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा दर्ता भएका सबै पब्लिक लिमिटेड कम्पनीले सर्वसाधारणमा सेयर जारी गर्नेपने अनिवार्य व्यवस्था भने छैन । बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकबाट स्वीकृति प्राप्त 'क', 'ख', 'ग' र 'घ' वर्गका वित्तीय संस्थाले भने सर्वसाधारणमा सेयर जारी गर्नेपने बाध्यात्मक व्यवस्था छ । सेयर बजार र कारोबारको जति पनि कुरा गरिन्छ । ती सबै पब्लिक लिमिटेड कम्पनीसँग सम्बन्धित छन् । प्राइभेट लिमिटेड या सहकारीसँग सेयर बजारको सम्बन्ध रहँदैन ।

साधारण सेयर (Common Stock)

सर्वसाधारणमा सेयर जारी गरेका कम्पनीको साधारण सेयरलाई संस्थापक सेयर (Promoter Share) र सर्वसाधारण सेयर (Public Share) मा वर्गीकरण गरिएको छ ।

क) संस्थापक सेयर (Promoter Share)

कम्पनी स्थापना गर्ने व्यक्ति वा संस्थाले खरिद गरेको सेयर वा लगाएको पूँजीलाई संस्थापक सेयर भनिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्था र बिमा कम्पनीका संस्थापकले कम्पनी सञ्चालनमा आएको ५ वर्षसम्म सेयर विक्री गर्न या धितो राख्न पाउँदैनन् । तर अन्य कम्पनीको संस्थापक सेयर भने सर्वसाधारणमा सेयर जारी गरी बाँडफाँड गरेको तीन वर्षपछि विक्री गर्न या धितो राख्न मिल्छ ।

ख) सर्वसाधारण सेयर (Public Share)

धितोपत्र बोर्डको स्वीकृति लिई सर्वसाधारण जोकोहीले पनि किन्न सक्ने गरी कम्पनीले निस्कासन वा जारी गरेको सेयरलाई सर्वसाधारण सेयर (Public Share) भनिन्छ । यो

सेयर उक्त संस्थाका कर्मचारी, स्थानीयवासी (जलविद्युतलगायत उत्पादनसँग सम्बन्धित क्षेत्रमा मात्र) बाहेक सर्वसाधारणमा जारी सेयर कारोबारमा कुनै रोक लगाइएको हुँदैन । सेयर बाँडफाँड भई **Nepse** मा सूचीकृत भएपछि सेयर किनबेच गर्न सकिन्छ ।

अग्राधिकार सेयर (Preference Share)

अग्राधिकार भन्नाले पहिलो अधिकार भएको भन्ने बुझिन्छ । कम्पनीले आफूलाई आवश्यक परेको पैसा सर्वसाधारणबाट सङ्कलन गर्न जारी गरिएको अर्को प्रकारको सेयर अग्राधिकार सेयर हो । यो सेयर किन्ने व्यक्तिलाई अग्राधिकार सेयर धनी भनिन्छ । यो सेयरमा लगानी गर्नेले कम्पनीबाट निश्चित प्रतिशतका दरले लाभांश पाउँछन् । उदाहरणका लागि १२% अग्राधिकार सेयर भनिँएमा प्रत्येक वर्ष अङ्कित मूल्य (Per Value) को १२% नगद लाभांश प्राप्त गर्ने भन्ने बुझिन्छ । साधारण सेयरधनीलाई भन्दा अघि अग्राधिकार सेयरधनीलाई लाभांश बाडिन्छ । कम्पनी खारेजीमा जाने भएमा अग्राधिकार सेयरधनीले साधारण सेयरधनीले भन्दा अगाडि आफ्नो लगानी र सञ्चित लाभांश प्राप्त गर्दछन् । यसकारण यो सेयरलाई अग्राधिकार सेयर भनिएको हो । यिनै विशेषताले गर्दा अग्राधिकार सेयरमा गरिने लगानीलाई साधारण सेयरभन्दा तुलनात्मक रूपमा कम जोखिमपूर्ण मानिएको छ । यसको प्रतिफल पनि कम नै हुने गर्छ । सम्बन्धित कम्पनीले कुनै वर्ष नाफा आर्जन गर्न नसकेमा अग्राधिकार सेयरधनीलाई तोकिएको दरमा लाभांश बाड्नै पर्ने भन्ने कुनै बाध्यता हुँदैन । अर्कोतर्फ कम्पनीले जतिसुकै नाफा आर्जन गरे पनि अग्राधिकार सेयरधनीले तोकिएको दरभन्दा बढी लाभांश प्राप्त गर्न सक्दैनन् । अग्राधिकार सेयरमा बोनस सेयर तथा हकप्रद सेयर भन्ने हुँदैन र पाईदैन पनि ।

ऋणपत्र (Bond/Debenture)

कम्पनी तथा सरकारले आवश्यक पूँजी सर्वसाधारणबाट ऋणस्वरूप पनि सङ्कलन गर्छन् । यसरी सङ्कलन गरिने ऋणको एउटा एकाई मानौं १००० रुपैयाँको टुकालाई ऋणपत्र भनिन्छ । यसको अङ्कित मूल्य (Par Value) साधारणतः १००० रुपैयाँ हुन्छ । ऋणपत्रमा लगानी गर्नेले लगानीमा निश्चित प्रतिशत ब्याज प्राप्त गर्छन् । यसको ब्याज वार्षिक, अर्धवार्षिक वा त्रैमासिक रूपमा भुक्तानी गरिन्छ । तोकिएको समयमा सावाँ तथा ब्याज भुक्तानी गर्ने सर्तमा ऋणपत्र जारी गरिन्छ ।

सरकारले जारी गरेका ऋणपत्रलाई सरकारी ऋणपत्र (Government Bond) र कम्पनीले जारी गरेका ऋणपत्रलाई संस्थागत ऋणपत्र (Corporate Bond) भनिन्छ । साधारण सेयर र अग्राधिकार सेयरमा लाभांश दिनुअघि नै ऋणपत्रधनीलाई तोकिएको ब्याज भुक्तानी गर्नुपर्ने बाध्यता हुन्छ । ऋणपत्रधनी र कम्पनीको सम्बन्ध साहु र ऋणीको जस्तो हुन्छ । कथमकदाचित तोकिएको दर र समयमा ब्याज प्रदान गर्न असमर्थ भएमा ऋणपत्र धनीले कम्पनी खारेजीमा पठाउन अदालत जान सक्छन् । ऋणपत्र धनीलाई कम्पनीको वार्षिक

साधारण सभामा सहभागी हुने सञ्चालकमा उठ्ने तथा भोट दिने कुनै पनि अधिकार हुँदैन । बोनस तथा हकप्रद सेयर प्राप्त गर्ने अधिकार पनि ऋणपत्र धनीलाई हुँदैन । कम्पनी टाट पल्टिएमा वा बन्द भएमा ऋणपत्रका लगानीकर्ताले साधारण सेयरधनी तथा अग्राधिकार सेयरधनीभन्दा अगाडि रकम फिर्ता पाउँछन् । यसैले ऋणपत्रमा तुलनात्मक रूपमा सेयरमा भन्दा कम जोखिम हुन्छ ।

ऋणका प्रकार (Types of Bond or Debentures)

क) सुरक्षित तथा असुरक्षित (Secured and Unsecured)

कम्पनीले आफूसँग भएको सम्पत्ति बन्धक वा जमानत राखेर जारी गरेका ऋणपत्रलाई सुरक्षित ऋणपत्र वा बन्ध भनिन्छ, भने सम्पत्ति धितो वा बन्धक नराखी जारी गरेका ऋणपत्रलाई असुरक्षित ऋणपत्र वा डिबेन्चर भनिन्छ । बैंकहरूले ऋणपत्र जारी गर्दा कुनै पनि सम्पत्ति धितो राख्न नपाउने व्यवस्था नेपाल राष्ट्र बैंकले गरेको छ । तसर्थ बाणिज्य बैंकले जारी गर्ने ऋणपत्र भने असुरक्षित प्रकृतिका हुन्छन् ।

ख) विमोच्य वा अविमोच्य (Redeemable and Non-redeemable) :

निश्चित समयपछि साँवा तथा ब्याज फिर्ता भुक्तानी गर्ने गरी जारी गरिएको ऋणपत्रलाई विमोच्य अर्थात् फिर्ता हुने ऋणपत्र भनिन्छ । साँवा भुक्तानी गर्ने समय नतोकी जारी गरिएका ऋणपत्रलाई अविमोच्य अर्थात् फिर्ता नहुने ऋणपत्र भनिन्छ । नेपालमा जारी संस्थागत तथा सरकारी सबै ऋणपत्र फिर्ता हुने प्रकृतिका छन् ।

ग) परिवर्तनशील वा अपरिवर्तनशील (Convertible and Non Convertible) :

निश्चित समयपछि साधारण सेयरमा परिवर्तन गर्न सकिने गरी जारी गरिएको ऋणपत्रलाई परिवर्तनशील भनिन्छ, भने साधारण सेयरमा परिवर्तन गर्न नसकिनेलाई अपरिवर्तनशील ऋणपत्र वा बन्ड भनिन्छ । नेपालमा श्रीराम सुगर मिल लिमिटेडले २०५४ सालमा पहिलो पटक ९ करोड ३० लाख रुपैयाँ बराबरको परिवर्तनशील ऋणपत्र जारी गरेको थियो । यस्तो ऋणपत्र कम्पनीले मात्र जारी गर्छ, सरकारले गर्दैन ।

सरकारी धितोपत्र (Government Securities) :

सरकारले घाटा बजेट पूरा गर्न तथा साधारण र विकास खर्च जुटाउन सर्वसाधारणमा जारी गर्ने धितोपत्रलाई सरकारी धितोपत्र (Government Securities) भनिन्छ । सरकारी धितोपत्र नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गर्छ । यी सबै ऋणसँग सम्बन्धित हुन्छन् । सरकारी धितोपत्र जारी गर्नुको अर्को उद्देश्य बजारमा मुद्रा वा पैसाको सन्तुलन कायम राख्नु पनि हो । सरकारी धितोपत्र जारी गर्दा बजारबाट राष्ट्र बैंकमा पैसा जान्छ, जसले बजारमा पैसाको आपूर्ति घट्छ, भने राष्ट्र बैंकले बजारबाट धितोपत्र किन्दा पैसा बजारमा आउँछ, जसले

पैसाको आपूर्ति बढाउँछ । यसरी सरकारी धितोपत्र किनबेच गर्ने कामलाई राष्ट्र बैंकले खुलाबजार कारोबार (Open Market Operation) पनि भन्ने गर्छ ।

अल्पकालीन (Short Term) र दीर्घकालीन (Long Term) गरी सरकारी धितोपत्र समयका आधारमा दुई प्रकारका हुन्छन् । अल्पकालीन धितोपत्र बढीमा एक वर्ष अवधिका हुन्छन् भने दीर्घकालीन एक वर्षभन्दा बढी समयका हुन्छन् । ट्रेजरी बिल अल्पकालीन हो भने विकास ऋणपत्र दीर्घकालीन हो । सरकारी धितोपत्रमा व्यक्ति तथा संस्थाले लगानी गर्न सकिन्छ । यी धितोपत्र किनबेच गर्न तथा धितो राख्न पनि सकिन्छ । कतिपय धितोपत्र भने व्यक्तिले मात्र खरिद गर्न सकिने हुन्छन् ; जस्तै नागरिक बचतपत्र ।

कम्पनी टाट पल्टेमा लगानी गरेको रकम फिर्ता आउने सम्भावना अत्यन्तै न्यून हुन्छ । यसैले कम्पनीले जारी गरेका धितोपत्र (जस्तै : साधारण सेयर, ऋणपत्र, अग्राधिकार सेयर) मा गरिने लगानी जोखिमपूर्ण मानिन्छ । अत्यन्तै विरलै अवस्थामा बाहेक सरकार टाट नपल्टने भएकाले सरकारी धितोपत्रलाई जोखिममुक्त मानिन्छ ।

सरकारी धितोपत्रका प्रकार (Types of Government Securities) :

क) ट्रेजरी बिल (Treasury Bill) :

ट्रेजरी बिल सरकारले जारी गर्ने छोटो अवधिको ऋणपत्र हो । यसको अवधि बढीमा एक वर्ष हुन्छ । ट्रेजरी बिल २८, ९१, १८२ र ३६४ दिनका हुन्छन् । यसको निश्चित ब्याजदर हुँदैन । अङ्कित मूल्य १०० रुपैयाँ हुने ट्रेजरी बिलको निष्कासन बोलकबोल प्रकृयाबाट हुन्छ । ट्रेजरी बिल वित्तीय संस्था, गैरवित्तीय संस्था तथा आमनेपाली नागरिकले खरिद गर्नका लागि बोलपत्र पेश गर्न सक्छन् । यसको खरिदका लागि प्रतिस्पर्धी वा अप्रतिस्पर्धीको रुपमा बोलपत्र पेस गर्न सकिन्छ । 'क', 'ख' र 'ग' वर्गका वित्तीय संस्थाले अप्रतिस्पर्धीको रुपमा बोलपत्र पेश गर्न नपाउने व्यवस्था छ । कूल निष्कासन हुने रकमको १५% अप्रतिस्पर्धी बोलपत्रदाताका लागि छुट्याइएको हुन्छ । प्रतिस्पर्धी बोलपत्रदाताको बोलमूल्यबाट निर्धारित भारीत औसत दरमा अप्रतिस्पर्धी बोलवालाले बोलपत्र फर्ममा बोलमूल्य उल्लेख गर्नु पर्दैन । ट्रेजरी बिल कम्तीमा ५० हजार रुपैयाँको खरिद गर्न सकिन्छ । भुक्तानी मिति अगावै रकम आवश्यक परेमा ट्रेजरी बिल विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्थामा धितो राख्न वा बेच्न सकिन्छ ।

ख) विकास ऋणपत्र (Development Bond) :

आन्तरिक ऋण उठाउने क्रममा निश्चित ब्याजदर तोकेर बोलकबोल प्रक्रियाबाट निष्कासन गरिने मध्यमकालिन अवधिको ऋणपत्र विकास ऋणपत्र हो । यस्तो ऋणपत्र वित्तीय, गैरवित्तीय संस्थाका साथै नेपाली नागरिकले पनि खरिद गर्न पाउँछन् । विकास ऋणपत्र खरिद गर्न पनि प्रतिस्पर्धी वा अप्रतिस्पर्धीको रुपमा बोलपत्र पेस गर्न सकिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले

प्रतिस्पर्धीको रुपमा मात्र बोलपत्र पेस गर्न सक्छन् भने बाँकी प्रक्रिया ट्रेजरी बिलको प्रक्रियासँग मिल्न जान्छ ।

ग) नागरिक बचतपत्र (Citizen Saving Certificate) :

नागरिक बचतपत्र सरकारी ऋणपत्र नै हो । नागरिक बचतपत्र निश्चित ब्याजदर तोकेर निष्कासन गरिने मध्यमकालीन अवधिको ऋणपत्र हो । यो बचतपत्र नेपाली नागरिकले मात्र खरिद गर्न पाउँछन् । यसमा संस्थाले लगानी गर्न मिल्दैन । यो बचतपत्र खरिद गर्न इच्छुक नेपाली नागरिकले नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेका आवेदन केन्द्रमा आवेदन दिनुपर्छ । बचतपत्र परिवारको सदस्य तथा नाबालकको संयुक्त नाममा पनि खरिद गर्न सकिन्छ । नागरिक बचतपत्र खरिद गर्न कम्तीमा हजार रुपियाँको निवेदन दिनुपर्छ ।

घ) राष्ट्रिय बचत पत्र (National Saving Certificate) :

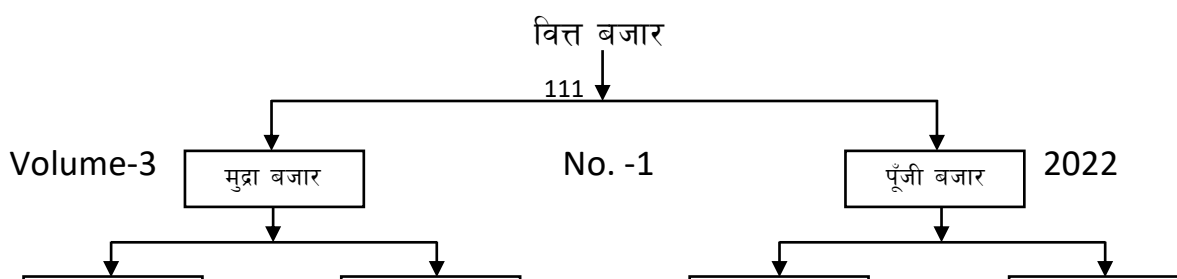
राष्ट्रिय बचतपत्र पनि नेपाल सरकारले जारी गर्ने दीर्घकालीन ऋणपत्र हो । यो पनि निश्चित प्रतिशत ब्याजदर तोकेर जारी गरिन्छ । यो बचतपत्र वित्तीय संस्थाले खरिद गर्न पाउँदैनन् । गैरवित्तीय संस्थार नेपाली नागरिकले मात्र खरिद गर्न पाउँछन् । राष्ट्रिय बचतपत्र खरिद गर्न न्यूनतम १० हजार रुपैयाँको निवेदन दिनुपर्छ । राष्ट्रिय बचतपत्रको ब्याज तोकिएको दरमा प्रत्येक ६/६ महिनामा राष्ट्र बैंकका कार्यालय तथा राष्ट्र बैंकबाट इजाजत प्राप्त 'क', 'ख' र 'ग' वर्गका वित्तीय संस्था र बजार निर्मातामार्फत लिन सकिन्छ । यसको दोस्रो बजार कारोबार राष्ट्र बैंकबाट ऋणपत्रको कारोबार गर्न इजाजत प्राप्त बजार निर्मातामार्फत गर्न सकिन्छ ।

वैदेशिक रोजगार बचतपत्र (Foreign Employment Saving Certificate) :

रोजगारीका लागि विदेश गएकाले स्वदेश पठाउने रकम (रेमिट्यान्स) लाई उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्ने उद्देश्यले आर्थिक वर्ष २०६६/६७ को बजेट मार्फत सरकारले वैदेशिक रोजगार बचतपत्र जारी गर्न सुरु गरेको हो । यो ऋणपत्र जारी गर्न अर्थ मन्त्रालयले वैदेशिक रोजगार बचत पत्रसम्बन्धी कार्यविधि २०६७ तयार पारेको छ ।

मुद्रा तथा पूँजी बजार (Money Market and Capital Market) :

वित्तीय कारोबार गरिने प्रक्रिया वा प्रणालीलाई सामान्य अर्थमा वित्त बजार भनिन्छ । वित्तीय बजार (Financial Market) लाई विभिन्न किसिमबाट परिभाषित गर्न सकिन्छ । कारोबार गर्ने तरिका र समयावधिका आधारमा वित्तीय बजारलाई विभाजन गरिएको छ । कारोबार गर्ने तरिकाका आधारमा प्राथमिक र दोस्रो बजारमा छुट्याइएको छ भने समयावधिका आधारमा मुद्रा बजार र पूँजी बजारमा विभाजन गरिएको छ ।

क) मुद्रा बजार (Money Market) :

कम्पनी तथा सरकारले छोटो समयका लागि जारी गरेका धितोपत्र तथा पूँजीको कारोबार हुने बजारलाई मुद्रा बजार भनिन्छ । अर्को शब्दमा बढीमा एक वर्ष समयावधि भएको पूँजीको कारोबार गर्ने बजार वा प्रणालीलाई मुद्रा बजार भनिन्छ । उदाहरणको लागि सरकारको तर्फबाट राष्ट्र बैंकले जारी गर्ने ट्रेजरी बिल (Treasury Bill) को अवधि एक वर्ष वा त्योभन्दा कम हुन्छ । यस्ता धितोपत्रको कारोबार हुने बजार मुद्रा बजार हो । त्यसरी नै एक वर्ष अथवा कम समयका लागि बैंक तथा वित्तीय कम्पनीहरूबाट ऋण लिने दिने काम गरिन्छ भने त्यो कारोबार पनि मुद्रा बजारसँग सम्बन्धित कारोबार हो । मुद्रा बजारसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण वित्तीय औजारहरू ऋणसँग सम्बन्धित औजार (Debt Instruments) मात्र हुन्छन् । मुद्रा बजारको नियमन तथा अनुगमन राष्ट्र बैंकले गर्छ ।

ख) पूँजी बजार (Capital Market) :

लामो समयावधि भएको पूँजी (Fund) अर्थात् वित्तीय औजार (Financial Instruments) को कारोबार गर्ने प्रणाली वा बजारलाई पूँजी बजार भनिन्छ । यहाँ लामो समयावधि भन्नाले एक वर्षभन्दा बढी समयलाई जनाउँछ । ऋणपत्र, अग्राधिकार सेयर र साधारण सेयर जारी गरी पूँजी सङ्कलन गर्नु पूँजी बजारअन्तर्गत पर्छ । यो बजारमा प्रयोग हुने वित्तीय औजारहरू ऋण तथा इक्विटी दुवै प्रकारका हुन्छन् । पूँजी बजारलाई प्राथमिक तथा दोस्रो बजारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । पूँजी बजारको नियमन तथा अनुगमन नेपाल धितोपत्र बोर्डले गर्छ ।

अ) प्राथमिक बजार (Primary Market) :

कम्पनी तथा सरकारले पहिलोपटक जारी गरेका धितोपत्रको कारोबार हुने बजारलाई प्राथमिक बजार भनिन्छ । प्रथम पटक भएको निष्कासनलाई प्राथमिक निष्कासन (Primary Issue), प्रारम्भिक सार्वजनिक निष्कासन (Initial Public Offering-IPO) पनि भनिन्छ । IPO निष्कासन गर्न कम्पनी सञ्चालनमा आएको कम्तीमा एक वर्ष पूरा भएको र ४ भन्दा कमजोर क्रेडिट रेटिङ नभएको हुनुपर्नेछ वा क्रेडिट रेटिङ गर्ने संस्थाबाट न्यूनतम ग्रेडभन्दा कम्तीमा एक स्तर माथिको रेटिङ प्राप्त गरेको हुनुपर्नेछ । यस्तै प्रारम्भिक सार्वजनिक निष्कासन गर्न चाहने सङ्गठित संस्थाको सञ्चालक तथा एक प्रतिशत वा सोभन्दा बढी सेयर स्वामित्व रहेका सेयरधनी कर्जा सूचना केन्द्रको कालो सूचीमा नरहेको हुनुपर्नेछ ।

धितोपत्र निष्कासन गर्नुअघि कम्पनीले केही प्रक्रिया पूरा गरेको हुन्छ । पूँजीको आवश्यकता महसुस गरिसकेपछि कम्पनीको सञ्चालक समितिले आवश्यक रकम र सो रकम संकलन गर्न प्रयोग गरिने धितोपत्रको प्रकार (जस्तै: साधारण सेयर, ऋणपत्र, अग्राधिकार सेयर) को निर्णय गर्छ । यो निर्णय साधारण सभाबाट पारित गरिन्छ । साधारण सभाबाट पारित धितोपत्र कम्पनी आफैले निष्कासन गर्न नसक्ने भएकाले धितोपत्र बोर्डबाट स्वीकृति प्राप्त धितोपत्र निष्कासन तथा विक्री प्रवन्धकको नियुक्ति गरिन्छ । विक्री प्रवन्धकलाई मर्चेन्ट बैंकर पनि भनिन्छ । यी संस्थाले कम्पनीको धितोपत्र निष्कासनको सम्पूर्ण जिम्मा लिन्छन् ।

धितोपत्र निष्कासनका लागि सम्बन्धित निकाय नेपाल धितोपत्र बोर्ड, कम्पनी रजिष्टारको कार्यालय र नेपाल राष्ट्र बैंक (वित्तीय संस्थाका लागि मात्र) बाट पनि अनुमति लिने काम यिनै संस्थाले गर्छन् । धितोपत्र बोर्डबाट स्वीकृति पाएको दुई महिनाभित्र कम्पनीले धितोपत्र निष्कासन गरिसक्नु पर्ने व्यवस्था छ । यही अवधिभित्र निष्कासन तथा विक्री प्रवन्धक (Issue Manager) को माध्यमबाट कम्पनीले सर्वसाधारणमा धितोपत्र निष्कासनको सार्वजनिक आह्वान गर्छ । कुनै पनि कम्पनीले एकपटकमा ५० जनाभन्दा बढीमा सेयर जारी गर्ने भए सार्वजनिक निष्कासन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

क्रेडिट रेटिङ (Credit Rating)/साख निर्धारण :

कम्तीमा तीन करोड रुपैयाँभन्दा बढी मूल्यको सेयर, हकप्रद सेयर, अग्राधिकार सेयर, ऋणपत्र र बोर्डले तोकिएका अन्य धितोपत्र निष्कासनका लागि धितोपत्र बोर्डमा निवेदन दिनुअघि सम्बन्धित कम्पनीले अनिवार्य क्रेडिट रेटिङ गराउनु पर्ने व्यवस्था क्रेडिट रेटिङ नियमावली २०६८ ले गरेको छ । यो व्यवस्था बोर्डले २०६९ फागुन ११ गतेदेखि अनिवार्य गरेको हो ।

जारी गर्नुपर्ने न्यूनतम सेयर

कम्पनीले सर्वसाधारणमा सेयर निष्कासन गर्दा नियमन निकायले तोकेको बाहेक जारी पूँजीको कम्तीमा १० प्रतिशत र बढीमा ४९ प्रतिशत सेयर सर्वसाधारणमा जारी गर्नका लागि छुट्याउनुपर्छ । त्यसैगरी आफ्नो व्यवसायसँग सम्बन्धित निकायले तोकेको अवस्थामा बाहेक संस्थापकको हिस्सा ५१% भन्दा कम नहुने गरी मात्र सेयर जारी गर्न सकिनेछ । यसरी जारी सेयर बाँडफाँड भएको मितिले तीन वर्षसम्म संस्थापकले आफूसँग भएको सेयर विक्री गर्न पाउँदैनन् ।

उद्योग प्रभावित क्षेत्रलाई सेयर

स्थानीय स्रोत र साधनलाई कच्चा पदार्थको रूपमा प्रयोग गर्ने संलग्नित संस्थाले जारी पूँजीको कम्तीमा १०% सम्मको सेयर उद्योग वा आयोजना प्रभावित क्षेत्रका बासिन्दाहरूलाई विक्री वितरण गर्नको लागि छुट्याउन सक्नेछ । प्रभावित क्षेत्रका बासिन्दालाई निष्कासन गरेको सेयर कम्तीमा १५ दिन र बढीमा ३० दिन खुला हुने व्यवस्था छ । उद्योग प्रभावित क्षेत्रका

वासिन्दालाई दिएको सेयर बाँडफाँड भएको मितिले कम्तिमा ३ वर्ष विक्री गर्न पाइँदैन । उद्योग प्रभावित क्षेत्रका वासिन्दालाई सेयर विक्री गरेपछि मात्र सर्वसाधारणलाई सेयर विक्री गर्न सकिनेछ भने उद्योग प्रभावित क्षेत्रका वासिन्दालाई छुट्याइएको पुरै सेयर विक्री नभएमा बाँकी सेयर सर्वसाधारणलाई विक्री गरिन्छ ।

सामूहिक लगानी कोषलाई सेयर

सर्वसाधारणमा निष्कासन गरेको सेयरको ५% सामूहिक लगानी कोषलाई छुट्याउनुपर्ने व्यवस्था छ । यसरी छुट्याइएको सेयर विक्री नभएमा सर्वसाधारणलाई नै बेच्न सकिने व्यवस्था छ ।

कर्मचारीलाई सेयर

कम्पनीले सर्वसाधारणमा जारी गरेको सेयरको २ देखि ५ प्रतिशत सेयर कर्मचारीका लागि सुरक्षित गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । तर यसरी छुट्याइएको सेयर संस्थामा कार्यरत करार तथा ज्यालादारी कर्मचारीले भने भर्न पाउने छैनन् । बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धि ऐन २०७३ अनुसार सर्वसाधारणलाई छुट्याइएको कम्तिमा ३०% सेयरबाहेक कर्मचारीका लागि ०.५% सेयर छुट्याउन सक्नेछ । पूर्वाधार विकास बैंकको इजाजत सम्बन्धि नीतिगत व्यवस्था २०७४ अनुसार बैंकका कर्मचारीलाई ०.२% सम्म सेयर छुट्याउन सकिने छ । यसरी छुट्याएको अवस्थामा भने सर्वसाधारणका लागि छुट्याइएको सेयरबाट कर्मचारीले थप सेयर पाउने छैनन् । कर्मचारी सेयर बाँडफाँड भएको मितिले ३ वर्षसम्म विक्री गर्न पाइँदैन ।

प्रिमियममा सेयर जारी गर्न सक्ने (Issue of share on premium)

प्रिमियम मूल्यको सेयर भन्नाले अंकित मूल्यभन्दा बढीमा विक्री हुनेगरी कम्पनीले जारी गरेको सेयरलाई जनाउँदछ । उदाहरणका लागि रु.१०० अंकित मूल्यमा रु.३०० थप गरी प्रतिसेयर रु.४०० का दरले सेयर जारी(विक्री) गरिएमा थप गरिएको रु.३०० लाई प्रिमियम वा सेयर प्रिमियम (Share Premium) भनिन्छ । प्रिमियममा सेयर जारी गर्न कम्पनीले धितोपत्रसम्बन्धि ऐनका प्रावधान पूरा गर्नुपर्छ । नेपालमा पहिलो पटक एभरेष्ट बैंकले २०६४ असार २० गते प्रिमियममा सेयर निष्कासन गरेको थियो । त्यसपछि अरुण भ्याली हाइड्रोपावर, चिलिमे हाइड्रोपावर कम्पनीलगायतले प्रिमियममा सेयर निष्कासन गरेका छन् ।

सेयरको फर्दर पब्लिक इश्यू (FPO of shares) :

एकपटक सेयर जारी गरेर नेपाल स्टक एक्सचेन्जमा (Nepse) मा सूचीकृत भइसकेका कम्पनीले थप पूँजी वृद्धि गर्नुपरेमा पुनः नयाँ सेयर जारी (सार्वजनिक निष्कासन) गर्न सक्छन् । यस्ता सेयर जोकोहीले किन्न सक्छन् । यसरी पुनः सार्वजनिक निष्कासन गर्नुलाई फर्दर पब्लिक अफरिङ (Further Public Offering – FPO) भनिन्छ । तर भएका सेयरधनीले मात्र

किन्तु पाउने गरी निष्कासन गरिएको नयाँ सेयरलाई हकप्रद सेयर भनिन्छ । नेपालमा पहिलोपटक NMB Bank ले २०६६ सालमा पुनः सार्वजनिक निष्कासन गरेको थियो ।

धितोपत्रको सूचीकरण (Listing of Securities) :

सार्वजनिक रुपमा निष्कासित धितोपत्रको बाँडफाँडपश्चात् पुनः बिक्री गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना गर्न र त्यस्ता धितोपत्रलाई तरलता (बिक्री गरी नगद बनाउन) प्रदान गर्न धितोपत्र निष्कासन गर्ने कम्पनीले धितोपत्र निष्कासनका लागि विवरण पत्र स्वीकृत भएको बढीमा सात दिनभित्र सेयर सूचीकरण गर्न Nepse मा निवेदन दिइसक्नुपर्ने धितोपत्र सूचीकरण तथा कारोबार नियमावली २०७५ ले व्यवस्था गरेको छ । Nepse मा दर्ता भएका कम्पनीलाई सूचीकृत कम्पनी (Listed Companies) भनिन्छ । सूचीकृत कम्पनीको सूची Nepse को वेबसाइट www.nepalstock.com.np बाट लिन सकिन्छ । Nepse मा सूचीकृत हरेक कम्पनीलाई नेप्सेले छोटो नाम प्रदान गर्छ, जसलाई Nepse Code भनिन्छ । उदाहरणका लागि कामना सेवा विकास बैंकको नेप्से कोड KSBBL हो त्यस्तै NIC Asia बैंक लिमिटेडको Nepse Code – NICA हो ।

नेपाल स्टक एक्सचेन्ज (Nepse) मा सूचीकरण भएको सात दिनबाट ब्रोकरका माध्यमबाट धितोपत्रको कारोबार शुरू हुने व्यवस्था छ । प्राथमिक बजारमा लगानी गर्न नसकेका लगानीकर्ताहरूले सूचीकरणपश्चात् दोस्रो बजारबाट किन्न सक्छन् भने इच्छुक विक्रेताले बिक्री गर्न सक्छन् ।

त्यसैगरी, कम्पनीले जारी गरेका हकप्रद सेयर, ऋणपत्र, बन्दमुखी सामुहिक लगानी कोषका एकाइ, बोनस सेयर पनि नेप्सेमा सूचीकरण नभई कारोबार गर्न सकिँदैन । हकप्रद तथा बोनस सेयर सूचीकरणका लागि नेप्सेमा निवेदन दिएको सातदिन भित्र नेप्सेले सूचीकरण गरिसक्नु पर्ने व्यवस्था छ ।

हरेक पटक सेयरमा लगानी गर्नका लागि चाहे प्राथमिक बजार होस् या त दोस्रो बजार होस् । लगानीकर्ताले Demate खाता बनाउनुपर्ने हुन्छ, जसरी बैंक खातामा हामीले जम्मा गरेको निकालेको पैसाको हिसाब-किताब राख्ने गरिन्छ त्यसरी नै डिमेट खातामा पनि हामीले किनेका र बेचेका सेयरहरूको हिसाब-किताब राख्ने काम गरिन्छ । प्राथमिक बजारबाट सेयर किन्नुका लागि ब्रोकरकोमा खाता आवश्यक पर्दैन तर दोस्रो बजारमा कारोबार गर्नका लागि demate र Broker कोमा गएर ID बनाएको हुनुपर्छ ।

दोस्रो बजार (Secondary Market)

प्राथमिक बजारमा निष्कासन गरिएका धितोपत्र पुनः बिक्री वा किनबेच गर्ने बजारलाई दोस्रो बजार भनिन्छ । Nepal Stock Exchange – NEPSE नेपालको एकमात्र दोस्रो बजार हो । दोस्रो बजारमा धितोपत्रको खरिद-बिक्री ब्रोकरको मध्यस्थतामा लगानीकर्ताबीच हुने भएकाले

किनबेचमा कम्पनीसँग कुनै सम्बन्ध रहँदैन । कानूनतः दुई लगानीकर्ताको समझदारीमा धितोपत्र किनबेच सम्भव नहुने भएकाले धितोपत्र बोर्डबाट इजाजत प्राप्त दलाल (Broker) कम्पनीमार्फत वा अनलाइनमार्फत आफैं कारोबार गरिन्छ ।

दोस्रो बजारमा सेयर खरिद-बिक्री प्रक्रिया (Securities Transaction procedure in Secondary Market)

क्रेता र विक्रेता आफैं बसेर एक-अर्काबीचको समझदारीमा सेयर(धितोपत्र) किनबेच गर्न सकिँदैन । यसैले धितोपत्रको खरीद-बिक्री गर्नुपरेमा धितोपत्र बोर्डबाट स्वीकृति प्राप्त ब्रोकरेज फर्मलाई उचित प्रक्रिया पुर्याएर खरिद-बिक्री सम्बन्धि आदेश दिनुपर्छ वा अनलाइन मार्फत आफैं पनि खरिद-बिक्री आदेश राख्न सकिन्छ । यसै आदेशअनुसार ब्रोकरले किनबेच गरिदिने गर्छ वा आफैं किनबेच गर्न सकिन्छ । यो सेवा प्रदान गरेवापत ब्रोकरले कानूनले तोकेबमोजिम कमिसन लिने गर्छन् ।

डिम्याट खाता र ग्राहक परिचय विवरण

सेयर किनबेच (प्राथमिक बजार होस् वा त दोस्रो बजार दुवैमा गर्नुअघि लगानीकर्ताले डिम्याट खाता (Demat Account) र कारोबार खाता (Trading Account) अनिवार्य खोल्नुपर्छ । कारोबार खाता खोल्न ग्राहक परिचय विवरण फर्म भर्नुपर्छ । ब्रोकरसँग कारोबार गर्नका लागि कारोबार खाता प्रत्येकले अनिवार्य रूपमा खोल्नुपर्छ । कारोबार खाता खोलेसँगै अनलाईन कारोबारका लागि युजरनेम र पासवर्ड पनि लिन सकिन्छ ।

खरिद-बिक्री आदेश र धितोपत्र संख्या :

धितोपत्र खरिद-बिक्री गर्न ब्रोकरलाई आदेश दिँदा वा अनलाईनमार्फत आफैं कारोबार आदेश राख्दा कूल अंकित मूल्य कम्तीमा रु. १००० पुग्ने गरीको संख्यामा आदेश दिनु वा राख्नुपर्छ । यस्तो आदेश वा कारोबार एकाइलाई रेगुलर लट (Regular Lot) पनि भनिन्छ ।

अङ्कित मूल्य कम्तीमा रु. १००० नपुग्ने गरी दिएको आदेशलाई अड्ड लट (Odd Lot) भनिन्छ । उदाहरणका लागि रु. १० अङ्कित मूल्य भएको १ देखि ९९ कित्ता र रु. १०० अङ्कित मूल्य भएको १ देखि ९ कित्तासम्मको आदेशलाई Odd Lot कारोबार एकाइ भनिन्छ । नियमित कारोबार एकाइ वा सोभन्दा बढी धितोपत्र भएका धितोपत्र धनी (सेयरधनी) ले यस्तो धितोपत्रलाई अड्ड लट Odd Lot बनाई बिक्री गर्न पाउँदैन ।

बजार मूल्यमा परिवर्तनको सीमा (Price Change Limit)

धितोपत्रको मूल्यमा हुन सक्ने अस्वभाविक उतारचढावलाई नियन्त्रण गर्न नेपाल स्टक एक्चेन्जले धितोपत्र किनबेच हुँदा मूल्यमा गर्न सकिने घटीबढीको सीमा तोकिदिएको छ ।

प्रत्येक दिन ब्रोकरले यही सीमाभित्र बसेर सेयर किनबेच गर्छन् । सेयरको पहिलो कारोबार प्रारम्भिक कारोबार सत्र (१०:३० देखि ११ बजेसम्म) मा अघिल्लो दिनको अन्तिम मूल्यको ५ प्रतिशत र त्यसपछिको किनबेचका लागि अघिल्लो कारोबार मूल्यको २ प्रतिशतसम्म मात्र मूल्य घटीबढी हुने गरी कारोबार गर्न सकिने व्यवस्था छ । यसरी १०:३० बाट ११ बजेसम्म हुने कारोबारलाई नेप्सेले सुरुको वा प्रारम्भिक कारोबार (All the opening-ATO) भन्ने गर्छ ।

ऋणको मूल्य सीमा

ऋणपत्र (Debenture/Bond) भएमा प्रत्येक दिन प्रथम कारोबारमा ०.२% र त्यसपछिका कारोबारहरूमा ०.१% सम्मको दरले मूल्य घटीबढी हुन सक्छ ।

सूचीकरण पछिको सेयरको पहिलो कारोबार मूल्य

नेपाल स्टक एक्सचेन्जमा सूचीकरण भएपछि धनात्मक नेटवर्थ (Positive Net Worth) भएका कम्पनीको पहिलो कारोबार मूल्य न्यूनतम नेटवर्थ बराबर र बढीमा नेटवर्थको तीनगुणा सम्ममा हुने र नेटवर्थ ऋणात्मक भएका कम्पनीको हकमा न्यूनतम अङ्कित मूल्य र अधिकतम अङ्कित मूल्यको तीन गुणासम्ममा गर्न सकिने व्यवस्था छ ।

सर्किट ब्रेकर (Circuit Breaker) :

क) कम्पनीको कारोबारमा सर्किट ब्रेकर :

सेयर मूल्यमा हुने अस्वभाविक उतारचढावलाई नियन्त्रण गर्न अपनाइएको एउटा तरिका हो, सर्किट ब्रेकर । नेप्सेले सर्किट ब्रेकरको सुरुवात २०६३ असोज १० बाट गरेको हो । यसअनुसार कुनै कम्पनीको सेयर मूल्य एक दिनमा अघिल्लो दिनको अन्तिम मूल्यको बढीमा १०% ले घटबढ हुन सक्छ । यो सीमाबाहिर मूल्य घटबढ नहुने गरी पुरै समयसम्म कारोबार गर्न सकिन्छ ।

ख) पुरै बजारमा सर्किट ब्रेक :

समग्र बजारमा हुने अस्वभाविक उतारचढावलाई नियन्त्रण गर्न २०६४ असोज ६ गतेदेखि नेपाल स्टक एक्सचेन्जले पुरै बजारमा सर्किट ब्रेकर लगाउन सुरु गरेको छ । सुरुमा नेप्सेले अङ्कका आधारमा कारोबार स्थगन गर्दै आएकोमा २०६५ भदौ ९ देखि प्रतिशतका आधारमा बजार स्थगन सुरु गर्‍यो । जसअनुसार:-

अ) कारोबार सुरु भएको पहिलो एक घण्टामा नेप्से परिसूचक ४% ले परिवर्तन (बढे वा घटेमा) भएमा २० मिनेटका लागि कारोबार स्थगन गर्ने ।

आ) दोस्रो घण्टामा ५% ले परिवर्तन भएमा अर्को ४० मिनेटका लागि कारोबार स्थगन गर्ने र

इ) तेस्रो घण्टामा परिसूचक ६% ले परिवर्तन भएमा उक्त दिन बाँकी पुरै समयका लागि कारोबार स्थगन गर्ने ।

सेयरको अनलाइन कारोबार (Online Trading of Stock)

इन्टरनेटको माध्यमबाट लगानीकर्ता आफैले सेयर किनबेच गर्न सक्ने प्रणाली भनेकै सेयरको अनलाईन कारोबार प्रणाली हो । यसको अर्थ अनलाईन कारोबारमा ब्रोकर नै नचाहिने भन्नेचाहिं होइन । अनलाइन कारोबार गर्न लगानीकर्ता सर्वप्रथम सेयर ब्रोकरकहा गई वा फोन, ईमेलजस्ता माध्यमबाट सम्पर्क गर्नुपर्ने हुन्छ । ब्रोकरले मागेअनुसारका सूचना जस्तो नागरिकताको फोटोकपी, जन्ममिति आदि उपलब्ध गराउनुपर्छ । संस्था भए संस्था दर्ताको प्रमाण पत्र, दर्ता नम्बर र दर्ता मिति उपलब्ध गराउनुपर्छ । त्यसपछि अनलाइन कारोबार गर्न ब्रोकरबाट Unique Client Code (UCC), युजर नेम र पासवर्ड लिन सकिन्छ । यही युजर नेम र पासवर्ड प्रयोग गरेर ब्रोकरले दिएको वेबपेजको लिङ्कमा गई लगइन गरेर इन्टरनेटको सुविधा भएको जुनसुकै स्थानबाट कम्प्युटर वा मोबाइलमार्फत सेयर किनबेच गर्न सकिन्छ ।

अनलाइन कारोबार गर्न लगानीकर्ताको कारोबार खातामा पहिला नै पैसा जम्मा हुनुपर्छ । लगानीकर्ताले Trade Management System-TMS भित्र Fund Management को Load Collateral मार्फत आफै पैसा जम्मा गर्न सक्छन् वा ब्रोकरले कारोबार लिमिट उपलब्ध गराउन सक्छ । खातामा पैसा नभई सेयर किन्न सकिँदैन ।

अनलाईन कारोबार प्रकृया :

पहिलो चरण :

सेयर ब्रोकरकहा गई वा अनलाइनमार्फत ब्रोकरले मागेका सम्पूर्ण सूचना (विवरण) उपलब्ध गराएर कारोबार खाता खोल्ने र यो खातामा पहिल्यै खोलिसकेको भए खातामा आवश्यक सूचना अद्यावधिक गर्ने ।

दोस्रो चरण :

डिम्याट खाता कतै खोलेको नभए खोल्ने / खोलिसकेको भए खाता नवीकरण गर्ने र आवश्यक सूचना जस्तै: बैंक खाता, ईमेल अद्यावधिक गर्ने ।

तेस्रो चरण :

अनलाइन कारोबार गर्नुअघि ब्रोकरसँग गर्नुपर्ने सम्झौता गर्ने सम्झौता पत्रमा हस्ताक्षर गर्नुअघि सम्झौतामा भएका बुँदा अध्ययन गर्ने ।

चौथो चरण :

ब्रोकरले इमेलमा अनलाइन कारोबार गर्ने यूनिक् क्लाइन्ट कोड, लिङ्क र अस्थायी पासवर्ड परिवर्तन गर्ने र आफ्नो पासवर्ड प्रयोग गरेर शेयर कारोबार गर्ने वेबसाइट खोल्ने ।

पाँचौँ चरण :

अनलाइन कारोबार गर्ने तरिकाका बारेमा नेप्से तथा ब्रोकरले उपलब्ध गराएका ग्राहक म्यानुअल पढ्ने, भिडियो हेर्ने ।

छैटौँ चरण :

अनलाइन कारोबार गर्दा सावधानी अपनाउनुपर्ने कुरा जस्तै: खरीद (Buy) र बिक्री (Sale), कम्पनी छनौट, बजारको गहिराइ (Market depth), मूल्य परिवर्तन सीमा (Price change limit), बैकबाट कारोबार खातामा पैसा सार्ने, खाताबाट पैसा फिक्ने, सीमा आदेश (Limit order) का बारेमा राम्ररी बुझ्ने र सतर्कता अपनाउने ।

सातौँ चरण :

अनलाइन कारोबार प्रणालीमा समय-समयमा आउने प्राविधिक परिवर्तन र कानुनी परिवर्तनका बारेमा जानकारी रहने । त्यस्तै, कारोबारमा आफूले भोगेका समस्याका बारेमा ब्रोकरसँग सम्पर्क गर्ने ।

तथ्याङ्क विश्लेषणमा प्रयोग गरिएका आधारहरू

तथ्याङ्क विश्लेषणमा प्रयोग गरिएका विभिन्न आधारहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

१. EPS (Earning Per Share)- प्रति शेयर आम्दानी :

कम्पनिले आर्जन गरेको खुद नाफालाई कम्पनीको कूल शेयर संख्याले भाग गर्दा प्रतिशेयर आम्दानी प्राप्त हुन्छ । EPS बढ्दै गएको कम्पनीलाई कार्य सम्पादनमा सफल कम्पनी भनिन्छ भने EPS घट्दै गएको समस्याको लक्षण मानिन्छ । EPS ले हामीले दरिद गरेका प्रत्येक शेयरले कति आमदानी गर्दैछ भन्ने कुराको जानकारी पढ्ने हुनाले शेयरको कारोबारमा यसको महत्व धेरै नै हुने गर्दछ ।

२. LTP (Latest Trading Price)

यहाँ सबै कम्पनीहरूको मिति २०२२-०८-२० गतेको कारोबारको अन्तिम मूल्यलाई आधार मानिएको छ ।

३. Correlation (सह-सम्बन्ध) :

यहाँ EPS र LTP बीचको सम्बन्ध कस्तो हुन्छ भन्ने कुरालाई अध्ययन गरिएको छ । यसको लागि Karl Pearson's Correlation Coefficient को प्रयोग गरिएको छ । जसको मान - 1 देखि +1 (i.e. $-1 \leq r < +1$) हुने गर्छ । जसमा +1 तिरको मानहरूले सकारात्मक सम्बन्ध र - 1 को नजिकको मानहरूले नकारात्मक सम्बन्ध जनाउँदछ भने 0 को नजिकका +ve वा -ve value ले दुवै EPS र LTP बीचमा धेरै सम्बन्ध नरहेको कुरालाई indicate (इङ्कित) गर्दछ । यसको लागि निम्न सूत्र प्रयोग गरिएको छ ।

$$r = \frac{n \sum xy - \sum x \sum y}{\sqrt{n \sum x^2 - (\sum x)^2} \sqrt{n \sum y^2 - (\sum y)^2}}$$

यहाँ EPS लाई 'X' (independent variables) र LTP लाई 'Y' (dependent variables) मानिएको छ ।

४. Regression :

यसले दुईवटा Variables हरूको Dependent र Independent Variables मा Independent Variables मा आएका परिवर्तनले गर्दा Dependent Variable मा हने परिवर्तनको बारेमा जानकारी दिने गर्दछ । जसले गर्दा हामी सेयर बजारमा EPS मा आएको Changes ले गर्दा LTP मा कस्तो परिवर्तन ल्याउन सक्छ भन्ने कुरा पत्ता लगाउँछौं । यसको लागि EPS लाई Independent र LTP लाई Dependent Variable को रूपमा प्रयोग गरिएको छ । जसको लागि निम्न सूत्र प्रयोग गरिएको छ :

$$byx = \frac{n \sum xy - \sum x \cdot \sum y}{n \sum x^2 - (\sum x)^2}$$

यहाँ नेप्सेमा सूचीकृत विभिन्न सेक्टरका कम्पनीको छुट्टाछुट्टै विश्लेषण गरिएको छ ।

१. बाणिज्य बैंक (Commercial Bank)

Company	EPS (X)	LTP (Y)	X ²	Y ²	XY
ADBL	17.93	323	321.49	104329	5791.39
BOKL	17.04	227.1	290.36	51574.41	3869.78
CCBL	14.21	193	201.92	37249	2742.53

CZBIL	15.85	202.5	251.22	41006.25	3209.63
EBL	26.89	510.5	723.07	260610.25	13727.35
GBIME	21.88	251.4	478.73	63201.96	5500.63
HBL	19.14	323.1	366.34	104393.61	6184.13
KBL	19.27	201.9	371.33	40763.61	3890.61
LBL	13.88	201	192.65	40401	2789.88
MBL	21.07	230	443.95	52900	4846.1
N=10	$\sum x = 187.1$ 6	$\sum y = 2663.$ 5	$\sum x^2 = 3641.0$ 7	$\sum y^2 = 796429.0$ 9	$\sum xy = 52552.0.$ 3

$$r=0.7792$$

$$byx = 19.5533$$

१. यहाँ byx ले regression coefficient लाई प्लमअवतभ गर्छ । जुन Value धेरै हो । यसको अर्थ x मा आउने प्रत्येक Change ले y मा धेरै मात्रामा Change ल्याउँछ भन्ने हुन्छ ।

२. यहाँ r ले Correlation लाई जनाउँछ, जसको मान -1 देखि +1 सम्म हुन्छ । +ve Value ले सकारात्मक सम्बन्धलाई जनाउँछ, अर्थात् एउटामा Value बढ्दा अर्को पनि बढ्छ ।

तसर्थ दुवै r र b को Value ले सकारात्मक सम्बन्धलाई Indicate गर्छन्, जसको अर्थ EPS बढ्यो भने LTP पनि बढ्छ ।

२. विकास बैंक (Development Bank)

Company	EPS (X)	LTP (Y)	X^2	Y^2	XY
EDBL	9.12	363.4	83.17	132059.56	3314.21
SADBL	19.79	335	391.64	112225	6629.65
GBBL	23.07	411	532.22	168921	9481.77

GRDBL	4.66	288	21.72	82944	1342.08
JBBL	16.44	313.1	270.27	98031.61	5147.36
KSBBL	20.08	367	403.21	134689	7369.36
LBBBL	20.57	414	423.13	171396	8515.98
MDB	17.01	402	289.34	161604	6838.02
MLBL	23.73	408	563.11	166464	9681.84
MNBBL	24.22	455	586.61	207025	11020.1
	$\Sigma x = 178.89$	$\Sigma y = 3756.5$	$\Sigma x^2 = 3564.43$	$\Sigma y^2 = 1435359.17$	$\Sigma xy = 69340.37$

$$r=0.7385$$

$$b_{yx} = 5.9650$$

१. r को Value +1 को नजिक छ अर्थात् EPS र LTP को सम्बन्ध सकारात्मक सम्बन्ध हो ।
२. b को Value पनि धेरै छ जसको अर्थ EPS मा प्रत्येक Change ले LTP मा धेरै परिवर्तन ल्याउँछ ।
३. जलविद्युत (Hydropower)

Company	EPS (X)	LTP (Y)	X ²	Y ²	XY
AHPC	5.2	369	27.04	136161	1918.8
AKJCL	3.1	224.9	9.61	50580.01	697.19
AKPL	14.26	458	203.35	209764	6531.08
API	4.52	273	20.43	74529	1233.96
BARUN	3.87	284	14.97	80656	1099.08
BPCL	813	329	66.1	108241	2674.77
CHCL	11.37	407	129.28	165049	4627.59
KPCL	12.76	418	162.82	174724	5333.68
MHNL	11.58	303.2	134.1	91930.24	3511.056

SRMC Journal

PPCL	16.74	359	280.23	128881	6009.66
N=10	$\sum x = 91.53$	$\sum y = 3425.1$	$\sum x^2 = 1047.92$	$\sum y^2 = 1221115.25$	$\sum xy = 33636.25$

$$r = 0.7202$$

$$b_{yx} = 108825$$

୪. Microfinance :

Company	EPS (X)	LTP (Y)	X ²	Y ²	XY
ACLBCL	19.16	859.8	367.11	739256.04	16473.77
AKBSL	45.58	1370	2077.54	1876900	62444.6
ALBSL	37.01	1197.9	1369.74	1434964.41	44334.28
CBBL	44.42	1063.5	1973.14	1131032.25	47240.67
CLBSL	25.56	942	653.31	887364	24077.52
DDBL	49.65	1005	2465.12	1010025	49898.25
FMDBL	27.88	720	777.29	518400	20073.6
FOWAD	100.11	2725	10022.01	7425625	272799.75
GBLBS	20.17	750.2	406.83	562800.04	15131.53
GILB	45.34	1330	2055.72	768900	60302.2
N=10	$\sum x = 414.88$	$\sum y = 11963.4$	$\sum x^2 = 22167.81$	$\sum y^2 = 17355266.74$	$\sum xy = 612776.17$

$$r = 0.9482$$

$$b_{yx} = 23.5$$

୫. Inrertment, Man & Production :

Company	EPS (X)	LTP (Y)	X ²	Y ²	XY
CHDC	17.01	760.5	289.34306.6	578360.25	12936.11

SRMC Journal

CIT	17.51	2114	306.6	4468996	37016.14
ENL	2.08	696	4.33	484416	1447.68
HIDCL	3.65	212.6	13.32	45198.76	775.99
NIFRA	4.75	237	22.56	56169	1125.75
NRN	8.83	520	77.97	270400	4591.6
BNT	463.42	13990	214758.1	195720100	6483245.8
HDL	69.5	3580	4830.25	12816400	248810
SHIVM	15.67	682	245.55	465124	10686.94
UNL	1628.01	18600	2650416.56	345960000	30280986
	$\Sigma x = 2230.43$	$\Sigma y = 41392.1$	$\Sigma x^2 = 2870964.58$	$\Sigma y^2 = 560865164$	$\Sigma xy = 37081622.01$

$$r=0.9482$$

$$byx = 23.5$$

६. Finance :

Company	EPS (X)	LTP (Y)	X ²	Y ²	XY
BFC	20.17	406.5	406.83	165242.25	8799.11
CFCL	6.79	368	46.10	135424	2498.72
GFCL	19.93	550	397.21	302500	10961.5
GMFIL	10.31	385	106.2961	148225	3969.35
GVFL	10.61	594.7	112.57	353668.09	6309.77
LCFC	17.81	541	317.2	292687	9635.21
JFL	6.24	427	38.94	182329	2664.48
MPIL	8.02	450	64.32	202500	3609
MPFL	0.9	349.8	0.87	122360.04	314.82
NFS	5.79	308	33.52	94864	1783.32
N=10	$\Sigma x = 106.57$	$\Sigma y = 4380$	$\Sigma x^2 = 1523.79$	$\Sigma y^2 = 1999793.38$	$\Sigma xy = 49945.27$

$$byx = 8.42$$

$$r = 0.5816$$

माथिको तथ्याङ्कको निचोडलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

S.N.	Sector	Correlation (r)	Regression of LTP on EPS
1	Commerical Banks	0.7792	19.5533
2	Development Banks	0.7385	5.9649
3	Hydropowers	0.7202	10.8825
4	Microfinance	0.9482	23.5
5	Invertment, Mannfacturing & Production	0.9159	11.73

माथिको तथ्याङ्क नेपाल धितोपत्र बजार (Nepal Stock Exchange) मा कारोबार भइरहेका केही कम्पनीहरूको अन्तिम मूल्य (LTP) र तिनै कम्पनीहरूको प्रतिसेयर आमदानी (EPS)को हो । सामान्य तया कम्पनीको सेयर मूल्यलाई त्यस कम्पनीको EPS ले निर्माण गर्छ भन्ने विश्वव्यापी मान्यतालाई आधार मानेर यो विश्लेषण गरिएको छ । यसमा microeconomics को अन्य कुराहरु यथावत रहेमा कुनै पनि कम्पनीको EPS मा वृद्धि भयो भने त्यस कम्पनीको सेयर मूल्यमा पनि वृद्धि हुन्छ । साथै EPS घटेमा त्यस कम्पनीको सेयर मूल्यमा पनि कमि आउँछ भन्ने तथ्यलाई विभिन्न mathematical tools को प्रयोगमार्फत विश्लेषण गर्ने काम गरिएको छ ।

यो तथ्याङ्कको विश्लेषण प्रकृया एउटै कम्पनीको विभिन्न समयमा EPS र LTP सम्बन्धलाई नलिएर एउटै समयमा विभिन्न EPS र LTP भएका कम्पनीहरूको तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गरिएको छ । यसको मतलब विभिन्न व्यवसायमा संलग्न हुने विभिन्न कम्पनी हरूको विश्लेषणले निष्कर्ष अझ धेरै वशवासनीय हुने अपेक्षा स्वरुप यो काम गरिएको हो । यसमा Microstaic malysis को प्रयोगबाट Dependent र independent data को विश्लेषण गरिएको छ । यो research मा qrantitative data को विश्लेषणबाट निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

यहाँ NEPSE मा सूचीकृत समूहहरूमध्ये छ वटा समूहहरूको जम्मा ६० वटा कम्पनीको EPS लाई independent variable र LTP लाई dependent variable को रुपमा लिएर यी दुई values को बिचमा रहेको सम्बन्ध सकारात्मक वा नकारात्मकलाई Correlation cofficient को प्रयोग गरेर पत्ता लगाइएको छ भने independent variable मा भएको

परिवर्तनले गर्दा Dependent variable मा कति परिवर्तन आउँछ भन्ने कुरालाई Regression tool मार्फत व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । Correlation को नियमानुसार यसका भिन्न महत्वहरू रहने हुँदा सम्पूर्ण मानलाई निम्नानुसार विभाजन गरेर निष्कर्ष निकालिएको छ ।

Correlation का महत्वहरूलाई निम्नानुसार हेरिएको छ :

- a. $r = +1 \rightarrow$ Perfect positive correlation
- b. $r = -1 \rightarrow$ Prefect negative correlation
- c. $r = 0$ no correlation
- d. $0.7 \leq r \leq 0.99 \rightarrow$ there is high degree of positive correlation
- e. $-0.7 \geq r \geq -0.99 \rightarrow$ there is high of negativer correlation
- f. $0.3 \leq r \leq 0.69 \rightarrow$ there is moderate degree of +ve correlation
- g. $-0.3 \geq r \geq -0.69 \rightarrow$ there is a moderate degree of -ve correlation
- h. $-0.29 \leq r \leq 0.29 \rightarrow$ there is low degree of +ve & -ve correlation

त्यसै गरी Regression coffecient ले Independent varriable र dependent variabile को बिचमा हुने परिवर्तनको मापन गर्दछ । अर्थात एउटाको vaue मा हुने घटबढले अर्को को value मा कतिले घटबढ गराउँछ भन्ने कुराको मापन गर्दछ । यहाँ Regression cofficient को मापन सकारात्मक र ठूलो भएमा एउटा बढ्दा अर्को पनि अत्याधिक मात्रामा बढ्छ साथै यसको विपरीत एउटा घट्दा अर्को पनि अत्याधिक मात्रामा घट्छ भन्ने कुरालाई बुझाउँछ । यसमा जुन दुईवटा independent र dependent variabbles को मान धेरै छ ती दुई variable को बिचको interdependency पनि धेरै छ भन्ने बुझ्न जरुरी छ ।

माथिको तथ्याङ्क विश्लेषणमार्फत निचोडको रुपमा लिइएको Table लाई अध्ययन गर्दा हामी के पाउन सक्छौं भने Microfinance र Invertment, manufacturing & production sectors को Correlation को value अत्यधिक 0.9482 & 0.9159 रहेको छ । जसले High degree positive correlation रहेको जानकारी दिन्छ, जस्तै Commercial banks, development banks र Hydropower sectors हरूको Coorrelation को value पनि 0.7792, 0.7385 र 0.7202 रहेको छन्, जसले पनि त्यहि निष्कर्षलाई साथ दिएको पाइन्छ भने Finance sector को तथ्याङ्कबाट निकालिएको correlaton को Value भने 0.5816 मात्र छ । जसले moderate degree of possitive correlation लाई indicate गरेको छ । तर पनि धेरै sector मा EPS र LTP को सम्बन्ध सकारात्मक र अत्याधिक रहेको पाइन्छ ।

त्यस्तै गरेर, ६ वटा सेक्टरमध्ये Development banking sector, finance sectors को रिग्रेसन कोफिसिएन्ट को भ्यालु 5.9649 र 8.42 तुलनात्मक रुपमा अन्य सेक्टरहरुको भ्यालुभन्दा कम र सिङ्गल डिजिटमा देखिएको पाइन्छ तर सकारात्मक रहेका छन् भने अन्य सेक्टरका regression coffecient को मान दोहोरो अङ्कमा रहेका छन् । जसले EPS मा थोरै मात्रामा वृद्धि हुँदा LTP मा अत्याधिक वृद्ध हुन्छ भन्ने कुरालाई व्यक्त गर्दछ ।

निष्कर्ष

EPS र LTP को बिचमा सकारात्मक सम्बन्ध रहेको हुन्छ अर्थात् EPS र LTP are directly propertional with each other if the other things remaingig the same.

अन्य सेयर बजारलाई प्रभावित पार्ने तत्वहरुलाई यथावत् राखेर मात्र कम्पनीको आयलाई प्रतिनिधित्व गर्ने मान EPS र कम्पनीको प्रतिसेयरर मूल्यलाई मात्रै अवलोकन गर्दा, यी दुई चरहरु (varaiables) को बिच सकारात्मक सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्दा यी दुई चरहरुका बिचमा Correlation सकारात्मक र उच्च पाएको छ भने रिग्रेसन भ्यालु पनि अत्याधिक पडिएको छ जसले यदि EPS मा थोरै परिवर्तन आउँदा पनि LTP मा अत्याधिक सकारात्मक/नकारात्मक परिवर्तन ल्याउँछ । तसर्थ यी दुई चरहरुका बीचमा सकारात्मक सम्बन्ध रहेको पाइन्छ ।

सेयर बजारलाई प्रभावित पर्ने तत्वहरु अत्याधिक रहेका छन् । जस्तै, देशको अर्थनीति, राजनीति, कम्पनीको आम्दानी, बैदेशिक व्यापार घाटा, व्याजदर, रोमिट यान्स, बैदेशिक नीति, मौद्रिक नीति, जि.डि.पि, बाढीपहिरो आदि । तर यी तत्वहरुलाई स्थिर मानिएको छ । अर्थतन्त्रमा सेयर बजारलाई अत्यन्तै संवेदनशील मानिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री :

१. भट्टराई, रविन्द्र, (२०७०), शेयरको आधारभूत विश्लेषण, काठमाडौँ, सेक्युरिटिज रिसर्च सेन्टर एण्ड सर्भिसेज प्रा.लि.
२. भट्टराई, रविन्द्र, (२०७७), सेयर मन्त्र काठमाडौँ, सेक्युरिटिज रिसर्च सेन्टर एण्ड सर्भिसेज प्रा.लि.
3. Stnpit, Azoya, B., Yadav and other, (2020), *Business Stastistics*, Kathmandu: Asmita books publisherand Distributers (P) Ltd,
4. Timilsina, Prajeet, K, Dhungel and other, (2022), *Business stastistics*, Kathmandu: Advance Saraswati Prakashan Pvt. Ltd.
5. website, www.nepalstock.com.np

6. website, www.nepsealpha.com.np
7. website, www.nrb.org.np
8. website, www.cdsc.com.np
9. website, www.cbs.gov.np
10. website, www.wikipedia.org